

САРАЎШЫК

•
САРАЎЧИК

•
САРАЎЧУК

Неле кітөрчөна.

27 03 04 н.

ББК 63.4(2)
Т 23

*Түсті слайдтарды Олег Белялов осы басылым үшін арнайы дайындады.
Сонымен бірге, Юрий Черкашин мен Зайнолла Самашев түсірген
фотосуреттер де пайдаланылды.*

*The colour slides are specially prepared for this publication by Oleg Belyalov.
It also includes photos by Yuri Cherkashin and Zainolla Samashev.*

*Цветные слайды изготовлены специально для этого издания Олегом
Беляловым. Используются также фотооригиналы Юрия Черкашина и
Зайноллы Самашева.*

Тасмагамбетов И., Самашев З.

Т 23 Сарайчик. - Алматы: ОФ "Берел", 2001. - 320 с.
(на каз., рус., англ. яз.)

ISBN 9965 - 9119-2-4

ББК 63.4(2)

© Тасмагамбетов И.,
Самашев З., 2001.

Т 0504000000
00(05)-01

 Бұл кітап - XIII-XVI ғасырлардағы Сарайшық қалашығынан 1996-2000 жылдары И.Тасмағамбетовтың ұйымдастырып, тікелей қатысуымен және З.Самашевтың жетекшілігімен Батыс Қазақстан экспедициясының жүргізген зерттеулері кезінде жинақталған бірегей материалдардың ғылым тарихындағы тұңғыш, әрі толық жарияланымы. Кітапта, сондай-ақ, Қазақстанның Орталық Мемлекеттік мұражайы мен Атырау облыстық тарихи-өлкетану мұражайының материалдары да пайдаланылды.

Жергілікті жерде жасалған және сырттан әкелінген, көркемдігі жағынан аса тартымды жүздеген бұйымдар, теңгелер, бітіктер, әшекейлер, тұрмыстық заттар, еңбек құралдары, қару-жарақ түрлері, шикі кірпіштен тұрғызылған сәулет өнерінің ғаламат үлгілері, “хана” деп аталатын Сарай кешенінің қалдықтары және тағы басқалар Сарайшықтың Алтын Ордадағы ең маңызды саяси, экономикалық, сауда, мәдени, тарихи және рухани орталықтардың бірі болғанын, ал кейінірек, Ноғай Ордасы мен Қазақ хандығының қалыптасуында да шешуші рөл атқарғанын сипаттайды.

 This book is the first ever publication of the unique materials from the Saraijuk archaeological site of the XIII-XVI centuries obtained mainly in the course of research by the West-Kazakhstan expedition headed by Zainolla Samashev in 1989-1992 and 1996-2000. The materials used in the book also include articles presented by the Kazakhstan Central State Museum and the Atyrau regional museum of local lore, history and economy.

Hundreds of highly artistic articles, coins, inscriptions, decorations, utensils, implements, items of armament of local production and imported, magnificent specimens of adobe architecture, remains of the “khana” palace complex and other materials characterise Saraijuk as one of the political, economic, cultural, historical and spiritual centres of the Golden Horde. The city also played a considerable role in history of foundation of the Nogai Horde and the Kazakh khanate.

 Настоящая книга - первая в истории науки наиболее полная публикация уникальных материалов из городища Сарайджук (XIII-XVI вв.), полученных в ходе исследований Западно-Казакстанской экспедиции, организованной по инициативе и при непосредственном участии И.Тасмағамбетова в 1996-2000 годах и проведенной под руководством З. Самашева. В книге использованы также материалы Центрального Государственного музея Казахстана и Атырауского областного историко-краеведческого музея.

Сотни высокохудожественных изделий, монеты, надписи, украшения, утварь, орудия труда, предметы вооружения как местного производства, так и привозные, великолепные образцы сырцово-архитектуры, остатки дворцового комплекса - “ханы” и другие характеризуют Сарайджук как один из политических, торгово-экономических, культурно-исторических и духовных центров Золотой Орды, который сыграл также значительную роль в истории становления Ногайской Орды и Казахского ханства.

Имангали Тасмагамбетов • Зайнолла Самашев

САРАЙШЫК

•
SARAIÇHIK

•
САРАЙЧУК

Алматы 2001

BEREL

Almaty 2001

...Асқар Алтайдан айдынды Атырауға дейін, Ертістен Еділге шейін құлашын кең жайған біздің Ұлы Отанымыздың әрбір сүйем жерінің, әрбір өлкесінің өзіне тән ғажайып бітім-болымысы бар. Еуразияның төрт бұрышымен оның табиғаты да, тарихы да, тағдыр-талайы да тамырлас!

Атырау аймағы - тәңір шарапатымен құт қонған, қыдыр дарыған еліміздің қасиетті бір өлкесі.

Біздің ардақты ата-бабаларымыз ұзақ тарихымыздың бір кезеңінде дәл осы жерде елдігіміздің туын тігіп, өзгелермен терезесін теңестірген.

Міне мынау Ақ Жайықтың суы шайып жатқан Сарайшық - Еуразияның апайтөс даласындағы көптеген елді өркениет пен өрлікке, елдік пен ерлікке, бірлік пен тірлікке, ақыл, парасат пен бауырластыққа баулыған Алтын Орда елінен қалған сары жұрт. Ол Қасымхан билік құрған тұста Қазақ хандығының астанасы болды. Сарайшық топырағы қасиетті, өйткені, иісі бүкіл түркі әлеміне ортақ Алтын Орда хандары - Тоқта, Жанібек, Бердібек, ноғайлының билеушісі - Оқас, одан бергі Қасымхан сияқты атақты хандарымыз бен батырларымыздың жаны осында мәңгілік жай тапқан жер, оны еліміздің алғашқы Пантеоны десек те болады.

Өткенсіз болашақ жоқ. Алтын Орданың даңқты тарихын еске түсіру - біз үшін үлкен ғанибет.

Біздер, тәуелсіз қазақ елінің әрбір еркін азаматы, ел боламыз десек, өзге бауырлас елдермен тереземіз тең болсын десек, онда біз міндетті түрде ата тарихымыздың куәсі, елдігіміздің тұмары, өркениетіміздің жәдігері болған ата мұраларымызды айрықша қастерлеуіміз керек. Біз оларды келешек ұрпақ үшін көзіміздің қарашағындай қорғауға тиіспіз. Сарайшықтың әрбір тасын, әрбір кірпішін, қыш құмырасы мен теңгесін жалықпай, ыждаһатты зерттеп, келесі ұрпаққа жеткізсек, ел алдындағы, тарих алдындағы борышымызды орындағанымыз болмақ.

Осы қасиетті өлкеде ғұмыр кешкен Асан-Қайғы:

Еділ менен Жайықтың

Бірін жазға жайласаң

Бірін қысқа қыстасаң

Ал қолыңды маларсың

Алтын менен күміске, - дегендей, Ақ Жайықтан сусындаған еліміздің берекесі өсіп, мәртебесі үстем болатынына көміл сенемін.

Ежелгі Сарайшық Ұлы Жібек жолының және өркениеттердің тоғысы десек, қазіргі Атырау ХХІ ғасырдағы Қазақстанның күш-қуатымен гүлденуінің символы болмақ.

(Елбасының 1999 жыл 3 қыркүйектегі Сарайшық мемориалдық мұражайын ашу салтанатындағы сөйлеген сөзінен үзінді.)

Қазақстан Республикасының Президенті

Нұрсұлтан Назарбаев

“Сарайдан шығып, он күннен кейін біз Сарайджук деген қалаға жеттік, джук - “кіші” деген мағынаны береді. Ол Ұлысу деп аталатын үлкен, әрі ағынды өзеннің жағасына орналасқан. Онда Бағдаттың көпіріндей қайықтардан жасалған көпір бар... Осы қалада біздің аттылы-арбалы сапарымыз аяқталды. Біз онсыз да арып-жадаған ат-көлігімізді қаладағы арзанишылыққа байланысты, әр жылқыны төрт күміс динарға бағалап, төмен бағамен саттық. Арбаға жегу үшін біз түйелер жалдадық. Бұл қалада түркіден шыққан құрметті тақуа діндар кісінің тұраржайы (Завия) бар, оның аты-Ата. Ол бізді қонақ қылды әрі батасын берді. Бізді тағы да осы қаланың аты-жөні менің есімде қалмаған бір қазысы қонаққа шақырды. Біз осы арадан Хорезмге дейін отыз күн суыт жүрдік, жол бойы тек екі-ақ сағат, бірде түс әлетінде, енді бірде ақшамда ғана аялдадық”.

Ибн Батута. “Жиһан кезу”

“On the tenth day after departure from Sara we arrived to city of Sarajuk, where juk means “small”. They thus wanted to express that it was a Small Sara. The city is located on the bank of a deep, large river called Ulsy, meaning “great water”. A pontoon bridge is thrown across it, the same as in Bagdad. In this city our travel on horses pulling bullock-carts was finished. So we sold them for four dinars per horse and even less than that, considering their weakness and cheapness in this city, and hired camels to pull bullock-carts. There is a zavia of a righteous Turk old man in this city, who is called ata, which means “father”. He treated us in the zavia and blessed us. The cadi of this city met us too, whose name I do not remember now”.

Ibn Battuta. “Travel”

“Через десять дней после отъезда из Сара мы прибыли в город Сараджук, джук значит “маленький”. Они таким образом хотели выразить, что это Сара Малый. Город этот расположен на берегу полноводной, крупной реки, называемой Улусу, значение чего “великая вода”. Через нее переброшен мост из лодок, такой же, как в Багдаде. В этом городе наше путешествие на лошадях, тянувших арбы, закончилось. Так мы продали их по четыре динара за лошадь и меньше этого, ввиду их слабости и дешевизны в этом городе, и наняли верблюдов, чтобы тянуть арбы. В этом городе находится завия праведного старца из тюрков, которого называют ата, что значит “отец”. Он угостил нас в завию и благословил. Принимал нас также кади этого города, имени которого я уже не помню”.

Ибн Баттута. “Путешествие”

Қазақстанның қиыр батысында, өлкенің терістігінен бастау алатын өзендермен өрнектелген ұлан-ғайыр дала жатыр. Оның қарт Каспий теңізінің айдынына құяр атырауы ежелден адамдардың көңіліне қонып, назарын аударып келеді.

Каспийдің солтүстік-шығыс өңірі, өзінің ерекше қолайлы географиялық жағдайына байланысты сонау тас ғасырының, әсіресе қола дәуірінің мәдениеттері гүлденген кезеңдерде, аса тиімді көп салалы байланыстар мен тоғысулар болатын аймаққа айналды. Сондықтан да бұл жерден өзінің, тым қатал табиғи-климаттық жағдайына қарамастан, аса мол археологиялық ескерткіштер - қоныс-тұрақтар, обалар, үшкір жебе пошымды құрылыстар - арандар, танбалы тастар мен мүсіндер, керуен-сарайлар, қала-бекіністердің құландылары т.б. табылды. Бұлар, әрине, ондағы әр замандағы әр алуан этникалық және әлеуметтік-мәдени тұтастықтардың қайнаған тыныс-тіршілігінің куәсі. Терістік Үстірт пен Доңызтаудың шырдарының жағалауларына орналасқан қоныстар мен тұрақтардың мәдени қабаттары - жергілікті технологиялық дәстүрлермен бірге көшіп-қону мен ірі үдеру толқындарының нәтижесінде өзге этникалық ықпалдың көптеген белгілерінің болғанын да айқын растайды.

Батыс Қазақстан өлкесінің даму тарихындағы ең бір жарқын кезең - сармат, сақ-массагет этномәдени кешендерімен байланысты болып келеді. Геродоттың мардымсыз мәлеметтері мен парсы патшасы Ксеркстің Персепольдағы “антидэвтік” жазбаларына жүгінсек дах (дай, даг) тайпалары, сақтар, массагеттер мен скифтердің саны көп болған, көшпелі жаугершілік өмір салтын ұстаған, ерлігімен және бостандық сүйгіштігімен ерекшеленген. Олар нағыз салт атты шабандоз, әрі құралайды көзден атқан керемет

Неолит-энеолит дәуірінде (б.э.д. V-IV мыңжылдықтар) өмір сүрген ер адамның бас сүйегі арқылы қалпына келтірілген бет-бейнесі. Манкыстау өңіріндегі Қосқудық тұрағы

An anthropological reconstruction of man of late Stone Age, eneolite. The V-IV millenium B.C. Sites Koskuduk. Mankystau

Антропологическая реконструкция мужчины эпохи позднего неолита-энеолита. V-IV тысячелетие до н. э. Стоянка Коскудук. Манкыстау

садақшы-мергендер еді. Олардың бес қаруы түгел сай, күшті, әрі жүрдек салт атты әскери қосындары аса қаһарлы ержүрек жауынгерлерден тұрған, көршілес халықтар оларды жеңілмейтіндер деп есептегені де тегін емес еді...

Мындаған жылдар бұрын саудагерлер, әскери бөлімдер, басына оқиға іздеген елкезе жиһанкездер салған дала соқпақтары мен ғасырлар бойы есепсіз керуендер қатынап жатты. Екі мың жыл бойы бұл жол жұртқа терістіктегі Ұлы Жібек жолы ретінде белгілі болды. Жауынгер қосындар, сауда керуендері және қоныс аударған көшпелілер ұзаққа созылған жорықтарынан кейін жұтаған жұрт пен төрт түлікке тіршілік сыйлаған арнасы кең, ағысы қатты өзеннің жағасына тоқтап тыныс алған. Бұл өзенді көне дәуір географтары ауызға алады, ал бірінші Ұлы түрік қағанаты құрылған заманда ол Жайық деген атпен белгілі болды. Зәмзәм суы, тайдай тулаған балығы, шүйгін шөбі және қыстың боранына ықтасын болған қоғалы қамысы - Тәңірі ұлдары жаратқан Жайық иесі рухының көрінісі деп есептелді. Жайықтың борышы - “Кісілерді барлық жамандықтар мен зұлымдықтан қорғап, оларға өмір сыйлау” болған.

Өзен, өзі шырайлы да қуатты, әрі кірпияз болды. 922 жылы Аббасидтер халифы Жафар ал-Муктадир-биллахтың елшісі Ибн-Фадлан Бағдаттан Атил (Еділ) бойындағы бұлғар еліне жіберілгенде осы Джаих (Жайық) өзеніне келген, өзен оған өзінің тамаша табиғи өзгешелігімен ерекше әсер еткен. Ол былай деп жазған: “Бұл біз көрген ең үлкен өзен, оның ағысы тым қатты. Шындығында, мен жүктердің қалай ауғанын және өткелде кісілердің суға ағып кеткенін өз көзіммен көрдім. Жалпы, біз өткелден өтерде көптеген адамдарымыздан, түйелер мен жылқыларымыздан айырылдык. Біз Жайықтан төтенше қиындықпен өттік” (1, 27 бет.).

... Шыңғысханның құдіретімен құрылған Ұлы империя оның үш ұлының ортасында бөліске түсті. Үлкен ұлы Жошының үлесіне Ертістен бастап батыста “татар” жылқысының тұяғы жеткен жерлердің бәрі тиді. Шағатайға оңтүстік Алтайдан Амударияға дейінгі жерлер, сондай-ақ Шығыс Түркістан, Жетісу мен Мауеранахрдың көп бөлігі тисе, ал Үгедейге батыс Монғолия, Ертістің жоғарғы аңғары және Тарбағатай бөлінді. Сөйтіп қазіргі Қазақстан территориясы осы ұлыстардың құрамына, яғни оның далалық бөлігі Жошы Ұлысына, оңтүстік және оңтүстік-шығыс Қазақстан Шағатай Ұлысына, ал солтүстік-шығыс бөлігі Үгедей Ұлысына кірді.

Батухан (1227-1255 жж.) өз кезінде Шығыс Еуропаға жасаған жорығынан кейін, 1236-1241 жылдары өзінің бауыры Орда-Еженге “ортақ істі аяқтағандағы еңбегі үшін” Ертістің жоғарғы аңғарын сыйға тартты. Бұл ұлысқа Жетісудың солтүстік-шығыс бөлігі, Ертіс, Ұлытау мен Қаратауға дейінгі

Тас келсап. Қола дәуірі.
Сарайшық

Stone pestle. Bronze epoch.
Saraichik

Каменный пест. Эпоха бронзы.
Сарайчик

Сармат көсемінің бейнесі және киімі. Арал Төбе қорғаны. Атырау обл. б. э. д. II ғ.

An anthropological reconstruction of a Sarmat chief and his wear. The Aral Tobe barrow. Atyrau oblast. II century A.C.

Антропологическая реконструкция сарматского вождя и его облачения. Курган Арал Тобе. Атырауская обл. II в. н. э.

дала, кейінірек Сырдарияның орта аңғары да кірді. XIII ғасырдың екінші жартысында Орда-Ежен Ұлысының билеушілері шын мәнінде дербес болып, иеліктері Ақ Орда аталды. Ұлыстың батысында Шайбанның бауырының иелігі жатты. XVII ғасырдағы тарихшы Махмуд Ибн-Вали: “ас, рус, черкес және булғар елдерін жаулаған жеті жылдық жорықта ол төтенше құлшыныс танытты, әрі Бату ханның бауырынан төрт аймақты сыйлыққа алды” деп атап көрсетеді. Оның иелігіндегі жерлерге Орал тауының етектері, Тобыл, Жайық, Ырғыздың бойлары, Арал теңізінің бассейні және Сыр-дарияның төменгі аңғары жатты.

Бұл ұлыстар дала билеушісі Батуханның тұқымдары басқарып отырған империяның төменгі Еділдегі орталығына вассалды түрде тәуелді болды. Кейін XIV ғасырда Ақ Орда билеушілерінің құзыры Шайбан ұлысына ауысты. Ақ Орда мен Бату Ұлысының шекарасы сол кезде Жайық өзенінің шығыс жағымен өтті.

Қазіргі Атырау қаласынан 50 шықырым жерде, Жайық өзенінің оң жақ жағасында, бір кездегі ұлы да атақты Сарайджук (қазіргі атауы - Сарайшық) қаласының қираған құландысы жатыр.

Әбілғазы Бахадүр-ханның (XVII ғ.) Сарайшықтың негізін Батухан (билік құрған уақыты 1221-1256 жж.) салған деген тарихи пікірімен келісуге болады. Әбілғазы былай деп жазады: “Берке хан болғаннан соң ұлық той жасап, көп сыйлықтар берді. Барлық аға-інілеріне Батухан бағындырған ұлыстарды бөліп берді, Қағанға көп сый-сияпат жіберді. Одан соң құдай тағала бір күні Берке ханның көңіліне мұсылмандықтың ұрығын сеуіп, өз дінінің бос нәрсе екенін білдірді. Бір күні аттанып, ағасының салдырған Сарайшық атты шаһарына барды. Мұнда Бұхарадан көп керуен келіп жатыр еді.

Ол керуеннің ішінен екі жақсы кісіні бір аулақ жерге шақыртып, мұсылмандықтың шарттары мен тарихын сұрады. Бұл кісілер мұсылманшылықты жақсы баян қылды. Берке хан таза жүрегімен мұсылман болды. Одан соң кіші інісі Тоқай-Темірді шақырып, бұл сырын оған айтты, ол да мұсылман болды. Сосын ол халқына исламға сенуге жарлық берді...” (2, 99-бет.).

Сарайшық өзге қалалармен қатар, Ертістен Дунайға дейінгі ұлан-байтақ өлкені билеген, кейінірек Алтын Орда аталған империя - Жошы Ұлысының алғаш құрылған бірінші онжылдығында салынған. Бұл қалалардың құрылыстары алғашында нөкер, ноян және басқа да ел басқарушы шонжарлар үшін Сарай және әкімшілік ғимараттар ретінде бой көтерген. Ондағы орталық ғимараттың төңірегінен кейінірек біртіндеп колөнершілер, еркін тұрғындар, көпестер және т.б. әр түрлі адамдарға арналған үйжайлар салынған (4, 114 бет.). Сарайшық сондай қалалардың

бірі еді. Оның стратегиялық жағынан Европа мен Азияның түйісер тұсынан ұтымды орнығуы, Европа елдері мен Еділдің бойындағы Алтын Орда астаналарынан (Сарай-Бату және Сарай-Берке) Хорезм шаһарларына, Иранға, Үндістанға және Қытайға баратын құрлықаралық керуен жолының қауіпсіздігін қамтамасыз етті.

Көптеген көпестер мен саяхатшылардың осынау жолдардың бағыт-бағдарлары туралы, тауарлардың сипаты мен бағасы және қатынас тәсілі туралы жазбалары мен хикаялары бізге дейін жетіп отыр. Сарайдан Сарайшыққа, одан әрі Үргенішке дейінгі сауда жолының сокпақтарында құдықтар болды және керуен-сарайлар қызмет етті. XIII-XIV ғғ. осы жол Шығысты Батыспен негізгі жалғастырушы болды.

XIII-XIV ғғ. керуенші сауда жолдарының қауіпсіздігі туралы Италияндық Франческо Пеголоттидің мәліметтері бойынша айғақтауға болады: “Таныдан Қытайға баратын жол, сонда саяхат жасаған көпестердің айтуынша күндіз де, түнде де аса қауіпсіз көрінеді, тек қынана, егерде көпес бара жатқан не кері қайтқан жолда көз жұмса, онда оның барлық мал-мүлкі өзі қайтыс болған елдегі патшаға табысталатын болған... ал егерде оның жанында өзінің туысқаны немесе жақын дос-жараны бірге болып, өзін қайтыс болған кісінің туысқанымын деп айтса, онда өлген кісінің мал-мүлкі соған тапсырылып, аман сақталатын болған” (5, 357 бет.).

Осылайша, Сарайшықта салтанатты сәулетті сарайлар, керуен-сарайлар, моншалар, мешіт-медіреселер және басқа да ғаламат ғимараттар салынған. Оларды атақты сәулет өнері мектептерінен өткен дарынды шеберлер тұрғызған. Қаланың өте тамаша жобаланып салынған түзу де кең көшелері мен алаңдары болған. Қаланың келбетінен шығыстың әсері айырықша байқалады. Керуен саудасынан келетін түсім, әскери олжа, жергілікті халық төлейтін салық және аса мол арзан еңбек күшінің есебінен Сарайшық қаласы тез өсті.

Қала аумағының тез кеңеюіне оның бекініс қамалдарының болмауы себеп болған. Онсыз да қала әрқашан хандық биліктің бақылауында, әрі тақ таласындағы жеңімпаздар тарапында болуға мәжбүр болды, ал жеңімпаздар болса оның қауіпсіздігіне кепіл болды.

Сарайшық алғашқы кірпіші қаланғанынан бастап - Жошы Ұлысының тақ үшін әулеттік таласы, әскери бас көтерулер, саяси сайқалдық, сауда-экономикалық және мәдени байланыстардың өсуі, империяның құлауы және жаңа этностардың құралуы сияқты Орда ішілік және халықаралық оқиғалардың қайнаған ортасында болды.

Алтын Орданың өзге қалалары сияқты, Сарайшық та, бұрын қоныс, яки ұрымтал өткел, немесе қыстақ, яки рулық, әулеттік зираттар болған, өте шұрайлы, әрі Жайық өзенінің ең бір қолайлы да көрікті тұсында

Сармат әйелінің бейнесі. Сарқамыс. Атырау обл.

An anthropological reconstruction of Sarmat woman. Sarkamys. Atyrau region

Антропологическая реконструкция сарматской женщины. Сарқамыс. Атырауская обл.

калыптасқан. Қаланың мәдени қабаттарын зерттеу барысында, көне шұңқырдан және шикі кірпіштер арасынан шақпақ тас қырғыштар, қола дәуірінде тастан жасалған шағын келсап; екі мың жылдың алдындағы жебенің қоладан құйған ұштары кездесті. Бұлар осы қаланы салған кезде оған дейінгі көне мәдени қабаттардан шыққан ба, әлде, киелі деп біреулер өзге жерден кезінде тұмар ретінде осында әдейі алып келгенбе, бұл жағы бізге әзірше белгісіз. Кейбір зерттеушілер Алтын Ордалық Сарайшықтың төменгі мәдени қабаттары X-XII ғасырлардағы хазар және қыпшақтардың қалалары немесе қоныс-тұрақтарының қалдықтары деп есептейді.

Алайда соңғы жылдардағы археологиялық қазба жұмыстарының нәтижелері әзірше ол заманның қабаттарын көрсете қойған жоқ. Десе де, осы арада Алтын Ордаға дейінгі қоныстар болуы мүмкін. XIII-ғасырға тән бір құрылыстардың бұрышынан қыпшақтардікіне ұқсайтын ошақтың (казандық) және қолмен жапсырылып жасалған қыш ыдыстың қалдықтары табылды. Ал ерте орта ғасырлық қоныс тұрағы орналасқан жағаның бір көрнекілеу жерін су орып кеткен, немесе XIII ғасырда үстіне жаңа қаланы салғанда, ескі қоныстардың орны сырылып кеткен. Демек, онда Моңғол дәуіріне дейінгі адамзат тіршілігінің іздері бар, немесе, кейін бір кезде табылады деп сеніммен айтуға болады. Сол дәуірге тән сирек кездесетін табылымдар әзірше тек Жайықтың төменгі аңғарының көптеген тұсынан, қалашықтың астынан ғана кезігеді. Қаланың алғашқы орналасқан жері - Жайықтың негізгі арнасы мен оның қазір Сорочника деп аталатын бір саласының арасындағы арал.

Сарайшық туралы неғұрлым ертерек мәлімет бергендердің бірі араб көпесі әрі жиһангезі Ибн-Батута еді. Ол мұнда 1333-1334 жылы келді. Ибн-Батута өзінің “Саяхатнамасында” былай дейді: “Сарайдан шығып, он күннен кейін біз Сарайджук деген қалаға жеттік, джук - “кіші” деген мағынаны береді. Ол Ұлысу деп аталатын үлкен әрі ағынды өзеннің жағасына орналасқан. Онда Бағдаттың көпіріндей қайықтардан жасалған көпір бар... Осы қалада біздің аттылы-арбалы сапарымыз аяқталды. Біз онсыз да арып-жадаған ат-көлігімізді қаладағы арзаншылыққа байланысты, әр жылқыны төрт күміс динарға бағалап, төмен бағамен саттық. Арбаға жегу үшін біз түйелер жалдадық.

Бұл қалада түркіден шыққан құрметті тақуа діндар кісінің тұраржайы (Завия) бар, оның аты - Ата. Ол бізді қонақ қылды әрі батасын берді. Бізді тағы да осы қаланың аты-жөні менің есімде қалмаған бір қазысы қонаққа шақырды. Біз осы арадан Хорезмге дейін отыз күн суыт жүрдік, жол бойы тек екі-ақ сағат, бірде түс әлетінде, ендінің бірде ақшамда ғана аялдадық” (6). Саяхатшылардың өздері

Сарай құрылымы - “ханлы” қазу жұмысының басы. 1997 жыл

Beginning of the excavation of a palace building, the khana, in 1997

Начало раскопок дворцового сооружения - “хана” в 1997 г.

жазуынша, керуен жолында жүрген кісілер алыс сапарға шығар алдында көбінесе мұсылман зираттарының жанында тұратын шейх-хазіреттердің батасын алып аттанып отырған. Олардың рухы да жолда керуенді желеп-жебеуші болады деп есептесе керек.

Сарайшықтың ұлылығы - онда тек мұсылман діндарларының жерленгендігінде ғана емес, ең алдымен оның Алтын Орда хандарының қасиетті зиратханасына айналғанында. Әбілғазы Бахадүрханның жазуынша мұнда Алтын Орда хандары, мәртебелі кісілер және шонжар-ұлықтар жерленген. Сарайшықтағы хандар пантеонында ең алғаш жерленген кісі деп 1266-1280 жж. билік құрған Мөңке Темір ханды атайды. Оның тұсында Алтын Орда Моңғол империясының орталығынан толықтай дербестенді. Мөңке Темір шағатайлықтардың билігін нығайтып, олардың Орталық Азия және Жетісуда мемлекет құруы үшін ұлы Моңғол қағандарымен күрескен Үгедей тұқымы Хайдуды (1269-1301) қолдап, ең бірінші рет өз атынан теңге шығарды (7, 16-19 бб.). Алтын Орданың 1271 жылғы Константинопольға жасаған жорығы да Мөңке Темірдің есімімен байланысты (8, 83 б.). Мұнда келесі жерленген кісі - 1280 жылдан 1312 жылға дейін ел билеген - Токта. Оны Марко Поло кезінде “Батыстың патшасы” деп атаған. Сарайшықтан табылған ең көне теңгелер Токтаның билік жүргізген кезеңіне тән. Оның тұсында Алтын Ордада феодалдық дүрбелеңдер де толастады және де бір кездері Бату ұлысының нағыз билеушісіне айналған бүлікшіл, әрі қараниет-қолбасы Ноғай 1300 жылы өлтірілді. XIV ғ. басында мемлекетте мықты өрлеу басталды, әсіресе Токта патшалық құрған соңғы жылдар Алтын Орданың әскери және экономикалық күдіретінің дамуындағы алғашқы кезең болды (8, 90 б.). Сарайшықта кейін жерленгендер - Алтын Орда билеушілері Жәнібек пен Бердібек. Жәнібек билік құрған кезінде (1342 ж.). Орта Азиядан астана Сарайшыққа келген тақ мұрагері, өзінің ағасы Тыныбекті өлтірді (5, 368 б.). Жәнібек әуелі Әзербайжанды Алтын Ордаға қосып алғаны да белгілі. Ол билік құрған кезде мемлекетте ол өзі тежей алмаған құлдыраудың алғашқы нышандары көрінді (8, 263 б.). Оның өлімі 1357 ж. өз ұлы Бердібектің төңірегіндегі билікті көксеуші қаскүнемдер тарапынан болды. Әкесінің өлімінен соң Бердібек әртүрлі топтар қолдаған өзінің 12 бірдей бауырласының көзін жойды. Мемлекетте өзара қырқыстар мен бөлшектену басталды. Көп ұзамай, 1359 жылы Бердібек те өз бауыры Құлнаның қастандығынан қаза тауып, Сарайшықтағы өз әкесінің моласының жанынан орын алды (8, 271 б.).

Әмір Едіге (1365-1419) жайындағы бір дастандағы болжамда айтылуынша, 1406 ж. қазіргі Түмен қаласының жанында қаза тапқан, кейбір деректерде айтылғандай “Алтын Орданың ең соңғы және нағыз ұлы тұлғасы” Тоқтамыс ханның басы да Сарайшықта жерленген екен.

Сондай-ақ, осында ноғай бекзадалары мен мырзалары, Ер Тарғын мен Қамбар сынды эпикалық батырлар және көреген, өз халқының қамын ойлаған қазақтың ханы Қасымхан да жерленген.

Сарайшықтың қарқынды дамуы, әсіресе қоғамдық және діни ғимараттардың көбейіп көркеюіне 1263 ж. Берке ханның ислам дінін қабылдауынан соң, Алтын Орда тұрғындарының арасында мұсылмандықтың енуі және 1310 жылы Өзбек ханның исламды мемлекеттік дін деп жариялауы да әсер етті. Аталмыш рәсімдер Сарайшықта атқарылған, осының өзі де Сарайшықтың Алтын Орданың рухани-идеологиялық өміріндегі аса ерекше орнын көрсететін уақиғалар еді.

Сарайшықта 1341 ж. Жәнібектің және 1357 ж. Бердібектің Алтын Орданың хандық таққа отыру рәсімдері өтті.

1996-2000 жж. зерттеулер нәтижесінде Сарайшықтың қалыптасып дамуының үш кезеңі анықталды. Ерте кезеңі қала өмірінің алғашқы он жылдығына сәйкес келеді. Сарайшықтың ол кезде, негізінен шикі кірпіштен соғылған, орталық бөлігіндегі ғимараттары көп салынды. Оңтүстігінен шетіне қарай біртіндеп киіз үйлермен және жеңіл қаркас құрылыстарымен толықтырылды. Бұл бөлігі негізінен өзенді бойлап салынды. Зерттеушілердің болжамы бойынша оның ені шамамен 300 м. болған тәрізді. Келесі онжылдықтарда қаланың даму қарқыны, оның көлемінің неғұрлым ұлғайғаны анықталды.

Дамуының екінші кезеңінде, 1330-шы жылдардан бастап әртүрлі факторлардың әсерімен Сарайшық өзінің кірпіштен соғылған орталық бөлігінде жүйелі түрде салынып шоғырланады да, Жайық пен оның сағаларында жайғасқан аралдың шеңберінде дамып кеңейді. Мұның өзі, осы маңдағы өткелдер мен адамдардың іс-әрекетін мұқият бақылап отыруға да мүмкіндік берді.

Сарайшықтың аумағын итальяндық Фра Мауроның 1340-шы жылдардағы картасын қазіргі табиғи орта жағдайымен салыстырып және қалашық туралы XIX және XX ғғ. басындағы авторлардың деректерін есепке ала отырып, оның батыстан шығысқа дейінгі ұзындығы 2 шықырым, ал ені 600 м. ден астам болуы мүмкін деп мөлшерлеуге болады.

Қаланың гүлдену уақыты XIV ғ. сәйкес келеді. XV-XVI ғғ. шаһар тағы да өзгеріске ұшырады. Орталық бөлігі көлемі жағынан біртіндеп кішірейе келе, оңтүстік шығыста Жайықтың қазір Сорочинка деп аталатын саласына қарай жылжыды.

Соңғы екі ғасырда Жайықтың негізгі арнасы әрнеше өзгерістерге ұшырады. Жыл сайынғы су тасқыны қаланың біраз бөліктерін шайып кетіп отырды. Қазіргі таңда көне Сарайшықтың қалған ауданы, жапсарлас көне зираттарды есептегенде шамамен 600 x 600 м.

Сарайшықтың қирандыларымен жәдігерліктерін ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмыстарының екі ғасырдан астам тарихы бар. XVIII ғ. 60 ж. соңында қалашықты П. С. Паллас

XIV ғ. үйлердің қабырғасы

Walls of premises of the XIV century

Стены помещений XIV в.

көріп қайтты. 1834 ж. Ф. Гебель осында шағын қазба жұмысын жүргізді. Қала туралы қызықты мәліметтер XVIII-XIX ғғ. П. Рычковтың, А. Левшиннің, Н. М. Карамзинның шығармаларында бар.

1937 ж. Н. К. Арзюотовтың жетекшілігімен Қазақстанды зерттеу Қоғамының Батыс-Қазақстандық бөлімшесі Саратов обылыстық мұражай қызметкерлерімен бірге қалашықтың кейбір жерлерінде зерттеулер жүргізді. Сол қазба жұмыстарының көптеген материалдары қазірге дейін Саратов мұражайының қорында сақтаулы. Сол кезде Н. К. Арзюотов Сарайшықтың жағдайы туралы былай деп жазған: “Солтүстік, солтүстік-шығыс және батыс жағынан өзеннің жағасы тіпті мүлде шайылған... 70 жылдың ішінде ұзыны 1100 м, ені 300 м-дей аумақ жоғалды. Бәрін қосқанда 320 гектардай жер құрыды. Дәл сол жерлерде алтынордалық Сарайшықтың талай құрылысы болған. Осылайша, бізге өте қызықты ескерткіштерді жыл сайын жоғалтып, орнын сипап отырмыз” (19, 127-128 бб.).

1950 ж. Ә. Х. Марғұлан тағы да Жайықтың суы мәдени қабаттарын үздіксіз жуып-шайып жатқан Сарайшық ескерткіштерін жедел де кешенді түрде зерттеу туралы үлкен мәселе көтерді. Сол кездің өзінде-ақ Орал өзені көне қаланың орта тұсын шайып жатыр еді. Сол жылы Ә. Х. Марғұланның жетекшілігімен археологиялық экспедиция ұйымдастырылды, алайда ол бір-ақ маусым жұмыс істеді, өкінішке орай нәтижелері осы уақытқа дейін толықтай жарияланған жоқ. Осыдан кейін Сарайшықтың ескерткіштерін зерттеп, сақтап қалу проблемалары 60-80 жылдардағы кейбір құлшыныстарды есептемегенде, осы уақытқа шейін назардан тыс қалып келді.

Сарайшықтың тарихи мәні, оның Қазақ мемлекеттілігінің алғашқы қалыптасу кезеңіндегі ролі және ұрпақтар арасындағы байланыстар үшін ата-бабалар мұраларының төтенше маңыздылығы ескеріліп, осы жерде символды Пантеон, археология мұражайы және мешіттен тұратын мемориалды-мұражай кешенін құру ісі қолға алынды.

Ә. Х. Марғұлан атындағы археология институтының авторлар басқарған Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясының 1996-2000 жж. жүргізген тыңғылықты зерттеулері барысында қаланың әр бөлігінен оның өмір сүруінің бірінші кезеңіне жататын ауқымды жерлер аршылып, алғашқы тұрғындардың үй құрылыстары айқындалды. Қала құрылысы белгілі бір жобамен, көшпелілерге тән дәстүрмен салынған. Табылған үйлер шикі кірпіштен қаланған, көлемі 4 x 5 метр екі - төрт бөлмелерден тұрады. Бөлмелердің төр жағында етегінен ені 1,5 - 2 метр келетін көлденең орналасқан түтін шығатын қос каналмен жылынатын суфа орналасқан. Олар тандырлы ошақтан шығып, бөлмеден қабырғаның арасына жасалған тік жол арқылы төбеге

Сарайшықтың құландылары
Ruins of Saraichik
Руины Сарайчика

шыққан. Барлық қабырғалар мен суфалар бірнеше рет саз балшықпен сыланып, әктелген. Суфаның біреуінен киіз кілемнің қалдығы табылды. Едені лаймен тығыздалған кейбір бөлмелерде шиден жасалған төсеніш сақталған. Суфаның үстіндегі қабырғада кезінде шырағдан, қымбат ыдыстар және басқа да тұрмысқа қажетті заттар қоятын текшелей қуыс бар. Үйде тұрғын бөлмелерден басқа тары мен арпа сақтайтын баздар, сондай-ақ, табылған дән-сүйектеріне қарағанда, өрік, алма, жүзім, жуа және алыс елдерден әкелінген миндал жаңғағын сақтайтын қойма бөлмелер де болған. Ол жерден қурап қалған пияздың бастары табылды. Қоймалар жылынатын жатын бөлмелерден ағаш қанқалы қабырғамен бөлектелген. Ағаш қанқалы қабырғаның арасы шикі кірпіштермен шырша әдісімен қаланған. Осындай конструкция бір жағынан декоративті болса, екінші жағынан қойма бөлмеде ауа алмасуды жақсартады.

Үйлердің архитектурасы мен ішкі интерьерлерінде Төменгі Поволжье, Хорезм және Сырдария қалаларына тән дәстүр араласып келеді.

Бір үйден көлемі 4 x 4 м. болып келген бөлме аршылып тазаланды. Онда тандырлы кішкентай суфадан басқа үй иесінің кәсіби қызметін көрсететін ерекше құрылыс табылды. Бір қабырғаның етегінде от жағатын тандырдан көлденен орналасқан түтін шығатын жол көлемі 1 x 1 м., ені 80 см. жуық саз кірпіштен “жәшік” түрінде қаланған конструкциямен жалғасқан. Одан қабырғаға жабыстырылып салынған түтін шығатын мұржа көтерілген. Еденде от жағатын орынның маңында ошақтан шыққан күл мен балықтың, үй малдырының сүйектерімен толтырылған үлкен шұңқыр орналасқан. Бұл балық және ет өнімдерін ыстайтын құрылыс болуы мүмкін. Оның жанынан табылған тиындар Өзбек ханның билік құрған кезіне, яғни 1310 ж. жатады. Бұндай құрылыс Алтын Орда қалаларын қазу барысында табылған алғашқы құрылыс және ол Сарайшықтағы еңбек бөлісінің жоғарғы деңгейін көрсетеді.

Бөлмелерден табылған ыдыстар формасы жағынан сан алуан. Атап айтсақ, олар - жергілікті көзешілер жасаған қыш құмыралар, құтылар, құмғандар және қазандар. Оны кашин балшығынан жасалып жылтыр бирюза құймамен жабылған құмыра толтырады. Осы ыдыстар жиынтығын Хорезмнен әкелінген тас қазандар, төменгі Волга қалаларынан әкелінген кашинді түрлі-түсті жылтыр кеселер, сондай-ақ жергілікті бай адамдар тым жоғары бағалайтын өте қымбат жасыл түсті қытай фарфоры - селадоннан жасалған табақтың, кесенің, тостағанның сынықтары толықтырады.

Мұндағы мәдени қабаттардан жылқы мен түйенің сүйектері көптеп кездеседі. Бұл тұрғындардың қала өмірінің алғашқы кезеңінде қала құрылысы мен сауда жолында

“Хана” - Сарайдың бөлмелерін қазу сәті

Excavation of the “khana” palace rooms

Раскопки помещения дворца “хана”

қызмет еткендігін де көрсетеді. Қаланың тек орталық бөлігі ғана дамып қоймай оның сырт жақтарында да құрылыстар салынған. Сарайшықтан бес шықырым жерде, өзен жағасын бойлай орналасқан усадьбалар кездеседі.

Сарайшықтың тұрғындары жаз айларын бау-бақшасы, егістігі бар қала маңындағы үйлерде өткізген. Олар сондай-ақ Жайық өзенінің бойындағы жайлымдарда керуен үшін қызмет істеуге керекті жылқылар мен түйелерді ұстаған. Қаланың және усадьбалардың мәдени қабаттарынан кетпендер, орақтар, шалғылар және шығырға арналған құмыра түріндегі қыш ыдыстар табылды. Шығыр бұл өзендегі диірменге ұқсатылып ағаштан жасалған және осы қыш ыдыстар байланған үлкен дөңгелек. Малдың күшімен айналған дөңгелек ыдыстардағы суды жоғары көтеріп арықтарға құйған.

Осында бау-бақша өнімдерімен қатар арпа мен тары өсірілген. Оны шаруашылық шұңқырларынан табылған астық өнімдерінің қалдықтары дәлелдейді. XVI ғ. кейінірек Сарайшық билеушілері Орыстың астық өндіретін орталықтарынан осындағы егістіктеріне қажетті тұқымдық астықтың көптеп жіберілуін сұраған. Оған ноғайлының әйгілі бектербегі Смайылдың 1557 ж. орыс патшасы Иван IV-ге: "...Сарайшық егістіктерін су басып қаңырап бос қалды.... сен бізге бір кеме тұқымдық астық жіберсеңіз екен", - деп сұрап жазған хаты дәлел бола алады (20, 326). Сарайшықтағы осындай егістіктердің көп болғандығы тастан жасалған қол диірмендерінің көптеп табылуымен айқындалады.

Бекініс қамалы болмаса да қала маңындағы адамдар тыныш және тату-тәтті өмір сүрген. Бекініс қамалдың жоқтығын оң тарапы жарқабақты болып келген өзен жағасы көрсетеді. Бекініс қамалдың қала үшін онша қажеті болмады. Өйткені, Алтын Орданың әскери күші XIV ғ. екінші жартысындағы өзара қырқысуларға дейін мығым болды. XV ғ. басында да қаланы қорғай алатын билеушінің күштілігі туралы пікірлер халық арасында сақталып келді. Оған мысал ретінде татар көпесі мен венециялық дипломат И.Барбаро арасындағы әңгімені келтіруге болады. Бұл әңгімінің желісі бойынша Танының (Азов) бекініс қамалын көріп жүрген И.Барбаро мұнараны көрсетіп тұрып, татар көпесінен: "Мынау бір таңғажайып тамаша зат емес пе екен?" - деп сұрайды. Сонда ол маған қарап, былай деді: «Ба! Кім қорықса, сол мұнара тұрғызады!» Бұл жерде, мен ойлаймын, ол дұрыс айтып тұр" (9, 90-91 бб.).

Қала өмірінің екінші кезеңі XIV ғ. екінші жартысынан басталады. 1330-шы жылдары Жайықтың тасуымен ерекшеленеді. Осыған орай тұрғындар қалаға тығыз орналасып, қайта жобалау жұмыстарын жүргізді. Сарайшықтың шетін су басқанымен, қайта жобалау қаланы көріктендіріп қана қоймай, негізгі көшелер мен кварталдарды

Қазба сәттері

A view of the excavation site

Вид раскопок

сақтап қалды. Бұрынғы құрылыстар қиратылып, бөлмелердің іші топырақпен толтырылды. Қала тұрғындары бұрынғы үйлердің үстіне соған ұқсас, алай да өзіндік ерекшеліктері бар жаңа үйлерді тұрғызды. Жинақылы жобамен салынған көп бөлмелі үйлермен қатар желілі ықшамды болып жобаланып, шаруашылық құрылыстармен бір шатырдың астына салынған көп бөлмелі үйлер пайда бола бастады. Бөлмелердің көп бөлігін бұрынғыша бір бөлігінде от жағатын орны мен “кәні” бар П немесе Г түріндегі суфа алып жатыр. Кейбір бөлмелердің ішкі қабырғалары қалқанды немесе қаңқалы болып жасалған. Қабырғалар мен суфалар сыланып, әктелген және киізбен, кілемдермен безендірілген. Кейбір үйлердің еденіне ак түсті алебастр қосылып жасалған күйдірілген қызыл кірпіш немесе тақталар төселінген. Әдетте от жағатын жердің маңында түбі жоқ үлкен ыдыстан жерге көміліп, беті күйдірілген кірпіштен қаланған беті-қол жуғыш - ташнау орналасады. Осы ыдысқа аққан су жерге сініп кетеді.

Қазба кезінде қаланың бір бөлігіндегі құлап қалған үйлердің арасынан моншаның қалдығы табылды. Алуан түрлі қызметтерді атқаруға арналған бірнеше бөлмелерден тұратын моншаның шикі кірпіштерден төселген қабырғалары декоративті тақталармен безендіріліп, едені күйдірілген қызыл кірпішпен қаланған. Бір бөлменің еденінде пайдаланылған су жиналатын шұңқырмен аяқталған су ағар жолақ бар. Бөлмеде жылытқыш пеш және ыстық суға арналса керек, үлкен ыдыс - хум бар. Суды шойын қазанға жылытқан.

Ені 4 метрден 8 метрге дейін болып келетін қаланың көшелері негізінен түзу. Қаланың орнынан әзірше арықтар мен су жүйелері табылған жоқ. Бірақ-та қыш құбырлар аз емес. Халықты сумен қамтамасыз ету негізінен мемлекеттің астанасы Сарай қаласындағы сияқты өзеннен арбамен күбі-құмыралар арқылы тасмалдау және ауладағы терең құдықтар арқылы іске асырылды. Құдықтың қабырғалары ағаш қаңқаға тіретілген қаланған кірпішпен өрілген. Бұндай құрылыс құдық қабырғасының құлауын және отырып кетуіне

жол бермейді. Құдықтың маңында орналасқан бір ауладан үлкен ағаштың тамырлар жүйесінің қалдығы сақталған шұңқыр табылды. Соған қарағанда бұл ағаш кезінде осы ауланың бір бөлігін көріктендіріп тұрса керек.

Қала тұрғындарының шаруашылық қызметі XIV ғ. ортасында алуан түрлі болған. Ол қала мен қырдағы халық үшін өндірілген әр түрлі тауарлар өндірісінен байқалады. Олардың көп бөлігін көзешілер өндірген. Бұған осы уақыттың мәдени қабатынан табылған әр түрлі ыдыстардың көптеген сынықтары дәлел. Қаланың бір бөлігін қазу барысында күйдірілмеген құтылардың көптеген сынықтары табылды. Соған қарағанда осы маңда қыш күйдіретін үлкен пештің бірі болса керек. Сарайшықта жасалған қыш ыдыстар үш

“Хана” - Сарайдың қалдықтары
Ruins of the “khana” palace
Руины дворца-“хана”

түрлі саздан жасалған. Соның ішінде қызыл түсті саз балшықтан жасалған бұйымдар өзінің формасымен, қолданылуы жағынан әр түрлі. Атап айтсақ, олар құмыралар, шығыр ыдыстар, әр түрлі азық-түліктерді сақтайтын үлкен хумдар, табактар, шырағдан майшамдар және тағы басқалар. Ас ішуге арналған ыдыстардың бір бөлігі әр түрлі өрнектермен безендірілген түрлі-түсті жылтыр ыдыстар.

Ыдыстың екінші түрі кашин балшығынан көркемделіп жасалған пиала, тостаған, құмыра және вазалар. Олардың арасынан өсімдік тектес және зооморфтық өрнектермен аса көркем түрде безендірілген қыш өнерінің теңдесі жоқ туындыларын кездестіруге болады. Сырлы қыш ыдыстарды безендірудің жиі кездесетін және негізгі мотиві - суда жүзетін құстар. Осы образ қазіргі уақытқа дейін келіп жеткен Сарайшық туралы көптеген аңыздардың негізі. Олардың бірінде Жәнібек ханның қала аумағында үлкен су қоймасын жасағандығы айтылады. Ағаштардың ортасында орналасқан бұл су қоймасында аққулар арнайы өсірілген. Мұнда сонымен қатар ұшып келген неше түрлі жабайы құстар мен қаздар да жүзіп жүрген. Аңыз бойынша оларды көлдің қант қосылған тәтті суы өзіне тартқан. Жәнібек нөкерлерімен осы жерде дем алуды жақсы көрген. Философиялық терең маңызы бар екінші бір аңызда былай деген: “Бұл көлде бұрын су болыпты. Бұл жерлерге көктем мен күзде құс келіп, қайтқанда неше түрлі құс қоныпты. Соның ішінде аққу құс өсіресе бұл көлге көп үйір болыпты. Ноғайлының Әз Жәнібек деген ханы осы көлге секер төктіріп, аққуды мас қылып, құладыңға ілдіріп, той етіпті. Тойына Асан-Қайғы би көп шақыртумен келіп, неге өкпеледіңіз дегенде, былай депті - мыс:

“...Алты атанға қос артып,
Алты жыл қоныс қарадым.
Қырында деп қызығы,
Суында деп балығы
Бұл жерді өзім қаладым.
Көлге секер төктіріп,
Секерге аққу бөктірдін,
Аққу көлдің көркі еді,
Құладың құстың қоры еді,
Аққу құс - ару, төре еді.
Құладыңға қуды ілдірдін,
Ақ мамығын жұлдырдың,
Құладыңға қуды жем қылдың,
Төрөні қормен тең қылдың.
Түбінде өз басыңа келер деп,
Құладыңдай бір жаманнан өлер деп,
Саған өкпелеп келмедім.”

Бұл аңызда Жәнібектің өз ағасын өлтіріп, билікке жеткені, аяғында өзі өсірген баласының қолынан қаза тапқандығы, яғни, XIV ғасырдың 40-50 жылдарындағы Алтын Ордадағы тақ-таласқа байланысты өрбіген қанды уақиғаларды кейінгі заман тұрғысынан айыптау сияқты ой түйіні, ишараты байқалады.

Ыдыстың үшінші түрі - сұр түсті ерекше саз құрамынан жасалған құмыралар мен торсықтар. Олардың сырты рельефті өрнектермен көмкеріліп, құстың, балықтың, жұлдыздың, өсімдіктің символдық бейнелерімен, философиялық және жақсылық тілейтін мағынасы бар текстермен безендірілген.

Қалада, сондай-ақ, сүйектен әртүрлі бұйымдар жасайтын шеберханалар болған. Онда әртүрлі тоғалар, садақтың қаптамалары, қорамсаның әшекей бөліктері, пышақтың саптары, садақ атуға арналған сақиналар, тері өңдеуге, тоқыма өндірісіне арналған және т.б. бұйымдар жасалды. Қазба кезінде тері өңдеушілердің көптеген былғарыдан жасалған дорба, белдік, мәсілер мен өкшелі етіктер, күртелер, местер мен ертоқымдар сияқты жоғары бағаланатын бұйымдар кездесті. Қазба кезінде сол кездің мәдени қабатынан шыны бұйымдардың көптеген сынықтары табылды. Олардың көпшілігі жергілікті өндірістің бұйымдары еді. Атап айтсақ, олар - моншақтар мен жүзіктер, әртүрлі ыдыстар, сондай-ақ түрлі-түсті терезе әйнегі. Терезе ойығындағы алебастрлі панжар-торға орнатылған шынылар түрлі-түсті жарық шығарып бөлменің интерьерін қосымша безендірді. Қазба кезінде табылған темір мен қоладан жасалған бұйымдардың әртүрлілігі қала тұрғындарының, көпестердің және қыр адамдарының қажетін өтеген ұста шеберлердің көп болғандығын көрсетеді. Әзірше Сарайшықта ұста шеберханалары қазылған жоқ, бірақ та олардың орны белгілі. Оған шлак пен қоланың қатып қалған тамшылары, шойын құю өндірісінің сынықтары мен суып қалған көріктегі шойын ожаудың бір жерден табылуы дәлел бола алады. Сарайшық ұсталары негізінен ат-әбзелдерін, пышақ пен қылыш жүздерін, жебе ұштарын, шалғы, кетпен және қайық пен кемелердегі тактайлардың бекіткіштерін жасады.

Қола құюшылар көркем тоғаларды, табақтарды, жылқы бейнелі құлыптарды, шынжырларды, жүзіктерді және әртүрлі суреттер мен сюжеті бар қола және күміс айналарды жасады. Солардың ішінде, әсіресе, шырағандар өте қатты бағаланды. Өйткені, олар - жарық беріп, тұрғындардың түнгі уақыттағы өмірін ұзартты. Қазба кезінде шырағанның бірнеше түрі табылды. Соның біреуі - XIV ғ. соңына жататын қола шырақ Түркістанда кеңінен тараған нұсқаларды дәл қайталайды. Бұндай заттар кезінде Ақсақ Темір сарайының төрінен орын алған. Осы шырағанның жанынан өрнектелген араб әріпімен қапталған қалып (штамп) табылды. Бұл қалып былғары-

XIV ғ. құрылысы, XV ғ. склептер салғанда бүлінген

Rooms of the XIV c. ruined by crypts of the XV c.

Помещения XIV в., разрушенные склепами XV в.

дан кітап мұқабасын жасау үшін пайдаланылса керек. Ал әскерилер үшін көп қырлы қола күрзілер дайындаған. Қаланың орнын қазу барысында кірпіш күйдіретін пештер кездесті. Қолөнершілер оны көптеп жасады. Бұл пештердің көлемінің үлкендігі сондай, олардың кейбіреулерінің ұзындығы 6 метрге, ені 4 метрге жуық.

Осында құрылыспен тікелей байланысы бар алебастр өндірісі де жолға қойылған. Оған дәлел - топырақ күйдіргіш пештің қалдықтары. Жергілікті зергерлер көп түсті қондырмасы бар жүзіктер, оймалы бай өрнектермен безендірілген білезіктер, әдемі сырғалар мен өте нәзік алтын жапсырмалар үшін көп еңбек еткен тәрізді. Кілем тоқитын станоктар бөліктері мен ұршық бастарының көптеп табылуы қалада шебер тоқымашылардың өмір сүргендігін көрсетеді.

Балта, тесе, тескіш сияқты ағаш шеберлерінің әртүрлі құрал-саймандары, сондай-ақ, үй құрылымының сақталған ағаш бөліктері мен аула құрылыстары қаладағы ағаш шеберлері мен ұсталар өнерінің жоғары деңгейде болғандығын көрсетеді. Сарайшық тұрғындарының шаруашылық қызметін алыс керуен маршруттары үшін тамаша жылқылар мен төзімді түйелер өсіргендігінен байқауға болады. XV ғасырдағы араб тарихшысы Ибн-Араб-шахтың айтуынша, Хорезмнен шыққан керуен үш ай ішінде “қорқынышсыз және күдіксіз” Қырымға дейін жеткен. “Жолдағы халықтың көптігіне, қауып-қатердің жоқтығына, азық-түліктің молдығына сенген керуендер өздерімен бірге ешқандай азық-түлік, жылқыларына жем-шөп алмай, тіпті жол сілтеушілерді де ертпеген” (10, 460 б.; 8, 262 б.).

Сарайшық тұрғындары өздерінің жоғары деңгейдегі сауаттылығымен ерекшеленеді. Оған қазба кезінде табылған ыдыстардағы, қола бұйымдардағы және қағаздағы әртүрлі мағынадағы жазулар дәлел бола алады. Әсіресе, қыш ыдыстардағы жазулар жақсы сақталған.

Сондай бір үлкен қыш ыдыс - хумның сыртына Шу аңғарында туып, Қашқарда өмір кешкен Жүсіп Баласағұни поэмасынан (XI ғасыр):

“Адам көркі - жүз, бұл жүз көркі - көз,
Ауыз көркі - тіл, бұл тіл көркі - сөз.
Тағы көркі кісіге - білім мен өнер,
Жанын құрбан етер білім үшін ер, - деген үзінді жазылған”.

Жанына “Бұл күбіге көз жасын құяр болар”, - деп белгісіз шебер өз атынан сөз қосқан. Екінші бірінде еркін шебер-көзешінің осы хумды жасағандығын дәлелдейтін таңба-белгі бар. Бетінде жазуы бар ыдыстың келесі бірі - кесе. Бұл кесенің бір бөлігі нақыл сөздермен көмкерілген. Оның бір нұсқасы былай деп оқылады: “Түнде екі әлемнің періштелері оның алдына келді, ...” Ал зергердің тас қалыбында бізге дейін толық жетпеген қысқа: “Жұмыс...”, деген фраза сақталған.

Керуен жолының тоғыз торабында орналасқан қала, сөз жоқ, кең ауқымдағы халықаралық саудаға қатысқан.

Жанданған сауда Қытаймен, Кавказбен, Иранмен, Үндістанмен, Орта Азиямен және Русь мемлекеттерімен жүргізілді. Қытай фарфоры ауқатты қалалықтардың дастарханын көріктендіріп тұрды. Жылтыратылған ашық жасыл түсті селадон деп аталатын бұл ыдыстар нәзік өрнектермен қоса бұлттар, құстар бейнелерімен, иероглифтермен де безендірілген.

Иран және Сириялық оюлармен өрнектелген, шыңылтырмен (эмаль) және алтынмен апталған әйнекейлі құмыралар, құтылар, шамдалдар көздің жауын алады. Сарайшық тұрғындары ішіндегі тамақ аса дәмді болады деп ерекше жұмсақ тастан ойылып жасалған Хорезмнің қазандарын ерекше ұнатқан. Қара қыштан құйылып, күн түскенде ою-өрнектері жарқырап тұратын құмғандар, кеселер мен табақтар молынан саудаға түскен. Шыны, ақық, маржан тастардан оймышталған әшекейлер, жүзіктің көзіне орнатылатын гауһарлар Иран мен Орта Азиядан әкелінетін, болмаса жергілікті жерде жасалынған; “қаури” ғажайып қабыршақтары Үндістаннан, амфоралар сонау қиырдағы қаратеңіздік сауда қаласы Трапезундтан тасылған ыдыстарда шарап пен май сақталған, ол қырымдық әйнекейлі сырлы аяқ-табақтар керуеннің теңдерінде, кемелердің трюмдерінде тасылып әкелінген. Хорасаннан және Еділдің төменгі сағасынандағы қалалардың діни және пәлсафалық мазмұнда жазу жазылған әртүрлі кеселері мен пиалалары Сарайшық халқының күнделікті өмірінде көп пайдаланылған. Алтын Орданың басқа қалаларының тұрғындарының сұранысына қажет әшекейлі әдемі сырлы табақтар мен құмыралар Сарайшық шеберлерінің қолынан да шыққан. Осындай ыдыстардың біреуі Мәскеудің Қызыл Алаңындағы Мемлекеттік Тарихи Мұражайға қойылған.

Сарайшыққа сауда керуендері көп жол жүріп, қиыншылықпен жеткен. Мысалы, кең сахара даланы басып мемлекеттің астанасы Сарайға келетін сауда жолы 500 км. болған. Дегенмен, төте жолдар арқылы сегіз күн ішінде кемелер арқылы Каспий теңізінің солтүстік жағалауларына жетіп, одан әрі жағалай отырып Сарайшыққа, сонан соң Еділдің жағасындағы астанаға баруға болатын еді. Бұл туралы сол кезде көпестер мен жиһанкездер қалдырған толып жатқан ақпарлар бар.

Солардың ішіндегі ертеден белгілері - Генуя көпесі Франческо Пеголоттидің 1340 ж. шыққан “Сауда ісінің кітабы” мен Италияны солтүстігіндегі Тосканалық беймәлім автордың жазбасы. Еділдегі Сарайдың тұсында тауарлар тиелген кемелерді Дон өзеніне дейін құрлық арқылы астына бөрене төсеп сүйреп жеткізетін бекет тұрған, одан әрі тауарлар Қара теңіз бен Жерорта теңізіне жеткізілген. Каспий теңізінің кез-келген жағалауынан Сарайшықтан шыққан кемелерді көруге болатын еді.

Құстың бейнесі сақталған
ыдыстың сынығы

A fragment of a plate with an image
of bird

Фрагмент дна блюда с
изображением птицы

1360-1370 жж. Алтын Ордада тақ үшін ақсүйек топтары арасында талас басталады. XIV ғ. ортасына таман мемлекеттің ішкі жағдайы күрт өзгерген. Соғыстан байыған ақсүйектер жергілікті халық пен саудадан түскен алым-салықты пайдаланып жекеленуге көшті. Қалалар мен оған іргелес жерлерді иемденген ірі феодалдар осыны шебер пайдаланды. Мұндай қиян-қырқысты тоқтата алмаған орталық Өкімет өз беделін жоғалта бастады, әсіресе 1359 Батудың тікелей ұрпағы, Бердібектің өлуі, Сарай тағына Орда-Еженнің ұрпақтары Ақ Орда хандарының үмтылуын туғызды. Сарай әкімшілігі қуыршақ хандарды қоя бастаған кезде, бақастық соғыстар басталып кеткен. Әрбір билікті алған хан өзінің қарсыластарын катал қудалаған, үйлеріне дейін қиратқан. Сарайшық бұл кезде Ақ Орда хандарының назарына түскен еді, олардың иелігіне Жайық пен Батыс Сібір ойпатына дейінгі Жошы, Орда-Ежен және Шайбан ұрпақтарының жерлері кірді.

Сарайшық осы кезеңде үлкен саяси, діни-идеологиялық маңызға ие болды, Алтын Орда тағына үміткерлердің бәрі қалаға көз салды. Қала 1370 ж Шайбан ұрпағы Айбектің құзырында болды, ол осында өз ақшасын соқтырды. Осы онжылдықтың ортасында Орда-Ежен ұрпағы Орыс хан биледі, ал аяқ шенінде Шайбанның тұқымы Арабшах иемденді.

Бұл кезде соғылған ақшаларға қарайтын болсақ Алтын Ордада әредік құрылыс ісі жолға қойылып жандана бастаған. Сарайшықтың әр жерінде үлкен ғимараттар салына бастаған. Осының бірі 1997-2000 жж. зерттелген Сарай, болмаса, “хан” тектес кешен. “Хандар” құрметті қонақтарға, көпес-саудагерлерге, ғибадатшыларға, жиһанкездерге арналып салынатын (12, 137-162 бб.). Мұндай құрылыстар XIV-XVII ғғ. мұсылман Шығысында кең етек алған. Бұл ғимараттың бет жағы екі метрлік тағанның (стилобат) үстіне, яғни шикі кірпіштен қалың етіп құйылған қабырғалы платформаға тұрғызылған. Сарайдың өлшемдерінің үйлесімі оның белгілі бір архитектурлық жобалау арқылы салынғанын көрсетеді. Бұл жердегі бұрынғы құрылыстар мүлдем қиратылып, қабырғалары құлатылып жермен тегістелді. Тек қана кейбір үйлердің түзу салған қабырғаларының негізі сақталып келесі құрылысқа іргетас ретінде пайдаланылған. Кейбір жерлерде мұндай іргетастар құйылған кесек пахсалардан қаланған. Қам кесектерден қаланған мұндай блоктармен құрылыс салу Орта Азия құрылысшыларына тән.

Зәулім сарайлардың шикі кірпіштен қаланған қабырғаларының биіктігі 6 м. дейін жеткен. Құрылыс өлшемдері әйдік: 20 x 20 м. Оңтүстік жағындағы пештак (портал) бөлігі сатылы пандуспен бітеді, пештактың биік иіні, құрылыстан шығыңқырай орналасқан аркамен үйлеседі. Бұрыштарындағы мұнаралар, бұрынғы құрылыстардың табаны ауыр салмақтан жерге отырған кезде құлаған. Пештак

Кашиннен жасалған, алтынмен апталған өрнегі бар ыдыстың сынығы

A fragment of a kashin vase's wall with a gilded ornament

Фрагмент стенки кашинной вазы с золоченым орнаментом

“Хана” - Сарайға жалғасқан құрылыс. XIV ғ. аяғы

An extension room of the “khana” palace. Late XIV c.

Комната пристройки дворца “хана”. Конец XIV в.

күйдірілген кірпішпен қапталып, әктастан құйылған ою-өрнекті панелдермен қиюластырылған, есік ауызында кең алаң болған. Зәулім сарайдың арты платформасыз тұрғызылған.

Болжаммен, бұл құрылысты Жошы ұрпағы - Орыс хан салған. XIV ғ. 70-жылдарында ол қазіргі Қазақстан территориясына сай келетін өз иеліктерін нығайтып қана қоймай (осы жердің негізгі бөлігі - Оңтүстік Сібір мен Сарыарқаны X ғ. парсы авторлары шығыс Дешті-Қыпшақ деп атаған), ыдырап бара жатқан империяны қайта қалпына келтірмекші болды. XVII ғ. тарихшысы Махмуд Ибн-Валидтің мәлімдеуінше, Сығнақтағы ордасында отырып, өз иеліктерінің астанасын Сарайшыққа ауыстырмақшы болды. Өзінің атасы Ерзеннің ізіменен кезінде “медресе, ханака, мешіт тағы басқа халық үшін көп құрылыстар салған”, негізгі қалалардың құрылысын жандандырып, көп еңбек сіңірді.

Кейінен Сарайшықтың аталмыш Сарайлық кешендері үлкейе бастады, оған жан-жағынан көп бөлмелер симметриялық түрде жалғаса берді. Ішкі жағы да көптеген бөлмелер есебінен өсті. Олардың жалпы саны 40-қа дейін жетті. Сарайдың орталық бөлігі сыртынан қарағанда оған жалғасқан тұрғын үй құрылыстарынан анағұрлым биік тұрды. Кешеннің алдында, одан түзу көшелер тарайтын кең алаң болған. 1380 ж. әмір Темірдің қолдауымен Токтамыс Алтын Ордадағы билікті өз қолына алады. Токтамыстың ұлыдержавалық ұмтылыстары, ыдыраған мемлекеттің бұрынғы күшін қайтадан қалпына келтіру пиғылы Ақсақ Темірге ұнамады. Өзара бақталастық соғыс басталды.

Темірдің өмірбаяншысы Ибн Арабшах: “Оның алдыңғы қатарлы әскерлері Азаққа шейін жетіп, Сарай, Сарайджук, Хаджитархан қалаларын және бүкіл осы аймақтарды талқандады”, - деп жазады. Бірақ ғылымда тағы бір пікір бар, ол бойынша Сарайшыққа Ақсақ Темір тиіспеген. Егер бұл пікір дұрыс болса, онда қаланың қаңырап бос қалуына алып келген апат астаналық қала (Сарай) және де басқа Сарайшық сияқты негізгі қалаларды жаулап алуға тырысқан Жошы әулетінің үш бұтағы болып табылатын Орда-Ежен, Шайбан, Тоқай-Темір ұрпақтары арасындағы өзара әулеттік күрестерінен болған болуы керек.

Сарайшықта жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесі көрсеткендей - ондағы үйлер, сарайлар, қоғамдық кешендердің барлығы бұзылып-қираудың екі кезеңін бастан кешкен. Алдымен кездейсоқ шайқас кезіндегі бұзылулар, ал сосын арнаулы мақсатпен бағытталған түрде барлық ағаш бөліктері алынып, қабырғалары құлатылған. Құлаған үйлердің арасынан жебе, найза ұштары, қылыш сынықтары, катапульттардың тас оқтары мен ортағасырлық бомбалардың қыштан жасалған ядролары табылды.

Жазба және археологиялық деректердің көрсетуі бойынша, апаттан кейін де қала өмір сүруін тоқтатпаған. Сарайға жақын орналасқан біраз бөлмелер қайтып қалпына келтірілді. XV ғ. басында бұрынғы үйлер үйіндісінің үстіне жаңа құрылыстар көтерілді. Олар құрылыс ерекшеліктері жағынан алдыңғы кезеңдегі үйлердің түрін қайталады. Бөлмелердің көлемі де бұрынғыдай 4 x 5 м. болды. Бөлмелердің ішінде адамдар жататын суфалардың астына орналасқан кәндары бар тандырлар кездеседі. Суфалар алебастрмен сыланған. Бұл ғимараттардың бір ерекшеліктері - бөлме едендері қабырға негізінен төмен түсіріліп төселген, осының арқасында қыста бөлменің астынғы жағы суыққа қатпай, жылы болған. Тұрғын үйлердің қабырғалары Сарай қабырғалары бағытталған жаққа қаратылған. Кез келген қосымша бөлмелер салу мен өзгерістер енгізуде Сарай қабырғалары құрылысшылар үшін негізгі бағыт болған. Аулаларда киіз үйлердің іздері жиі кездеседі. Сарайшықтан табылған археологиялық олжалар сол кездегі сан-қилы оқиғалардың үнсіз куәгерлері. Кейбір бөлмелерде XIV ғ. теңгелермен қатар, XV ғ. нумизматикалық деректері де кездеседі. Олар негізінен тимуридтер кезінде соғылған және олардың кейбіреулерінде өшекей етіп тағу үшін жасалған тесіктері бар.

Қалада кездескен нумизматикалық деректер бірегей керемет, олар XIII ғ. аяғы мен XIV аралықты қамтиды. Тиын соғатын сарайлардың орналасу географиясы да өте кең. Олар - Қырым, Солтүстік Иран, Еділ бойы, Хорезм, Сарайшық және Самарқанд. Осы ақшаларды шығарған ортағасырлық мемлекеттер - Алтын Орда, Хулағуйлық Иран, Шағатай ұлысы, Қырым хандығы. Сарайшықтағы табылған ең көп және көне теңгелер - Өзбек ханның билігінің алғашқы жылдарында Сарай қаласынан шыққан теңгелер. Осы хан бастаған мемлекеттегі үлкен өзгерістер ақшалардың сыртқы түріне де өз ізін қалдырды. Мысалы, ислам дінінің енуі және орнығуы күміс теңгелер - дирхемдерде сунниттік сенімнің белгісі мен құранның алғашқы жолдарының жазылуынан көрінеді. Ақша реформасының жасалауы мыс пұл мен дирхемнің жаңа өзара қатынасын заңдастырды. Мыс белгілерде көрсетілген 16 пұл-даникке яғни 32 мыс теңгені 1 күміс дирхемге ауыстыруға болатын. Сонымен қатар теңгелерден “Кутлуг булсун” деген көне түркі батасын оқуға болатын. Билік, байлық, ержүректіліктің белгісі болып табылатын - сұңқар, алдыңғы аяғын көтерген, арқасынан күн шығып келе жатқан арыстан (немесе барыс) бейнелерін көруге болатын. Олардан тағы басқа да жануарлар бейнесін, тартымды геометриялық және өсімдік тәріздес оюлармен қатар зодиак белгілерін: Суқұйғыш белгісі - құмыра мен ожауды, Таразы - таразыны, Шаян белгісі - шаянды, сонымен қатар Сары Шаян, Балық т.б. көруге болады. Пулдардың үлкен тобында қасиетті тауыс құстың бейнесі кездеседі.

XIV ғ. ортасында шығарылған теңгелердің көбінде әрленген екі басты бүркіт бейнеленген. Ақшаның келесі бір тобында ашылған алты жапырақты гүл бейнесі түсірілген. Бұл теңгелер ақша айналымында көп жүрген. Олардың көптеп шығарылуы жеке сауданың дамығанын, Алтын Орда қалалары тұрғындарының ауқатты өмір сүргенін көрсетеді. XIVғ.

60-80 жж. бүлік кезінде де астаналық Сарай - Ақ Орда тағы үшін күрескен үміткерлер - Хызыр, Хайр-пулад, Келдібек, Тулымбек ханум және т.б. аттарымен теңге шығарып тұрды. Көптеген теңгелердің артқы жағында жануарлар, гүлдер, геометриялық оюлар бейнеленген. Олар сауатсыз тұрғындарға әр шығарылымдағы теңгелерді ажыратуға көмектесті деген болжам бар. Өйткені, әрбір жаңа хан тек өзінің ақшаларын ғана заңдастыруға тырысты.

Сарайшық Қырымнан Хорезмге дейін, одан шығыс пен оңтүстікке созылып жатқан ірі магистраль бойындағы қала ретінде дамыған. Сол себепті қалаға ең жақын сауда орталығы - Хорезмнің теңгелері айналымда басқаларға қарағанда көп болғаны түсінікті. Тоқты ханның атынан Хорезмде шығарған күміс теңге хижраның 694 жылымен мерзімделеді, онда “Әділ Тоқты” деген жазуы бар. Бұл Сарайшықта табылған теңгелердің ең көнесі. Хорезмнің теңгелері бедер салынуымен, ірі салмағымен және көркімділігімен, ерекшеленеді. XIV ғ. аяғында оларда әртүрлі көріністер салынған: ерттелген ат, барыс, балықтар және т. б.; кейбір бейнелердің мағынасы күрделі және толық анықталмаған.

Астаналық Сарайдан басқа қалаларда теңгелер көп табылмаған. Олардың ішінде стилденген, бастары әлем бөйтерегіне бұрылған екі құстың бейнесі бар Қажы-Тарханның пұлдары, Орду ал-Муаззам (Тохтамыстың бұрынғы ордасы) қаласының жұлдыздар арасында ұшып бара жатқан қыран бейнеленген Өзбек ханның таңбасы бар Қырым пұлы; Тебризден шығарылған Елхан Абу-Саидтың пұлы және алты жапырақты бейнесі бар Тебриз пұлдары қызықты. Үш шенбер (розетка) тәрізді таңбасы бар үш теңгелер Темірдің атынан Самарқан пен Сығанақтағы теңге сарайларында шығарылған.

Нумизматикаға көз жүгіртсек, Сарайшық 1310-1370 жж. экономикалық және мәдени өрлеуді бастан өткізген. Бүліншілік кезеңде ақша айналымы Хорезмнің және Сарайшықтың қосымша соғылған теңгелерімен байытылып отырылған. Қалада XIV ғ. ірі алтын теңгелер де кездеседі.

Тохтамыс билігінің алғашқы кезінен-ақ жергілікті нарықтық орта қайтадан астаналық теңгелерге толған, ал XIV ғ. аяғымен XV ғ. Сарайшықтан шығарылатын әр түрлі пұлдар пайда бола бастады. Жергілікті Сарайшық теңгелері ерекше қызықты. Олардың ертеректе шығарылған біреуінде көпжапырақты гүл салынған, ал екінші жағында “Сарайджук қаласынан шығарылған” - деген жазу бар. Енді біреуінде арыстанға ұқсайтын жануар бейнеленген, ал келесі жағында - аша тәріздес таңба салынған. Тағы бір данасында 1360 ж. Мурид ханға еліктеп жасалған бейнелер бар. Төртіншісі - 1390 ж. астаналық теңгелердегі бейнелерді көшірген. Қалған бейнелер де жоғарыдағылар сияқты әртүрлі.

Ноғай Ордасы кезеңінде Сарайшықтың Қырыммен байланысы өсті де, Герей теңгелері ағылып келе бастады.

Сүйектен жасалған жебенін
ысқырғышы

A bone arrow whistler

Костяная свистулька для стрелы

Алтын Орданың құлауы барысында Жошы әулетінің өкілдері бұл мемлекетті қайта жаңғырту және оның билеушісі болу ниетінен ешқашан тайған жоқ. Билікке үміткерлердің ішінде Қазақ хандығының негізін салушы Жәнібектің әкесі, Орыс ханның немересі Барак Оғлан болды. 1420 жылдары Сырдария өңірінен астанаға келген Барак хан тақты тартып алады, бірақ кейін тақтан тайып, өзара бақталастық соғыста қаза табады.

Қаланың маңыздылығы мен Барактың жеке тұлғасына ерекше мән берілгендігі сондай, оның басын шауып алған жеңімпазға Сарайшық қаласының “даруға” мансабын беруге уәде жарияланған (13, 208-212 бб.).

1420 жылдардан кейін Сарайшық атакты өмір Едігенің баласы Нұрадиннің (1426-1440) және немересі Оқас тұрғанда жеке мемлекет - Ноғай Ордасы болып құрылған Маңғыт әулетінің орталығына айнала бастайды. Поляк географы Матвей Маковецкийдің айтуынша, соңғының балалары Сарайшық Сарайларының маңына қоныстанып, көбейе келе ірі ордаға айналған (11, 242 б.).

Қазақ хандығының негізін қалаушылардың бірі - Жәнібектің баласы, әрі көреген қазақ ханы Қасымның (1511-1521) кең территориялық иелігінің батыс шетіне Каспий және Жайық маңы далалары енді, ал Хан Орда Сарайшықта орналасты. Бұл жөнінде XVI ғғ. тарихшы, әдебиетші М.Х.Дулатидің әйгілі “Тарихи-Рашиди” шығармасында айтылады: “Ол өз билігін бүкіл Дешті- Қыпшаққа таратты, оның қол астында миллионға жуық халық болды, Жошыханнан кейін ешкім де ол сияқты күшті бола алмады. Әскерінің өзі ғана жүз мыңнан асты” (14, 139-140 бб.).

Тағы айта кетерлік жәйт, оның айтуынша Қасымнан бұрын хан болған Бұрындық біраз уақытқа дейін өз ордасын Сарайшықта ұстаған және “сол жерде Қасым хан дәрежесін иеленбесе де, оның билігі үстем болғаны сонша ешкім де Бұрындық хан туралы ойламады” (14, 145 б.). Және тағы бір мәлімет тарихи деректерде сақталынып қалыпты. Шежіреші Ораз-Мұхамедтің жазбасында: “Әрқайсысы (Жәнібек ханның ұлдары мен немерелері) өз ордасын құрды, сонда билеуші болып, атак-данққа бөлене білді. Олардың есімдері әлі күнге дейін ел есінде. Солардың бірі Жаған-бегімнен туған Қасым хан еді. Ол біраз уақытқа дейін әкесінің ұлысында билік құрды және көптеген көрші елдерді бағындырды, оны бүгін де барлығы есте ұстайды. Ол Сарайшықта қайтыс болды және оның зираты қазір де сонда орналасқан” (14, 125 б.). Мұны XVII ғ. басындағы мемлекет қайраткері Қ. Жалайыридың “Жами ат-Тауарих” еңбегі де растайды (15, 121 б.).

Орыс тарихи әдебиеттерінің хабарлауы бойынша, XVIII ғ. ортасына дейін Қасымханның мазары осы жерде сақталған, әрі жақын және алыс маңдағы тұрғындардың зиярат ететін орны болған. Қасымханның мұрагерлері тұсындағы тәуелсіздікті және территориялық тұтастықты

Сфероконус

A spherical cone

сақтау жолында болған сансыз көп қактығысулар нәтижесінде қазақтар Сарайшықтан уақытша қол үзді, дегенмен, кейін 1568 ж. Хакназар хан (1538-1580 жж.) тұсында қала қайтадан қазақ хандығының құрамына енді.

Қала өмірінің үшінші кезеңі XV-XVI ғғ. сәйкес келеді. Сарайшықта бұл кезде топографиялық өзгеріс орын алды. Жайық бойында орналасқан тұрғын жерлер қанырап бос қалды және қаланың батысынан орамдала келіп Жайықтың солтүстік-батыс маңынан ағып шығатын, қазір Сорочинка деп аталатын сағасының бүгіндегі құрғап қалған арнасы бойында, қаланың оңтүстік аумағына тұрғандар топтана бастайды.

Жайықтың арнасында осы кезеңде табиғи өзгерістер болған тәрізді. Австрияның Московиядағы елшісі Сигизмунд Герберштейннің 1549 жылы айтуынша, Сарайшықты бұл кездері ноғайлының бекзадасы Шидак басқарған. Ол картада Сарайшықты Жайық өзенінің сол жағалауына орналастырды (21, 179 б.). 1558 жылы осы жерлерде болып қайтқан ағылшын көпесі Антоний Дженкинсон осы пікірді растайды. Ол күндері Сарайшық Ноғай ордасының астанасы болды. Ордадағы басым билік маңғыт тайпасының өкілдерінде болды. “Ноғай” этнонимі XV ғ. аяғында ғана пайда болды (9; 7,8 бб.). Ноғай Ордасының негізгі территориясы Еділ мен Жайық арасындағы далада жатты.

Ноғай Ордасының құрамына жиырмадан астам тайпа мен рулар енді: наймандар, қыпшақтар, алаштар, қаңлылар, алшындар, қоңыраттар, катағандар, ұйғырлар, тқайлар, маңғыттар және т.б. Бұл негізінен этникалық емес, саяси бірлестік еді. Ноғай Ордасы құлағаннан кейін көптеген рулар мен тайпалар этникалық құрамын және рулық байланыстарын сақтай отырып, қазақ халқының қалыптасуының күрделі процесіне қатысып, қазақ жүздерінің құрамына енді. Сарайшықтың рухани мәні осы уақытта да көрінді. Ноғай Ордасының мұсылман діни басшыларының орталығы осында орналасты. Сарайшықта тұрған сейіттерге өз қыздарын беруді ноғай бекзадалары мен мырзалары

өздеріне бедел санады, Сейіттер Мұхаммед Пайғамбардың ұрпақтары деп саналды және осындағы дінбасылардың ерекше тобын құрайды. Сонымен бірге Сарайшықта сейіттерден басқа бөлек топқа жататын ислам қызметкерлері өмір сүрді: шейхтер, молдалар, қажылар, хафиздер, суфийлер, дервиштер. Бұл дәстүр XIII ғ. ислам дінін қабылдауымен орнықса керек. Дінбасылар әр жағдайларды ойланып-толғанды және мемлекет қайраткерлеріне ізгі кеңестер берді. Сонымен қатар дипломатиялық келісімдерге және қала мен даланың күнделікті өміріне белсенді араласты. Олардың көбісі Сарайшықта жерленген (16, 43-80 бб.). Осында кейбір ноғай билеушілері, бекзадалары мен мырзалары да жерленген. Олар-Оқас, Ших-Мамай және тағы басқалар.

Кашиннен жасалған сырлы ваза

A kashin vase with underglaze paintings

Ваза кашинная с подглазурной росписью

Бұл кездегі Сарайшықта тұрғын үйлер көп бөлмелі болып салынған. Бөлмелердің көлемі 4 x 5 м. оларда дәстүрлі тандырдан шығатын кәндар қыздыратын, жатуға арналған суфалары бар. Сарайшықта Сырдария өңіріне тән пештер де кездеседі. Олардың бүйірінде отын салатын арнаулы оттығы болмайды. Отын мен қиды үстінен салатын болған. Бөлмелердің едені кейде күйдірілген кірпішпен төселіп, қол жуатын ташпаулары орнатылған. Үйлердің көлемі 20 x 12 м. Бұл үйлерде XV-XVI ғғ. қыш құмыралары, әртүрлі бұйымдарымен қатар жергілікті теңгелер мен Орта Азия ақшалары және Қырымның күміс дирхемдері кездеседі. Бұл жерде тұрғын үйлер өте тығыз орналасқан. Көгілдір күмбездері және жарасты склепі бар XVI ғ. жататын кірпіштен жасалған мавзолей қалдықтары кездесетін үлкен алаңды қоршаған қабырға қалдықтары сақталған. Бұрын бәрі - осы жерде XVI ғ. өмір сүрген Ноғай Ордасының астанасы қалдықтары. Осы ғасырдың екінші жартысында Орда бірнеше тәуелсіз иеліктерге бөлінді, бөліну кезінде халықтың бір бөлігі қазақтың Кіші жүзінің құрамына енеді. Оған Ноғай Ордасы ішіндегі экономикалық, әлеуметтік-саяси ахуалдардың шайқалауы мен қолайсыз сыртқы жағдайлар ықпал етті.

Осы ғасырда-ақ тұрғындары тастап кеткен Сарайшықтың бөліктері жерлеу орындары ретінде қолданыла бастады. Құлаған үйінділер даладағы қорғандарға ұқсап, қайтыс болған адамдарды жерлейтін зиратқа айналды. Қаланың осы ескі бөліктерінде мыңдаған молалар бар. Ғылым үшін олардың да берері бар. Жерлеу ғұрыптарының жиырма шақты түрлері анықталды. Негізінен күйдірілген кірпіштерден жасалған склептерде жерленген. Көрханаларда ұзақ уақыт бойы жеке отбасы мүшелері немесе олардың руластарын жерлеген. Склептер-өліктердің о дүниедегі жер асты үйі болып саналғандықтан, оларды шебер құрылысшыларға салдырған.

Жерлеу құрылыстарының түрлерінен қала мен дала, ислам мен дәстүрлі исламға дейінгі діни көзқарастар, халықтың әлеуметтік топтары арасындағы ара-қатынастарын көруге болады. Олар бір жағынан Сарайшық тұрғындарының көп ұлтты болғанын анық көрсетеді. Сарайшық XVI ғ. аяғында өзінің ежелгі күдіретінен айрылып шағын қонысқа айналды және 1580 ж. - орыс казактардың шапқыншылығына ұшырады. Дегенмен ол содан кейін де көп уақыт бойы киелі жер болып қала берді.

Ұлы сауда қаласы Сарайшық туралы естеліктер адамдар ортасында ұзақ сақталды. XVIII ғ. зерттеушісі П.Рычковтың сипаттамасы бойынша: “Сарайшық - Жайық өзеніндегі ғаламат қала елесі, Гурьевке 50 верст жетпейді, Сарайшық қазіргі форпост. Онда жерден тіпті күні бүгінге дейін көптеген шатырлар (ғимарат-тар) табылады. Осы арада айтулы адамдардың зираттары көп” (17).

Шығырлық су көтергіш ыдыс

A chigir vessel. Clay

Чигирный сосуд. Глина

Адамдардың сұлулық бейнелері поэтикалық формада Сарайшық тұрғындарының жадында сақталған, соған мысал, мына бір шумақ:

“Сарайшықтың саздары,
Қаңқылдайды қаздары.
Су сұрасаң бал берер
Ноғайлының қыздары.”(22)

Тарихшы И. Казанцевтың жазуынша ХІХ ғасырдың бірінші жартысында Сарайшық камалының маңында қазақтың әлімұлы, байұлы және жетіру сияқты рулары көшіп-қонып жүрген, олар сауда керуендеріне не атқосшы, кейбірі керуен-басы болған (18, 49 б.).

Қазіргі уақытта қалашық жер бетінен тым тез жоғалып барады. Бұл процесс Жайық өзенінің арнасының ауытқуына байланысты болып отыр. Судың асау ағысы оның мәдени қабаттарын күн сайын және жылдам шайып жатыр. Сондықтан да бұл кітаптың міндеті - халықтың тұңғыш тарихи жадынан бүгінгі және келешек ұрпаққа нәр беру болып табылды.

Сарайшықтан қазіргі қалған мәдени қабаттары - бақытты, махаббат пен күндестікті, қалалықтардың рахаты мен уайымын, ауыруы мен қайғысын ғасырлар бойы сақтаған ерекше бір тарихи кітап. Ұлы табиғат біз үшін сақтаған, табан ет, маңдай термен жиналған әр бір жәдігерлік - мейлі олар көркем керамика, мифологиялық бейнелері бар қапсырмалар болсын, әлде әшекейлер, теңгелер т. б. болсын, бәрі де біздің ата-бабаларымыздың аса бай рухани әлемін көрсететін, біз әлі танып үлгірмеген сол бір дәуірдің дерегін сыйлайды.

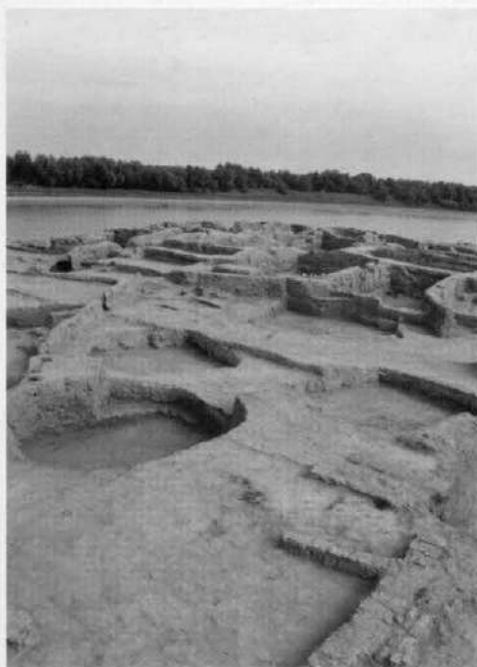
Тек қана Каспий атырабы аймағындағы ғана емес, тұтас Шығыс пен Батыс елдерінің геосаяси мүддесінің осы жерде тоғысуы, оның ерекше байланыстырушы ролі, экономикалық, мәдени, саяси қарым-қатынастарды қамтамасыз ету шараларын жүзеге асыруы көне Сарайшықтың қираған орнына жақын орналасқан Атырау қаласына ауысты. Ата-бабаларымыздың қажырлы еңбегінің арқасында осынау шұрайлы жерге орныққан мұнайға бай, саудасы абат Атырау қаласының жарқын, әрі ұзақ болашағы бар.

Қазбалар көрінісі

A view of the excavation site

Вид раскопок

A wide steppe stretches in the extreme west of Kazakhstan, pierced with vivifying rivers running from northern lands. Places, where the steppe meets the waters of the old Caspian, have long been an attraction for people.

Due to the favourable geographical position, the region of the north-eastern coast of the Caspian Sea became an area of intensive ethnic and cultural contacts and diffusions at the end of the stone age, especially in the period of thriving cultures of the bronze epoch. No wonder that a huge number of archaeological monuments was found here, despite extremely severe natural and climatic conditions. Sites, settlements, barrows, arrow-shaped stone structures called arans, petroglyphs, sculptures, caravanserais, ruins of cities, fortresses etc., testify to the intensive life of various ethnic, social and cultural groups that were formed here. Cultural layers

of sites and settlements located along the ridges of the northern Usturt and Donyztau contain artefacts, both with local technological traditions and numerous attributes of foreign ethnic influence introduced as a result of migration waves.

The brightest episode in history of development of the West-Kazakhstan region is connected with the cultural complex of Sarmat, Sak and Massaget ethnic groups. Judging by rather laconic messages of Herodotus and the “anti-deva” inscription of Persian king Xerxes in Persepolis, tribes of Dakhs (Dais, Dags), Saks, Massagets and Scythians were numerous. They lived nomadic life and were distinguished for their bellicosity and love of freedom. They were perfect horse riders and archers. Perfectly armed, hardy and mobile, their horse groups were formidable enemies; no wonder that neighbouring peoples considered them invincible... The steppe roads running through their land and laid thousands of years ago by merchants, fortune hunters and military troops, were the paths for numerous caravans from century to century. Two thousand years ago this way was known as the Great northern silk way. After long trips in the steppe, armies, caravans and nomads stopped near a wide and fast river that gave life to the exhausted people and animals. Ancient geographers mentioned this river in their works; anyway, from the time of creation of the First Great Turkic kaganate, it was known under the name of Zhaiyk. Vivifying water, abundance of fish, flood-lands covered with woods, grass cover and cane thickets hiding people from winter winds, were considered a demonstration of the celestial spirit of the Zhaiyk, created by sons of Tengri. It was responsibility of the Zhaiyk “to protect people from all bad and malicious things and to give life to all”.

The river was abundant and powerful and claimed respect. In 922 when Akhmed Ibn-Fadlan, an ambassador of Abbasidian caliph Jafar al-Muktadir-billah, heading from Bagdad to the country of Bulgars located on the river Atil, approached the Jaikh (Zhaiyk), he was strongly impressed by independence of its nature: "It is the largest river we saw, and it has the fastest current. Really, I saw a bag overturned during a crossing and some people sank. In general, we lost many people, camels and horses during the crossing. It took us much efforts to cross the Zhaiyk." (1, page 27).

... By will of Genghis-Khan, the Great empire created by him was divided between his three sons. The elder son Zhoshi (1207-1227) governed lands from Irtysh to the areas in the west where "Tartar" horses' hoofs ever reached. Shagatai got territories from southern Altai up to Amu Darya, including East Turkestan, the largest part of Zhetysu and Maveranakhr, and Ugedei got western Mongolia, area of upper Irtysh and Tarbagatai. Thus, the territory of modern Kazakhstan was included into the structure of these Uluses: the steppe part was in Zhoshi' Ulus, southern and south-eastern Kazakhstan was in Shagatai's Ulus, and the north-eastern part was in Ugedei's Ulus (1228/29-1241).

In his turn, Batu (1227-1255), after a campaign in East Europe in 1236-1241, awarded his brother Orda-Edjen with lands in upper Irtysh as a merit for the successful end of the campaign. This Ulus included lands of the north-eastern part of Zhetysu, Irtysh, steppes up to Ulutau and Karatau, and later – middle Syrdarya. In the second half of the XIII century the governors of Orda-Edjen's Ulus became quite independent, and the domain was named Ak Orda. To the west of the Ulus there was the domain of brother Shaiban. According to a historian of the XVII century Makhmud ibn Vali: "In the seven-year campaign in the countries of Ases, Ruses, Cherkeses and Bulgars, he demonstrated diligence and received four omaks (territories under administrative control) as a reward from brother Batu-khan". The territory of his domain stretched

at the foot of Urals, along the rivers Tobol, Zhaiyk, Irgiz, the basin of the Aral sea and lower Syrdarya. These Uluses were vassal-dependent upon the centre of the empire in the lower Volga, where descendants of the master of steppes, Batu-Khan, were governing. Subsequently, in the XIV century the power of Ak Orda governors passed on to the Ulus of Shaiban. The border between Ak Orda and the Ulus of Batu at that time lied to the east of the river Zhaiyk.

Within 50 km from the modern city of Atyrau, on the right bank of the river Zhaiyk there are ruins of once majestic and famous city Saraijuk (present name – Saraichik). According to a historical version offered by Abulgazi Bakhadur-Khan (1644-1664), the city was founded by Batu (years of rule 1227-1255), brother

Корхана. XVI г.

А korkhana сурт. XVI с.

Корхана-склеп. XVI в.

of Berke (1257-1266). Abulgazi narrates: "Berke-khan, when he became a khan, ... ratified the domains given to him by Batu-khan. He sent large gifts to the Kaan. One day after this event, The Most High Lord enclosed love to Islam in the heart of Berke-khan, and he learned that his belief was untrue. It happened this way: at one time Berke-khan set off to the city of Saraijuk, founded by his elder brother. There he saw a large caravan, which arrived from Bukhara. He called two good men from this caravan to his own private place and asked them about the doctrine and the rules of Islam. These people gave him a good explanation about what Islam is. A happy sovereign, this Berke-khan, became a Moslem in the bottom of his heart. He called for the youngest of his brothers, Tukai-Timur and told him his secret, and that one also became a Moslem. Then he proclaimed belief in Islam to his people..." (2, page 99). There is another mentioning about Saraijuk of that time in the records of Utemish-Hadji, former secretary of Ilbars-khan (1512-1525). In his work "Genghis-nama" he writes that when Berke-khan was directed to the throne with the blessing of a sheikh from Bukhara, he was on the way from Urgench to Saraijuk. There were 500 people, his spiritual followers, going with him, and after Saraijuk there were already 1500 well-known people supporting his belief. (3, page 97).

Saraijuk, alongside with other cities, was erected in the first decades of the life of the empire, Zhoshi's Ulus, which later was referred to as the Golden Horde, in order to control the huge territory from Irtysh to Danube. Initially, these cities served as points with palaces and administrative buildings for aristocracy – nukers, noions, and other supervisor of territories under their control. Step by step, buildings were surrounded by dwellings of different people - handicraftsmen, free inhabitants, merchants, etc. (4, page 114). Saraijuk was one of such cities. Built on the central, in strategic sense, site at the junction of Europe and Asia, it ensured safety in the segment of the transcontinental caravan way between European countries and the capital of the Golden Horde (Serai-Batu and Serai-Berke) on the Volga to cities of Khoresm, Iran, India and China. Descriptions and stories of many merchants and travellers have survived through nowadays, describing the direction of this path, the character and price of goods, and methods of transportation. The trade road from Sarai to Saraijuk and further to Urgench was fitted up with wells and caravanserais. In the XIII-XIV centuries it was the major way connecting East and West. It is possible to judge safety of caravan trade ways in the XIII-XIV centuries by information of an Italian, Francesco Pegolotti: "The way from Tana to China, according to merchants who experienced this travel, is quite safe both at day and night; if a merchant dies on the way, all his property will be transferred to the sovereign of the country, in which he died..., but should his brother or a close friend appear to be with him saying that he is a brother of the dead, he will be given the property of the dead and, thus, it will be saved." (5, page 357).

Thanks to this circumstance, talented masters from famous architecture schools erected magnificent palaces, caravanserais, baths, mosques, madrasahs and other magnificent buildings in Saraijuk. The city had a well-developed layout with direct wide streets and squares. Oriental

influence is especially visible in the shape of the city. Proceeds from caravan trade, war trophies, tributes from conquered nations and plenty of cheap labour promoted the fast growth of Saraijuk. Absence of fortified walls facilitated fast expansion of the city limits. Without them cities always were under the control of khan's authority. They had to take the part of the winner in the struggle for khan's throne, while the winner ensured its safety.

From the moment of its foundation, Saraijuk appeared in the centre of intra-horde and international events - from court dynasty struggle of representatives of the Zhoshy House for the throne, military riots and political intrigues, growth of trade, economic, cultural and other ties, to disintegration of the empires and formation of new ethnic groups.

Saraijuk, as well as a number of other cities of the Golden Horde, probably appeared on the most favourable earth, in place of earlier settlements or a convenient river crossing, winter quarters, or a place of tribal burial site. In other words, it was one of the most convenient and picturesque sites on the whole extent of the river Zhaiyk. During excavations in layers of the settlement site, in places of ancient pits and in adobe bricks archaeologists found silicon scrapers, a massive granite pestle of the bronze epoch, two-thousand-year-old bronze arrow-heads. It is not known whether these items appeared from ancient layers during construction work in the city, or they were brought here as amulets to a sacred place. Some researchers assumed presence of layers under the Golden Horde's Saraijuk, that remained from a medieval city or a settlement of the X-XII centuries of Khazars and Kypchaks. Excavations of the past few years did not reveal layers of that time so far. Archaeologists suppose it can be found in the future. Reminders of fireplaces and moulded ceramics of the Kypchak style were discovered under the structures of the XIII century in a number of excavation sites. The places of possible early-middle-age settlements along the bank of the river were largely washed off by water and cut off at projecting of squares and houses built in the city in the XIII century. Hopefully, traces of human life activity of pre-

Mongolian epoch will be revealed someday. So far, rare finds of that period in large area of the lower Zhaiyk were found only in the site's ground. The city is situated on an island between the major bed of the Zhaiyk and its side channel now called Sorochinka.

The earliest mentioning about Saraijuk was made by Ibn Battuta, an Arabian merchant-traveller. He visited these parts in 1333/1334. Ibn Battuta wrote in his "Travel": "On the tenth day after departure from Sara we arrived to the city of Sarajuk, where *juk* means "small". They thus wanted to express that it was a Small Sara. The city is located on the bank of a deep, large river called Ulusy, meaning "great water". A pontoon bridge is thrown across it, the same as in Bagdad. In this city our travel on horses

XVI в. Склеп
A crypt of the XVI c.
Склеп XVI в.

pulling bullock-carts was finished. So we sold them for four dinars per horse and even less than that, considering their weakness and cheapness in this city, and hired camels to pull carts. There is a *zavia* (cloister) of a righteous Turk old man in this city, who is called *ata*, which means “father”. He treated us in the *zavia* and blessed us. The *cadi* of this city met us too, whose name I do not remember now”. This means that before long trips via caravan ways people got blessing from spiritually righteous persons, usually living, as the traveller indicates, near the graves of the Moslem sacred – sheikhs. It was probably a belief that their souls protected a caravan on the way.

The greatness of Saraijuk was emphasised not only by the burial places of the Moslem sacred, but also by the fact that it became a pantheon of the Golden Horde’s khans. According to information of Abulgazi Bakhadur-khan, it was the burial site of the Golden Horde’s khans, noble people and grandees. He mentions Mengu-Timur (1266-1280) as the first one to be buried in the Saraijuk khans’ pantheon. It is known that under his rule the Golden Horde finally separated from the centre of the Mongolian Empire. He was the first to mint coins on behalf of his own name; he supported the descendant of Ugedei, Khaidu (1269-1301) in the struggle against the great Mongolian kaan for strengthening of the authority of Shagatai’s descendants and formation of their state in Central Asia and Zhetysu. (7, page 76-79). The campaign of the Golden Horde against Constantinople in 1271 (8, page 83) is also connected with the name of Mengu-Timur. Another personality buried here was Toktagu (Tokty) who ruled in the state between 1290 and 1312 and whom Marco Polo named “the king of the West”. The earliest coins found in Saraijuk are referred to the period of his government. During his reign feudal distempers in the Golden Horde were stopped and in 1300 the inspirer of all conflicts and intrigues, the famous commander Nogai, who was for some time the actual governor of the Ulus of Batu, was killed. In the beginning of the XIV century a strong growth began, and exactly the last years of Tokty’s reign were the period of preparation for the development of the military and economic power of the Golden Horde. (8, page 90). Later, the sovereigns of the Golden Horde, Zhanybek and Berdibek, (1342) were also buried in Saraijuk. Zhanybek began his reign by murdering his elder brother Tenibek, who was to ascend the throne in Saraijuk, when the latter was on his way back from Central Asia to the capital (5, page 368). Zhanybek is known for the fact that he managed to annex Azerbaijan to the Golden Horde. During his government the first signs of the decline in the state appeared, which he failed to stop (8, page 263). He was killed by plotters in 1357, who backed his power-hungry son Berdibek. After murdering his father, Berdibek killed his 12 brothers, who were supported by different groups. Internecine dissension and disintegration began in the state. Soon, in 1359, Berdibek also appeared on the cemetery near his father in Saraijuk, by accepting death from brother Kulny, who ruled in 1359 (8, page 270). According to one of the versions, the legend

Кашиннен жасалган сырлы тостаганның түбүнүн сынығы

Bottom of a kashin bowl with underglaze paintings

Донде кашинной чаши с подглазурной росписью

about emir Edyge, the head of khan Toktamys is buried in Saraijuk. He died in 1406 near the modern city of Tyumen, and different sources sometimes title him “the last truly great personality in history of the Golden Horde”.

The graves of a number of Nogai’s princes and mursas (aristocratic title), epic batyrs (warriors) Er Targyn and Kambar and the most far-seeing and especially caring about his people, Kazakh khan Kasym are also here...

Penetration of Islam into the population of the Golden Horde after Berke khan adopted it in 1263 enhanced the rapid development of Saraijuk, especially the growth of public and cult buildings. Religion was also promoted during the reign of Uzbek-khan (1312-1342), when Islam was proclaimed the state religion. This event also took place in Saraijuk, emphasising its special role in the spiritual and ideological life of the Golden Horde. The ceremony of enthroning of Zhanybek and Berdibek in the Golden Horde in 1341 and in 1357 took place in Saraijuk.

In the course of archaeological research in 1996-2000 three stages of the city’s life were determined.* The earliest one refers to the first decades of its existence. Saraijuk’s central part in that time was formed of buildings built mainly from adobe bricks. Further to the south it smoothly transformed into suburbs filled with jurts and light frame structures. This segment stretched along the river. Researchers know its width, which is about 300 metres. The length, judging by the development of the city in the next decades, was several times greater.

In the second period, starting from the 1330s, the city, under the influence of various factors, was arranged around its central part of brick structures, and was extended on the island between the channels of the Zhaiyk. Thus, it was possible to supervise all movements of people on the river near the city. According to the map of the 1340s of by an Italian, Fra Mauro, and comparing it with the modern landscape condition, and taking into account the information of authors of the XIX and early XX centuries describing the site, it is possible to assume that the

length of Saraijuk from west to east was more than 2 km, and its width exceeded 600 metres. The peak of the city’s development was in the XIV century. In the XV-XVI centuries the topography of the city changed again. Its central part gradually decreased in size and was shifted to south-east closer to the Zhaiyk’s side channel Sorochinka. In the past two centuries the river Zhaiyk changed its bed several times. Every year, in the time of spring flood the river takes away significant areas from the city area with cultural layers. At present, the area of the remaining part of Saraijuk, excluding the adjoining area with ancient necropolis, accounts for approximately 600 x 600 metres.

* The book is based on materials of research in 1996-2000

XIV ғ. қурылыстар жүйесі
A system of premises of the XIV c.
Система помещений XIV в.

Notably, the scientific study of ruins of Saraijuk has more than two hundred year's history. In the end of the 60s of the XVIII century the site was examined by P.S. Pallas. In 1834 F. Gebel carried out a small excavation here. Interesting information of the XVIII-XIX centuries is available in the works of P. Rychkov, A. Levshin, N.M. Karamzin and others. In 1937 the West-Kazakhstan department of the Kazakhstan study society, jointly with the Saratov regional museum, organised a field research on a number of sites of the city under the general management of N.K. Arzyutov. Part of the material of excavations is still preserved in the funds of the Saratov museum. At that time N.K. Arzyutov wrote: "The bank of the river to north-east, north and west is also continuously destroyed..., over 70 years the area of about 1100 metres in length and about 300 metres in width was lost. As a whole, the area of about 320 hectares was lost. There was a considerable part of constructions of the Golden Horde's Saraichik in this area. From year to year it is more difficult to be guided in the topography of the monument so interesting for us." (19, page 127-128).

A. Kh. Margulan in 1950 again raised the question on necessity of a prompt complex research on Saraijuk city ruins because of the continuous wash-out of its cultural layers by the river Zhaiyk. At the same time, it was ascertained, that the river Ural was already approaching the centre of the ancient city. In that year an archaeological expedition under the leadership of A. Kh. Margulan was organised. It worked only one field season and the results of the expedition are, unfortunately, not completely published yet. After that the problem of study and rescue of the remaining part of Saraijuk dropped out of sight for many years, despite some attempts in the 60-80s.

Realisation of the historical importance of Saraijuk and its special role in the initial period of formation of the Kazakh state system and exclusive importance of the cultural heritage of ancestors for spiritual ties of generations resulted in creation of a memorial museum complex consisting of a symbolic pantheon, museum of archaeology and a mosque. President of Kazakhstan N. A. Nazarbayev visited the opening of the complex in September, 1999.

During a stationary research carried out by the West-Kazakhstan expedition of the Margulan Institute of Archaeology under the leadership of Zeinulla Samashev in 1996-2000 scientists uncovered a significant area in different sites of the ancient city, referred to the first period. Housings of the first inhabitants were discovered. Probably, the construction of the city was carried out under a uniform plan, considering traditions of nomad city construction. The houses found at the spot were made of adobe brick and had two to four rooms of 4 x 5 meters in size. A sofa-type stove-bench placed along three walls of the rooms was a common feature. It had a size of 1,5 to 2 metres in width and was warmed by built-in horizontal flue channels that ran from the tandyr fireplace via a vertical passage in the wall to the chimney on the roof. All walls and sofas were covered with a layer of clay plaster and whitewashed. Remnants of a felt carpet were found on one of the sofas. The floors were made of rammed clay. Coverings of reed mats

Шет елдік кашиннен күйдірілген сырлы кесе

A kashin piala with overglaze paintings. Imported

Пиала на кашине с подглазурной росписью

Алтын жолақтармен нақышталған шет елдік кесе

A kесе with an ornament from gold plates

Кесе с орнаментом из золотых пластин

Қытайдың селадоннан жасалған тостаған

A piala from Chinese celadon

Пиала из китайского селадона

were preserved in a number of rooms. Arched niches arranged in walls above sofas were, probably, a place for candlesticks, expensive crockery and other household things. Beside living quarters, houses had pantries with special pits for millet and barley; also there were places for storing plums, apples, grapes, whose stones were found there, and even almond nuts brought from far countries. A dried onion was also found there. Warehouses were partitioned from heated living quarters by walls made of wooden frame with adobe bricks arranged in herringbone pattern. Such design was decorative and served for natural ventilation in the warehouse.

The housing architecture and the interior is certainly a combination of traditions of the cities of the lower Volga, Khoresm and Syrdarya.

In one of the houses archaeologists discovered a room 4x4 metres in size, where, besides tandyr and sofa, was an original structure indicating the specific activity of the owner. Horizontal flues ran along one of the walls from the tandyr furnace to an object in the form of a box made of clay bricks, 1x1 meter in area and 80 cm in height. A smoke pipe ran up the wall from it. Near the furnace on the floor there was a large pit filled with ash wastes from the furnace and traces of fish dressing and cattle bones. This box may appear an ordinary smoking shed for fish and meat products. Coins found nearby refer to the time of reign of khan Uzbek, i.e. to the 1310s. Such a construction was found for the first time in history of excavation of the Golden Horde cities and shows a rather high level of labour division.

Crockery found in the rooms included clay jugs, pots, kumgans and boilers, various in form and made by local craftsmen. It was supplemented with jugs made of kashin (special light ceramic paste, a silicon derivative with sand, kaolin and feldspar as major components), covered with shining turquoise enamel, obviously of local production. This set of utensils was decorated with stone boilers brought from Khoresm, multicoloured enamelled kashin keses brought from cities at the lower Volga, as well as fragments of cups of very expensive greenish Chinese porcelain –

celadon, for which the local rich would give big wealth. In the period reviewed, not only the central part of the city developed, but its vicinities were also put under construction. There were country manors built near river channels, within 5 km from the city. The city inhabitants spent summer in country houses with gardens, kitchen gardens, and areas for crops. They bred horses and camels required for caravan service on the water-meadows of the Zhaiyk. In the cultural layers of the site and country manors researchers found spades, sickles and clay jugs-shaped vessels intended for a chigir unit. It was a large wooden wheel, similar to that of the water mill, to which these vessels were attached. The wheel was rotated with the help of animals and water was raised high upwards from the river and ran via irrigation ditches.

Склеп. XVI в.

A crypt of the XVI c.

Склеп. XVI в.

Along with vegetable and garden cultures, people grew barley and millet, which was revealed by archaeologists in storage pits. Later, in the XVI century the governors of Saraijuk appealed to the centres of wheat production in Russia with the request to ship seed grain to them. This statement is based on the well-known letter of the Nogaian prince Ismail, written in 1557 to the Russian czar Ivan IV: "... and Saraijuk's tillage was spoiled... and would you send us a vessel of seed grain" (20, page 32). The presence of this tillage near Saraijuk was proved by the discovery of multiple stone hand-operated mills.

The people residing near the city lived quietly and peacefully, though the city did not have fortifications. Their absence was demonstrated by the river on its right steep bank, nowadays cutting piece after piece of the site. Cities did not need fortifications, because nobody doubted the military power of the Golden Horde until the beginning of the internecine dissension in the second half of the XIV century. Even in the beginning of the XV century the good opinion about the power of sovereigns, who protected cities, remained among people. In this regard, let's refer to a curious conversation between a Tartar merchant and a Venetian diplomat I. Barbaro, who, when contemplating fortifications of Tana (Azov), asked, pointing at a tower: "Don't you think it is a wonderful thing?" He looked at me, grinned and said: "Well, he builds towers who is afraid!" I think he was right in that. (9, page 90-91).

The second stage of the city's life began in the second quarter of the XIV century. The 1330s was a period of high waters on the river Zhaiyk, what forced people to re-settle compactly in the city and to begin its re-planning. The outskirts of Saraijuk were flooded with water, but the re-planning lifted the city a little, though major streets and quarters were preserved the same. The earlier structures were destroyed, rooms were covered with earth and, echoing the former arrangement style, townspeople began to construct new houses similar to former ones, but with new features.

Besides the compactly-planned multiroom houses, multiroom linearly-planned houses began to appear, with household extensions built under one roof with the house. Just as before, a significant part of the dwelling space was occupied by a U-or L-shaped sofas with a furnace and kans (flues) in one of its parts. The internal walls in a number of rooms were made of panel-boards or wire-frames. Walls and sofas were plastered, whitewashed, decorated with kiizes (felt covers) and carpets. In many houses floors were tiled with red baked bricks with snow-white alabaster pointing.

As a rule, the furnace was placed next to a tashnau (washbowl), a large vessel without bottom completely dug in the ground, and on the floor above it was a laying of bricks with holes. Water utilised in household was drained in this vessel and absorbed by the ground.

Traces of a bath building were discovered among the ruins of houses in one of the site's places. It comprised several rooms for different purposes, with adobe walls coated with decorative tiles. The floor was laid with red baked brick. In one of the rooms the floor was fitted with a

drainage ditch with a pit at its end serving as a settling tank for used water. There was a heating furnace in the room and a large vessel, khum, probably, for hot water. Water was heated in large iron boilers.

The streets in the city were 4 to 8 metres wide and were rather straight. Archaeologists did not reveal ditches and visible water pipes. But a find of clay pipes is not a rarity. Probably, the major water supply for the population was through transportation of water in jugs from the river on bullock-carts, as in the capital of the state Sarai, and from deep wells in the yards. They had brick walls resting on rings of larch that prevented the walls of the well from calving in and sinking. Near the well in one of the yards archaeologists found a hole with remains of root system of a large tree which decorated the site.

The economic activity of the townspeople in the middle of the XIV century was quite diversified. It was represented by production of various goods for city and steppe. The greatest share of the goods was from potteries. The layers of this time are abundant in fragments of various vessels. Researchers discovered a site with a great number of broken pieces of green pots; probably, large pottery furnaces were located somewhere about, the same that were found intact in other parts of the city.

Ceramic vessels in Saraichik were made of three types of clay. Red clay products of various forms and purposes: jugs, chigir vessels, bulky khums for storage of different products, bowls, lamps, etc. Part of table crockery was covered with diverse ornaments and multicoloured enamel. The second type was represented by artistically made piala cups (pialas), bowls, jugs and vases made of high-silica clay mass, kashin. Among them are truly unique ceramic masterpieces decorated with rich plant and zoomorphic ornaments.

Most popular ornament on enamelled ceramics was a motive of waterfowl. Such images were connected with some legends of Saraichik preserved till our times. One of them says that khan Zhanybek ordered to dig a large pond in surrounding of trees on the city territory. Swans, bred there advisedly, attracted their wild congeners and geese. The legend states that they were attracted by sweet water, because, allegedly, sugar was added in it.

The pond was the favourite place for leisure of Zhanybek and his nukers (warriors). The third type was represented by jugs and flasks, pressed from a special composition of clay with greyish colour. Their external surface was covered with intricate relief ornaments with symbolical images of birds, fishes, stars, plants and texts of philosophical and well-wishing content.

The city had workshops for manufacturing bone products. Various buckles, facing plates for bows, articles of quiver decoration, knife handles, rings for archery, tanning and weaving

Гипс күйдіретін пештің қалдығы

A gypsum burning furnace

Печь для обжига гипса

tools and other items were made by talented craftsmen. Tanners' products were good: purses and belts, ichigis (woman's soft leather boots) and heeled boots composed of dozens of leather layers, jackets, water-skins and saddles.

In layers of that time plenty of fragments from glass products was revealed. Many of them were obviously of local production, such as beads and rings, various vessels, as well as plates of multicoloured window glass. They were inserted in an alabaster lattice, panjara, which was inserted in a window opening, and the play of multicoloured light palette was an additional decoration of room interior. The diversity of iron and bronze items found during the excavation indicates the presence of craftsmen to produce them for use by townspeople, merchants and steppe inhabitants. Though such workshops were not discovered yet, archaeologists already know places with plenty of slag and bronze drops, fragments of iron smelting products and even an iron pig from cool furnace. Saraijuk's smiths made horse harness, knife blades and sabres, arrow-heads, scythes, hoes and cramps for binding boards of boats and ships. Bronze smelters cast artistic buckles, caliciforms, locks in the form of horses, chains, rings and mirrors with various subject images on the reverse. Lamps were also splendid since they were assigned a special meaning - they gave light that brightened people's life. Several kinds of them were found at the site. One of them, a bronze lamp made in the end of the XIV century, imitates the famous Turkestan lamps that were popular at court of Timur. Interestingly, dies with Arabic character were also found here, probably for manufacturing of leather covers for books. Multi-edged bronze clubs were made for military men. During the site excavation researchers repeatedly found furnaces for brick burning; the demand for bricks was quite high. That is why the furnaces were impressive in size: their length was about 6 meters, and width - about 4 meters. The crafts related to construction included the production of kyra, alabaster. The traces of these furnaces were found nearby.

Local jewellers worked on rings with multicolour mountings decorated with bracelets rich in carving, graceful earrings and gold stripes of finest work. Bone parts for carpet weaving looms and numerous spinners indicate the presence of skilful weavers in the city.

Carpenter tools were diverse: axes, adzes, chisels, and cramps for binding boards of boats and ships. The preserved wooden details of house constructions and yard buildings indicate rather high skills of carpenters and joiners in the city.

The economic activity of the townspeople also included breeding excellent horses and hardy camels, so necessary on distant caravan routes. According to Ibn Arab-shah, an Arabian historian of the XV century, caravans passed from Khorasm absolutely quietly, "without fear and dread", up to the Crimea within three months. "Caravans carried neither foodstuffs, nor forage for horses with themselves and did not hire a conductor, owing to the large number of peoples (living there), as well as abundance of safety, foods and drinks that could be provided by the people (living there). (10 page 460; 8, page 262).

The citizens of Saraijuk were characterised with a high level of literacy. This is demonstrated by the variety of inscriptions on utensils, bronze items, and simply on paper. They were especially well-preserved on ceramics. One of the clay khums is decorated with fragments of a poem by Uysuf of Balasagun, born in the Chu valley and living in Kashgar in the XI century: "The beauty of person is face. The beauty of face are eyes. The beauty of mouth is tongue. And the beauty of tongue is word". Another vessel had just a stamp showing that the vessel was made by a free craftsman. Part of kese bowls (keses) were also covered with sayings. A version of one of them reads: "At night the angel of the two worlds appeared before him in order to...". And a stone form of a jeweller also had a short phrase that was not fully preserved till nowadays: "Work...".

The city, being located on the crossroad of caravan ways, was naturally involved in wide international trade.

Active trade was conducted with China, Caucasus, Iran, India, Central Asia, east-European countries, the Crimea and Russia. Chinese porcelain was a decoration of rich citizens' dastarkhans. This high-quality porcelain is represented among Saraijuk finds mainly by utensils of light-salad colour, which was called celadon in Europe. It was decorated finest ornaments and sky-blue painting. Along with various plant ornaments decorating the products like clouds, birds, etc., archaeologists found fragments of cups with hieroglyphs.

Iranian and Syrian glass jugs, cups, lamps with painting made with the use of multicoloured enamels and gold were an eye-pleasing stuff. Gracefully trimmed Khoesms stone boilers were highly valued by citizens; they believed, that food cooked in them got a special, very pleasant taste. Original vases, keses and dishes made of black clay and covered with glossy ornament that shined in the sun were also brought from Khoesms. Necklaces from glass, cornelian and crystal beads, mountings from turquoise for rings were made in Saraijuk or brought from Iran and Central Asia. Magic "kauri" bowls were brought from India; amphorae brought from the distant

Black Sea trade city of Trapesund were used for transportation of wine and oil. Magnificent Crimean enamelled dishes were brought here in caravan bales and in ship holds. Multicoloured keses and pialas with inscriptions of religious and philosophical contents that were brought to Saraijuk from Khorasan and the cities of the lower Volga, were used in households of local inhabitants. And magnificent enamelled dishes and vases made by local masters decorated houses of other cities of the Golden Horde. One of such vessels even appeared in the collection of the State historical museum in Moscow.

Saraijuk was a stop point for trade caravans after a wearisome way. For example, the way through steppe to the capital of the state Sarai was 500 km, but there were also easier ways. It took

Монша. Су арап

A bath. Drain for used water

Баня. Слив для использованной воды

only 8 days to get to the capital located on the bank of the Itil river from Saraijuk on ships along the northern shore of the Caspian Sea. Numerous messages of merchants and travellers testify to this fact. The earliest of them that survived to our times belong to Genoa's merchant Francesco Pegolotti in the book "Trade business", published in 1340, and to an unknown author of that time from Toksana, a northern area of Italy. Near Sarai on Itil was a passage, where goods were forwarded to the river Don, and further to the Black and Mediterranean seas. In many places at the coast of the Caspian sea ships from Saraijuk could be seen.

The period of the 1360-70s in the Golden Horde was the time of internal conflicts and struggle of aristocracy groups for the throne. By the middle of the XIV century the internal situation in the state changed sharply. The aristocracy concentrated economic power through wars, tributes from conquered peoples and trade, and craved for independence. Major feudal lords supervising cities and adjoining lands, transformed them into their strongholds. The central authorities failed to stop them and lost power, and after the death of the direct descendant of Batu khan, Berdibek, in 1359, khans of Ak Orda (White Horde), descendants of Ordu-Ejen made their claims for the throne in Sarai. Sarai administration put forward puppet khans and the time of conflicts began. Every khan who got power in his hands severely disposed of his opponents, and even destroyed their houses. Saraijuk at that time appeared under the close attention of khans of Ak Orda, which included domains of descendants of Zhoshi, Ordu-Ejen and Sheiban, lying between the Zhaiyk and the west-Siberian lowland.

Saraijuk was of great political, religious and ideological importance and has always remained in the field of vision of candidates for power in the Golden Horde. For several years in the beginning of the 1370s it was included in the domain of Aibek from the family of Shaibani, who minted his own coin here. In the middle of this decade it was owned by the descendant of Ordu-Ejen, Urus-khan (1361-1380), and at the end of the decade it was owned by Arab-shah, a member of the Shaibani family. (11, page 241).

Judging by coins, a new short-term rise in the city construction began at that time. Large buildings were erected in many places of the city. One of them, examined in 1997-2000 was a palace or, probably, a palace complex of the "khana" type. "Khanas" were built for honourable visitors, merchants, pilgrims, travellers etc. (12, c.137-162). They were very popular in the Moslem east in the XIV-XVII centuries. The front part of this structure was erected on a two-meter high stylobate, i.e. a platform with a frame of strong adobe walls. Its symmetry shows that it was constructed under an architectural project. The earlier structures on this place were destroyed, walls were planned, except a number of wide walls constructed in line. They were used as bases for the frame system. In sites where they were not present, wide massive blocks made of loamy mass of cultural layer, pakhsa, were stacked. The construction method with application of such blocks was characteristic of Central Asian architects. The walls of the palace, composed of adobe bricks, rose more than 6 metres high. The size of the structure is impressive:

Сарайшықтағы Сарайдың
бөлмелері

A view of rooms of Saraichik's
palace - "khan"

Вид помещений сарайчиковского
дворца - "хана"

40 x 20 metres. The portal part on the southern side had a wide stepped ramp – an elevated facade prominent from the building in the part of the arched entrance. Probably, there were turrets at the corners, which collapsed as a result of sinking of corners that settled on earlier layers. The portal was revetted with baked bricks, decorated with white alabaster adornment with pointing and panels with carved ornaments. There was a square in front of the entrance. The back part of the palace was built without a platform.

This building was presumably erected by a descendant of Zhoshi, Urus-khan. In the 70s of the XIV century he not only strengthened the domain under his control, lying in the territory of modern Kazakhstan (eastern Dsh-i Kypchak, as Persian authors called the steppes of Southern Siberia and Saryarka starting from the X century). He tried to restore the collapsing empire. With residence in Sygnak, he wanted, according to the historian of the XVII century Makhmud Ibn Vaali, to establish the capital of his land possessions in Saraijuk. Following the example of his grandfather Erzen, who constructed “most of the madrasahs, khanakes (underground rooms for ministers of religion), mosques and other charity buildings”, he developed central cities (13, page 198).

Soon the palace complex started to expand: symmetrical multi-room wings were attached from sides. The rear part also grew with numerous premises. Their number increased almost up to 40. The middle part of the palace towered above the roofs of the extensions that were largely living rooms. The square in front of the palace complex was preserved, with straight streets branching off.

In 1380 Tokhtamys ceased power in the Golden Horde, backed by emir Timur. The great-power rush of Tokhtamys displeased Timur, who was not happy about possible restoration of the broken state's former power. A fierce internal struggle began.

Timur's biographer Ibn Arabshah wrote: “His advanced troops reached Azak and he

destroyed Sarai, Saraijuk, Khadjitarkhan and all these territories”. Though, there is another opinion in science: Saraijuk was saved by the conqueror. If it is so, then the catastrophe in the city, which resulted in its desolation, was caused by the dynasty struggle of Zhoshi descendants of three lines, descendants of Ordu-Ejen, Shaiban, Tuka-Timur, trying to capture the capital city (Sarai) and its strongholds, such as Saraijuk. Houses, palaces and public buildings in Saraijuk, as revealed by excavations, were destroyed in two attacks: at first, the destruction depended on battle accidents, then, all wooden details were chosen purposefully and walls were overthrown. Among ruins archaeologists found arrow-heads and spear-heads, fragments of blades, stone balls for catapults and balls from medieval bombs.

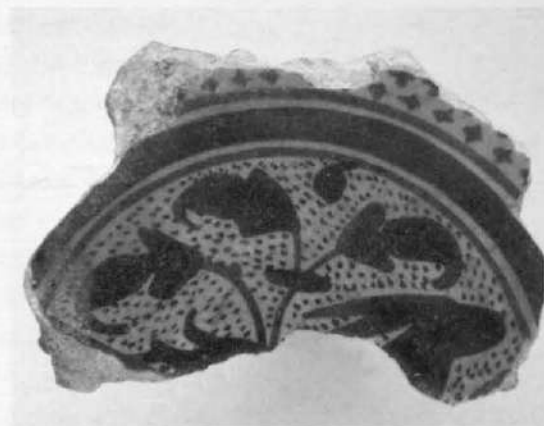
Written sources and archaeological materials show that the city's life did not stop after the destruction. Part of the rooms adjoining the base of the palace was restored. In the beginning of the XV century new houses appeared on the ruins of old constructions. Their type imitated houses of the preceding periods. The rooms also had the size of 4 x 5 metres. Tandyr with kans were found in them, located in stove-bench sofas. Sofas were plastered with alabaster. One of the characteristics of these structures was that a new peculiarity was used in their construction: the floor was deepened below the level of the basis of walls, so that the room would not freeze in winter cold. Walls of living buildings are facing practically the same side, as the walls of the palace. Architects referred to the palace as an orientation point when changing layout and erecting building extensions. Traces of jurts were found in yards quite often. The archaeological material silently reflected the events of that time in the mirror of Saraijuk.

Researches found numismatic materials of the middle of the XV century in some premises along with coins of the XIV century. They are represented by a specimen minted in Timurid style, and some of them have holes for use as a decoration.

The numismatic material found in the city is unique; it covers the period from the late XIII to XVI century. The geography of mints is broad. It includes the Crimea, Northern Iran, Volga region, Khoresm and Samarkand. Medieval states represented by coins are the Golden Horde, Khulaguid Iran, Shagatai's Ulus and the Crimean khanate. The earliest coins found in Saraijuk minted in Sarai, were issued in the first years of reign of khan Uzbek. Realisation of large reforms in the state initiated by this khan left a mark on the appearance of money units. Thus, the introduction and development of Islam was reflected through placement of the first lines from Koran, the Sunnith symbol of belief, on silver coins, dirkhems.

Realisation of currency reform legalised new exchange rate of copper pul to dirkhem, specified on copper units - 16 pul-danik, i.e. 32 copper coins could be exchanged for one silver dirkhem. Also, there was an ancient Turkic wish "Kutlug bulsun" imprinted on coins. Symbols of power, authority, nobleness - falcon, lion (or snow-leopard) with raised paw and sun rising behind it, were also pictured on them.

Some coins were decorated with images of animals, magnificent geometrical plant ornaments, as well as the signs of the zodiac: a jug with a cup - sign of Aquarius, scales - sign of Libra, crayfish - sign of Cancer, and other signs, Scorpio, Pisces, etc. A large number of pul have a picture of peacock. A large group of coins minted in the middle of the XIV century, had a stylised double eagle. A flower opened in a six-petal rosette was impressed on another group of coins. These coins were in circulation for a long time. Their large number in circulation testifies to the active retail trade in the city, which showed wellbeing of the inhabitants of the

Кашиннен жасалган ыдыстың сынығында сакталган коян бейнесі. Сарайшык

A fragment of a kashin cup's bottom with an underglaze plant ornament and an image of hare

Фрагмент дна кашинной чашки с подглазурным растительным орнаментом и изображением головы зайца

Сарай кабырғасының қалдығы
Ustyurt. Necropolis. Kosoba
Остатки стен дворца

Golden Horde cities. In the time of unrest in the 60-80s of the XIV century the capital city's mint continued to issue coins with name's of khans struggling for the Ak Orda's throne - Khyzr, Khair-pulad, Keldibek, Tulumbek-Khanum, etc. Animals, flowers and geometrical patterns were impressed on the reverse of many coins so that illiterate people could discern coins of different issues, since every new khan aspired to legalise circulation of his money only.

Saraijuk was developed as a city located on the largest arterial way from the Crimea to Khoresm and further east and southwards. Therefore, it is quite logical that the city had a significant circulation of coins from Khoresm, the nearest trade point. One of the Khoresm-minted silver coins of khan Tokhty, dated 694 year of Hijra (1295/1296) with a legend "Fair Tokta" is now considered to be the earliest Saraijuk coin. Coins from Khoresm are notable for good minting quality, large weight and their decorative value.

At the end of the XIV century different subject images were put on them: saddled horse, snow leopard, fish, etc. The sense of some images is complex and is not entirely figured out so far.

Other cities, except capital Sarai, were represented by a small number of coins. Some of them are of special interest: puls of Khadji-Tarkhan with two idle birds with heads turned to a stylised tree of the world, the Crimean pul with a tamga (family sign) of khan Uzbek, a falcon flying among stars from the city of Ordu al-Muzzam (former headquarters of Tokhtamys), Tebriz-minted puls of Ilkhan Abu-Said and puls of Tebriz with six-petal rosette. Three coins with characteristic tamga of three circles belong to the stamp of Timur minted in Samarkand and Sygnak.

Judging by numismatic data, Saraichik experienced a significant economic and cultural rise in the 1310-1370s. In the troubled times money circulation needs were additionally satisfied by coins of the Khoresm mint and coins of Saraijuk.

Large gold coins of the XIV century were also found at the site.

At the beginning of Tokhtamysh's reign the local market began to fill with the capital city's coins, and various kinds of Saraichik-minted puls appeared at the verge of the XIV and XV centuries. The local coins are especially interesting. The earliest of them has a picture of multi-petal flower, and the reverse side has an inscription: minted in Saraijuk city.

Another one has an animal that looks like a lion, with richly blossoming tail, and on the reverse side is a fork-shaped tamga. Imitation of coins of khan Myurid of the 1360s is roughly impressed on another type of coins. Another type of coins imitates the capital city's coin of the 1390s in mirror reflection. Other kinds are also various.

In the times of the Nogai Horde ties with the Crimea were developed and the inflow of Girei's coins increased.

During the disintegration of the Golden Horde representatives of the Zhoshi House did not abandon the desire to revive this state and to be its sovereigns. The number of contenders for power included the grandson of Urus-khan, Barak-oglan - father of one of the Kazakh khanate founders, Zhanybek. Barak came to the capital in the 1420s via a beaten road from Syr-Darya, captured the throne, then lost it and was killed in clan wars. The importance of Barak's personality and the importance of the city are that the winner received the post of daruga (mayor) of the city of Saraijuk in exchange for his head. (13, page 208-212).

After the 1420s Saraijuk gradually becomes the centre of the Mangyt Yurt, which transformed into an independent state – the Nogai Horde under the reign of legendary Beklyaribek's son Edyge-Nuradin and grandson Okas. According to the Polish geographer Mathew Mekhovski's report, the sons of the latter settled near the castle of Saraichik, and, subsequently, they grew to become a large horde (11, page 242).

Under the reign of the most energetic and far-seeing Kazakh khan Kasym (1511-1523/4?), the son of one of the founders of the Kazakh state system, Zhanybek, the western part of his extensive territorial possessions included steppes near the Caspian and the Zhaiyk, and Saraijuk was the capital of the khanate.

This information is included in the famous work of the XVI century's historian and literary man mirza Mukhammad Khaidara Duglata "Tarikh-i Rashidi": "He extended his power over Desht-i Kypchak; he had more than one million nationals; nobody since the time of Zhoshi-khan was so powerful as he was. The number of his troops exceeded a hundred thousand people" (14, page 139-140).

By the way, he noticed that the Kazakh khan Burunduk, predecessor of Kasym, held his headquarters in Saraijuk for some time, and though "Kasym-khan did not receive the title of khan at that time, his power was so great that nobody thought about Burunduk-khan" (14, page 145). And one more remark was revealed in historical sources. An extract from the description of Uraz-Mukhammed's family tree reads: "Each of them (sons and grandsons of Zhanyneb-khan) formed their own clan, became a sovereign of his lands, and managed to become famous. Their names are still in memory. First of them was Kasym-khan, born by Zhagan-bikema. He ruled in father's Ulus for some time, and conquered many neighbouring countries; his name is still in people's memory everywhere. He died in Saraichik; his tomb has remained there till now" (14, page 125). This is also confirmed by the work "Zhali at-Tauarikh" of a statesman of the early XVII century Kadyrgali Zhalairi. (15, page 121).

Russian historical literature sources reveal that Kasym-khan's mazar was preserved up to the middle of the XVIII century and was a place of pilgrimage for the population of close and distant vicinities. As a result of dramatic events in history of the Kazakh khanate under Kasym's

successors, connected with the struggle for preservation of sovereignty and territorial integrity, and as a result of multiple conflicts, the Kazakhs temporarily lost Saraijuk. It was re-included in the structure of the Kazakh khanate in 1568 under Khaknazar-khan (1538-1580).

The third stage in the city's life falls on the turn of the XV-XVI centuries. There was a change in the topography of Saraijuk. Inhabited sites located along the Zhaiyk, were deserted, and the population began to concentrate in the southern area of the city, along the channel of the river Sorochinka, which is dry now. The channel rounded the city from west and flew out of the Zhaiyk at the city's north-western border. Probably, some natural changes occurred in the river's channels grid.

The ambassador of Austria in Moskovia Sigizmund Herberstein in 1549 wrote that Saraichik was owned by prince Shidak at that time, and mapped the city on the left bank of the river Zhaiyk. The same location was drawn by the English merchant Anthony Jenkinson, who visited this place in 1558. At that time Saraijuk became the capital of the Nogai Horde. The tribe of mangyts was dominating the horde, and the term "Nogaians" appeared only in the XVI century. The major territory of the Nogai Horde was in the steppes between the Volga and the Zhaiyk. The structure of the Nogai Horde included over twenty tribes and clans: Naimans, Kypchaks, Alashes, Kangles, Alchins, Konyrats, Katagans, Uigurs, Tkais, Mangyts, etc. This association was not ethnic, but political.

After the disintegration of the Nogai Horde a significant part of clans and tribes, having the same ethnic structure and sibling connections, entered zhuzes, thus participating in the complex process of formation of the Kazakh nationality.

The spiritual essence of Saraijuk obviously developed at this time too. The residence of the head of the Moslem clergy of the Nogai Horde was exactly here. The Nogaian governors and mursas considered it important to get their daughters married on seids living there. Seids are considered descendants of the prophet Mohammed and constituted an especially respected clergy group. Along with seids, other categories of Islam ministers were residing in Saraijuk: sheikhs, mullahs, hadjis, haphises, sufis, dervishes. This tradition was probably established upon the adoption of Islam in the XIII century. The clergy comprehended and interpreted different situations and gave moral advice to statesmen; it was involved in diplomatic negotiations and actively participated in the life of the city and steppe as "people's teachers". Many of them lie in the earth of Saraijuk (16, page 43-80). Along with them, Nogaian princes as well as murzahs found their last home here. According to indirect data, bodies of famous governors Okas, Shikh-Mamai and other noble people are buried here as well.

Алтын жолактардан
құрастырылған өсімдік
текстес өрнектер
безендірілген шет елдік
ыдыс

A fragment of an imported
vessel with a gilded plant
ornament

Фрагмент импортной
посуды с золоченым
растительным орнаментом

Houses of Saraijuk built at that time have many rooms. The area of the rooms was 4 x 5 metres; they had traditional sofa-style stove-benches, warmed by internal channels, kans, running from tandyr furnaces. At the same time, archaeologists found furnaces characteristic of the Syr-Darya region. They did not have a fire hole: pressed dung and firewood was put from above. In some rooms the floor was laid from baked bricks and tashnau washstands were available. The size of the houses was 20 x 12 metres. In these houses, besides fragments of ceramic utensils of the XV-XVI centuries and items of that time, archaeologists found coins of local mint, previously not studied, Central Asian money and the Crimean silver dirkhems.

Living houses are very dense at this site. Scientists found traces of a large wall outlining a considerable area where remains of brick mausoleums with turquoise domes and underground crypts of the XVI century were found. That is what remained from the capital of the Nogai Horde, located here in the XVI century. In the second half of that century the Horde broke up into several independent domains. During its disintegration part of the population entered the structure of the Younger Zhuz. This was promoted by economic, social and political shocks inside the Nogai Horde and adverse external factors.

In the same century areas abandoned by the inhabitants of the city began to be used as a sacred cemetery. The rounded ruins of houses very much resembled steppe barrows and burial places began to concentrate in their place. Thousands of graves cover these old deserted areas of the city. They are very much informative for science. There are about two dozens of variants of burial structures. One of the distinguishing burial customs is the complex in crypts (korkhans) constructed of baked bricks.

They were family burial-vaults where members of a family or a clan were buried for a long period. The vaults were considered underground dwelling for the dead and were made by the skilful builders. Different kinds of burial places make it possible to see the picture of relations between the city and the steppe, between Islam and traditional pre-Islam conceptions, and between social layers of the society. They clearly demonstrate the multinational structure of Saraijuk's population. This metropolitan city turned into a small settlement by the end of the XVI century and suffered a predatory assault of Cossacks in 1580. And still it remained a sacred place.

The memory about Saraijuk as a great trade city, lived long among people. According to the description of P. Rychkov, the researcher of the XVIII century: "Saraichik is a phantom of a majestic city on the river Yaik within a 50 verst (38 miles) way, where nowadays stands an outpost named Saraichik. Many buildings are still preserved in the ground. There are a lot of tombs of noble people here" (17).

Алтын жолактармен
жазылган жазуы бар шет
елдік кесе

A fragment of an imported cup
with an epigraphic gold
ornament

Фрагмент импортной чашы с
эпиграфическим
орнаментом из золота

And the human memory has retained the beauty of human images in the poetic form:

Saraichik's songs
"Are like the goose scream,
Nogaian girls are so generous
That they give honey to those thirsty for water"(22).

The historian I. Kazantsev reported that in the first half of the XIX century the Kazakhs, who wandered near the fortress of Saraichik, Alimulians, Baiulins and Semirods were engaged in escorting trade caravans, and some of them became caravan leaders (18, page 49).

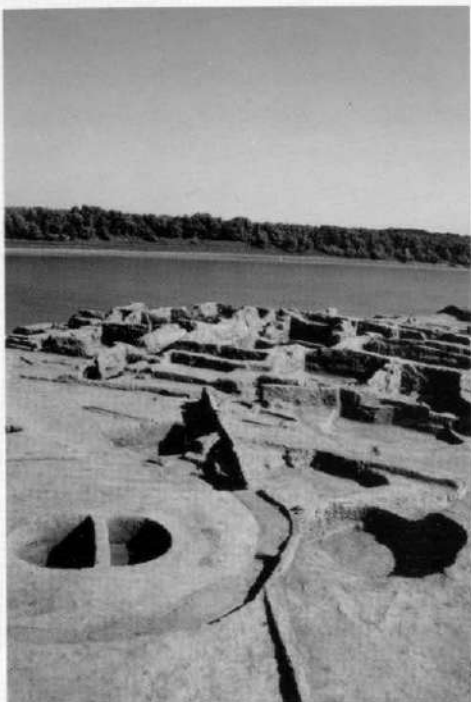
At the present time the site quickly disappears from the face of the earth. This process is connected with the change of the bed of the river Zhaiyk. The powerful flow of water began to intensively wash away its territory. Therefore, the purpose of this book is to bring a particle of the deep historical memory of people to the present and future generations.

The layers that remained after the life of Saraijuk are a book, which has forever retained happiness, love and hatred, welfare of the townspeople and nights of defeats, troubles and diseases. Each item extracted with hard labour and saved for us by the great nature, be it artistic ceramics, plates with mythical images, decorations, coins and other items, carry a flow of information from that time, which we can not completely decipher yet, and reflects the huge spiritual world of our ancestors.

Saraichik and its vicinities has always been a battlefield of geopolitical interests of the Caspian zone countries, as well as of the East and West in general. As the historical fates decree, its special binding role in the maintenance of economic, cultural and political ties, has now passed on to the city of Atyrau, located near the ruins of the ancient city. Atyrau, a powerful oil production and trade city has a long future, which was predetermined by the nature's favour to this area of the Earth, and by the results of fruitful efforts of the ancestors.

Сарайшықтың қуландылары
A view of the excavation site
Развалины Сарайчика

На крайнем западе Казахстана простирается широкая степь, прорезанная живительными реками, вытекающими из северных краев. Места, где степные просторы смыкаются с водами седого Каспия, издавна тянули к себе людей.

Благодаря чрезвычайно удобному географическому положению регион северо-восточного Прикаспия еще в конце каменного века, особенно в период расцвета культур эпохи бронзы, становится зоной интенсивных этнокультурных контактов и диффузий. Поэтому неудивительно, что здесь обнаруживается, несмотря на крайне суровые природно-климатические условия, огромное количество археологических памятников: стоянки, поселения, курганы, стреловидные сооружения - араны, петроглифы, изваяния, караван-сарай, развалины городов, крепостей и т. д., свидетельствующие о бурной жизнедеятельности различных этносоциокультурных образова-

ний. Культурные напластования стоянок и поселений, расположенных вдоль чинков Северного Устюрта и Донузтау, содержат артефакты как с безусловно местными технологическими традициями, так и с многочисленными признаками иноэтнических влияний, привнесенных в результате волн миграционных процессов.

Наиболее яркий эпизод в истории развития Западно-Казахстанского региона связан с сармато-сако-массагетским этнокультурным комплексом. Судя по весьма лаконичным сообщениям Геродота и персепольской "антидэвской" надписи персидского царя Ксеркса, племена дахов (даев, дагов), саков, массагетов и скифов были многочисленными, вели кочевой образ жизни, отличались воинственностью и свободолюбием.

Они были прекрасными конными наездниками и стрелками из лука. Отлично вооруженные, выносливые и подвижные, их конные отряды были грозным противником; не случайно соседние народы считали их непобедимыми... По степным дорогам, пролежавшим через них и определенным тысячи лет тому назад торговцами, искателями приключений и воинскими отрядами, из столетия в столетие проходили многочисленные караваны.

Две тысячи лет тому назад этот путь был известен среди народов, как Великий северный шелковый путь. После долгих степных переходов армии, караваны и кочевники останавливались у широкой и быстрой реки, дававшей изможденным людям и животным жизнь.

Эта река упоминалась античными географами, во всяком случае, со времен создания Первого Великого Тюркского каганата она известна под названием Жайык. Живительная вода, изобилие рыбы, пойма с лесами, густой покров травы и камышовых зарослей, укрывавших людей в зимние ветра, считались как бы проявлением духа небожителя Жайыка, созданного сыновьями Тенгри. Обязанностью Жайыка было “охранять человека от всего дурного и злого и давать всему жизнь”.

Река была благодатной, могущественной и требовала к себе уважения. Когда в 922г. Ахмед ибн Фадлан, посол Аббасидского халифа Джафар ал-Муктадир-биллаха, направляясь из Багдада в страну булгар, расположенную на реке Атил, подошел к реке Джаих (Жайык), она на него произвела сильное впечатление своей природной независимостью: “Это самая большая река, которую мы видели, и она с самым быстрым течением. И действительно, я видел, как перевернулся дорожный мешок при переправе и люди потонули. И вообще, при переправе через нее мы потеряли много людей, верблюдов и лошадей. Мы переправились через Жайык с большим трудом” (1, с. 27).

...По воле Чингиз-хана созданная им Великая империя была разделена между тремя его сыновьями. Старшему сыну Жоши (1207-1227) достались земли от Иртыша, вплоть до тех пределов на западе, куда доходили копыта “татарских” коней. Шагатаю отошли территории от южного Алтая до Амударьи, т. е. включая восточный Туркестан, большую часть Жетысу и Маверанахр, а Угедю была выделена западная Монголия, район верхнего Иртыша и Тарбагатая. Таким образом, территория нынешнего Казахстана входила в состав этих улусов: степная часть в улус Жошы, южный и юго-восточный Казахстан - в улус Шагатая, северо-восточная часть - в улус Угедя (1228/29-1241).

В свою очередь Бату (1227-1255), после похода в Восточную Европу в 1236-1241 гг., отдал в заслугу за успешное завершение этого предприятия своему брату Орда-Эджену верховья Иртыша. В этот улус входили земли северо-восточной части Жетысу, Иртыш, степи до Улутау и Каратау, а затем и средняя Сырдарья. Во второй половине XIII века правители улуса Орда-Эджена стали довольно самостоятельными, владения получили название Ак Орда. К западу от улуса лежали владения брата Шайбана. Как указывает историк XVII в. Махмуд ибн Вали: “В семилетнем походе при завоевании стран асов, русов, черкесов и булгар он проявил старание и получил от брата Бату-хана в качестве вознаграждения четыре омака”. Территория его удела лежала у предгорьев Урала, по рекам Тобол, Жайык, Иргиз, охватывала бассейн Аральского моря и низовья Сырдарьи. Эти улусы были вассально зависимы от центра империи на

Жылу беру пеші
Heating furnace
Обогревательная печь

Нижней Волге, в котором правили потомки властелина степей - Бату-хана. Впоследствии, в XIV в., власть правителей Ак Орды перешла и на улус Шайбана. Границы между Ак Ордой и улусом Бату в то время проходили с восточной стороны реки Жайык.

В 50 км от современного города Атырау, на правом берегу реки Жайык сохранились руины некогда величественного и знаменитого города Сарайджука (нынешнее название - Сарайчик), согласно исторической версии, изложенной Абулгази Бахадур-ханом (1644-1664), основанного Батыем (годы правления 1227-1255), братом Берке (1257-1266). Абулгази повествует: "Берке-хан, сделавшись ханом, ...утвердил те уделы, которые дал им Бату-хан. К Каану послал большие дары. После сего в один из дней Всевышний Господь вложил в сердце Берке-хана любовь к мусульманству, и он узнал, что его вера была неистинна. Это было так: в одно время Берке-хан отправился в город Сарайджук, основанный старшим его братом. Здесь он увидел большой караван, прибывший из Бухары. Из этого каравана он призвал к себе, в уединенное от людей место, двух хороших человек и спросил у них об учении и правилах мусульманства. Эти люди хорошо объяснили ему, в чем состоит мусульманство. Счастливец государь, этот Берке-хан, от искреннего сердца сделался мусульманином. Призвав после сего младшего из своих братьев, Тукай-Тимура, он пересказал ему свою тайну, и этот также сделался мусульманином. Потом он объявил народу веру ислама..." (2, с. 99). О Сарайджуке того времени есть упоминание и у Утемиш-хаджи, бывшего секретаря Ильбарс-хана (1512-1525). В своем произведении "Чингиз-наме" он пишет: "Когда Берке-хан был направлен на престол с благословения шейха из Бухары, то, пока он шел из Ургенча до Сарайджука, вокруг него собралось 500 человек его духовных приверженцев, а после Сарайджука вокруг него было уже 1500 человек знатных людей, поддерживающих его веру" (3, с. 97).

Сарайджук, наряду с другими городами, был возведен в первые десятилетия жизни империи - улуса Жошы, который потом назывался Золотой Ордой, для управления огромной территорией от Иртыша до Дуная. Сначала эти города служили пунктами, в которых возводились дворцы и административные здания для знати - нукеров, нойонов и других управляющих подвластной им территорией. Вокруг центральных зданий впоследствии вырастали жилища различного люда - ремесленников, вольных жителей, купцов и т. д. (4, с. 114). Сарайджук был одним из таких городов. Построенный на узлом в стратегическом отношении участке стыка Европы и Азии, он обеспечивал безопасность отрезка трансконтинентального караванного пути из стран Европы и столицы Золотой Орды (Сарая-Бату и Сарая-Берке) на Волге в города Хорезма, Ирана, Индии и Китая. До нас дошли описания и повествования многочисленных купцов и путешественников о направлении этого пути, о характере и цене товаров, о способах передвижения. Трасса торговой дороги от Сарая до Сарайджука и далее до Ургенча была снабжена колодцами и караван-сараями. В XIII-XIV вв. этот путь был основным,

связывавшим Восток с Западом. О безопасности путей караванной торговли в XIII-XIV веках можно судить по сведениям итальянца Франческо Пеголотти: "Путь из Таны в Китай, по словам купцов, совершавших это путешествие, вполне безопасен и днем и ночью; только если купец по дороге туда и обратно умрет, то все имущество передают государю страны, в которой он умер..., но если с ним там окажется его брат или близкий друг, который скажет, что он брат умершего, то ему и будет отдано имущество умершего и оно, таким образом, будет сохранено" (5, с. 357).

В силу этого в Сарайджуке строились роскошные дворцы, караван-сарай, бани, мечети, медресе и другие великолепные здания. Они возводились талантливыми мастерами из наиболее известных архитектурных школ. Город имел хорошо разработанную планировку с прямыми широкими улицами и площадями. Особенно заметно на облике города восточное влияние. Прибыль от караванной торговли, военная добыча, дань с покоренных народов и большое количество дешевой рабочей силы способствовали быстрому росту Сарайджука. Облегчало быстрое расширение границ города, рост его величия отсутствие крепостных стен. Без них города всегда были под контролем ханской власти и вынуждены были вставать на сторону победителей в борьбе за ханский престол, а победители обеспечивали его безопасность.

Сарайджук с момента возникновения оказывается в эпицентре внутриордынских и международных событий - от придворной династийной борьбы представителей Дома Жошы за престол, военных мятежей и политических интриг, роста торгово-экономических и культурных связей и других до распада империй и формирования новых этносов.

Сарайджук, как и ряд других городов Золотой Орды, вероятно, возник на наиболее благоприятном месте, где раньше уже находилось поселение или удобная переправа, или зимовье, или место родового захоронения, т. е. на одном из самых удобных и живописных участков на всем протяжении реки Жайык. Во время исследований в слоях городища, в местах у древних ям и в сырцовых кирпичях встречены кремневые скребки, массивный гранитный пест эпохи бронзы, бронзовые наконечники стрел двухтысячелетней давности; появились они из древних слоев, во время строительства в городе, или были принесены сюда как амулеты на святое место - пока неизвестно. Некоторые исследователи предполагали наличие под золотоордынским Сарайджуком слоев, оставшихся от средневекового города или поселения X-XII вв. хазар и кипчаков. Изыскания последних лет пока не дали слоев того времени. Археологи допускают их обнаружение. Под конструкциями XIII в. на ряде участков были выявлены

Сарай кабыргасының калдығы
Remains of a wall of the Saraichik
palace
Остатки стен сарайчиковского
дворца

остатки очагов и лепной керамики кыпчакского облика. В значительной степени места вдоль берега, на которых стояли раннесредневековые поселения, были смыты рекой и срезаны при планировке площадей под дома строящегося города в XIII в. Все же можно надеяться, что будут найдены свидетельства жизнедеятельности людей в домонгольские эпохи. Пока что редкие находки того времени на большом участке нижнего течения Жайыка встречены только под городищем. Месторасположение города - остров между основным руслом Жайыка и его протокой, именуемой сейчас Сорочинкой.

Наиболее раннее упоминание о Сарайджуке принадлежит Ибн Баттуте, арабскому купцу-путешественнику. Он посетил эти места в 1333/1334 гг. Ибн Баттута в своем "Путешествии" рассказывал: "Через десять дней после отъезда из Сара мы прибыли в город Сараджук, *джук* значит "маленький". Они таким образом хотели выразить, что это Сара Малый. Город этот расположен на берегу полноводной, крупной реки, называемой Улусу, значение чего "великая вода". Через нее переброшен мост из лодок, такой же, как в Багдаде. В этом городе наше путешествие на лошадях, тянувших арбы, закончилось. Так мы продали их по четыре динара за лошадь и меньше этого, ввиду их слабости и дешевизны в этом городе, и наняли верблюдов, чтобы тянуть арбы. В этом городе находится завия праведного старца из тюрков, которого называют *ата*, что значит "отец". Он угостил нас в завии и благословил. Принимал нас также кади этого города, имени которого я уже не помню" (6). То есть перед дальними переходами по караванному пути люди получали благословение от духовных праведников, обычно живших, как пишет путешественник, близ могил мусульманских святых - шейхов. Видимо, считалось, что их души также охраняли караван в пути.

Величие Сарайджука подчеркивалось не только местом захоронения мусульманских праведников, но и тем, что он стал пантеоном ханов Золотой Орды. По сведениям Абулгази Бахадур-хана, здесь были похоронены золотоордынские ханы, знатные люди и вельможи. Первым из похороненных в Сарайджуковском пантеоне ханов он упоминает Менгу-Тимура (1266-1280). Известно, что при нем Золотая Орда окончательно обособилась от центра Монгольской империи. Он первым стал чеканить монеты от своего имени, поддерживал потомка Угедая Хайду (1269-1301) в борьбе с великим Монгольским кааном за укрепление власти Шагатаидов и оформление их государства в Средней Азии и Жетысу (7, с. 76-79). С именем Менгу-Тимура связан и поход Золотой Орды на Константинополь в 1271 г. (8, с. 83). Следующий похороненный - Токтагу (Токты), правивший в государстве с 1290 по 1312 гг. и которого Марко Поло назвал "царем Запада". Самые ранние монеты, найденные в Сарайджуке, относятся к периоду его правления. При нем были прекращены феодальные смуты в Золотой Орде и в 1300 г. убит вдохновитель распрей и интриг, знаменитый темник-полководец Ногай, который некоторое время был фактическим правителем в улусе Бату. В начале XIV века в государстве начался мощный подъем, и

именно последние годы царствования Токты были подготовительным периодом развития военного и экономического могущества Золотой Орды (8, с. 90). Впоследствии в Сарайджук были погребены владыки Золотой Орды Жаныбек и Бердибек. Жаныбек свое правление (1342 г.) начал с убийства своего старшего брата Тыныбека, который должен был занять престол в Сарайджук, когда тот возвращался из Средней Азии в столицу (5, с. 368). Жаныбек известен тем, что сумел присоединить Азербайджан к Золотой Орде. При его правлении появились первые признаки упадка в государстве, который он не сумел приостановить (8, с. 263). Смерть он принял в 1357 г. от заговорщиков, сплотившихся вокруг его сына Бердибека, который жаждал власти. После убийства отца Бердибек погубил своих 12 братьев, которых поддерживали разные группировки. В государстве начались междоусобица и распад. Бердибек вскоре, в 1359 г., тоже оказался на кладбище рядом со своим отцом в Сарайджук, приняв смерть от родного брата Кульны, который правил в 1359 г. (8, с. 270). По одной из версий сказания об эмире Едыге (1365-1419), в Сарайджук похоронена голова хана Токтамыса, который погиб в 1406 г. близ нынешнего города Тюмени и которого источники иногда называют "последней истинно великой личностью в истории Золотой Орды". Могилы ряда ногайских князей и мурз, эпических батыров Ер Таргына и Камбара и наиболее дальновидного и особенно заботившегося о своем народе казахского хана Касыма также находятся рядом...

Бурному развитию Сарайджука, особенно росту общественных и культовых сооружений, способствовало проникновение мусульманства в среду населения Золотой Орды после принятия его лично ханом Берке в 1263 г. и при хане Узбеке (1312-1342), когда ислам был объявлен государственной религией. Второе событие тоже произошло в Сарайджук, что подчеркивало его особую роль в духовно-идеологической жизни Золотой Орды. В Сарайджук проходила процедура вступления на ханский престол Золотой Орды

Жаныбека в 1341 г. и Бердибека в 1357 г. В ходе археологических исследований 1996-2000 гг. были выделены три этапа жизни города. Ранний этап приходился на первые десятилетия его существования. Сарайджук в то время имел центральную часть из зданий, возведенных в основном из сырцового кирпича. К югу она плавно переходила в окраины, заполненные юртами и легкими каркасными строениями. Этот участок тянулся вдоль реки. Исследователям известна его ширина - около 300 м. Длина, судя по развитию города в последующие десятилетия, была в несколько раз больше.

XIV г. басындагы үйдің бөлмесі

Rooms of a house of the beginning of the XIV c. century

Помещения дома начала XIV в.

Во второй период, начиная с 1330-х годов, город под влиянием различных факторов организовался вокруг своей центральной части из кирпичных строений и вытянулся на острове между руслами Жайыка, контролируя все передвижения людей по реке на участке близ города. Судя по карте 1340-х годов итальянца Фра Мауро и сверяя ее с современным ландшафтным состоянием, учитывая сведения авторов XIX и начала XX веков, повествующих о городище, можно предположить, что длина Сарайджука с запада на восток была более 2 км, а ширина - свыше 600 м.

Расцвет города пришелся на XIV в. В XV-XVI вв. топография города вновь изменяется. Его центральная часть постепенно уменьшается в размерах и смещается к юго-востоку, к ответвлению от Жайыка протоки Сорочинка. В последние два столетия река Жайык несколько раз изменяла свое основное русло. Каждый год во время весеннего половодья река отнимала у городища значительные участки с культурными напластованиями. В настоящее время площадь остатков Сарайджука, не считая прилегающего района с древним некрополем, составляет примерно 600 x 600 м.

Отметим, что научное изучение развалин Сарайджука имеет более чем двухсотлетнюю историю. В конце 60-х годов XVIII в. городище было осмотрено П.С.Палласом. В 1834 г. здесь произвел небольшие раскопки Ф. Гебель. Интересные сведения, относящиеся к XVIII-XIX вв., имеются в сочинениях П. Рычкова, А. Левшина, Н. М. Карамзина и других.

В 1937 г. Западно-Казахстанский отдел Общества по изучению Казахстана совместно с Саратовским областным музеем организовали полевые исследования на ряде участков городища под общим руководством Н.К. Арзютова. Часть материала раскопок до сих пор находится в фондах Саратовского музея. Еще тогда Н.К. Арзютов писал: "Берег реки на северо-восток, север и запад также непрерывно разрушается..., за 70 лет утеряна площадь длиной около 1100 м и шириной около 300 м. В целом погибла площадь около 320 гектаров. На этом пространстве находилась немалая часть построек золотоордынского Сарайчика. Из года в год становится все труднее ориентироваться в топографии интересующего нас памятника" (19, с. 127-128).

А. Х. Маргулан в 1950 г. снова поднял вопрос о необходимости скорейшего комплексного исследования развалин Сарайджуковского городища в связи с непрерывным размыванием его культурных напластований рекой Жайык. Тогда же констатировалось, что река Урал подходит уже к центру древнего города. В том же году была организована археологическая экспедиция под руководством А. Х. Маргулана, которая проработала только один полевой сезон и результаты которой, к сожалению, до сих пор полностью не опубликованы. После этого проблема изучения и спасения сохранившейся части Сарайджука, несмотря на отдельные попытки в 60-80-х годах, оказалась на долгие годы вне поля зрения.

Осознание исторической значимости Сарайджука, его особой роли в начальный период становления казахской государственности и исключительной важности культурного наследия предков для духовной связи поколений привело к созданию музейно-мемориального комплекса, состоящего из символического пантеона, музея археологии и мечети.

В ходе стационарных исследований Западно-Казахстанской экспедиции Института археологии им. А. Х. Маргулана под руководством авторов в 1996-2000 гг. была вскрыта значительная площадь городища на разных его участках, относящаяся к первому периоду. Выявлены домостроения первых жителей. Видимо, строительство города осуществлялось по единому плану, с учетом традиций возведения кочевнических городов. Обнаруженные дома были сооружены из сырцового кирпича, имели по две-четыре комнаты размерами 4 x 5 метров. В комнатах вдоль трех стен непременно находилась лежанка-суфа шириной от 1,5 до 2 м, обогреваемая дымоходными горизонтальными каналами, которые были устроены внутри нее. Они шли от очага с тандыром и выводились из комнаты через вертикальный ход, сделанный внутри стены в трубу на крыше. Все стены и суфы были обмазаны слоем глиняной штукатурки и побелены. На одной из суф были найдены остатки войлочного ковра. Полы делались из утрамбованной глины. В ряде комнат сохранились покрытия из тростниковой циновки. А в стенах над суфами располагались сводчатые ниши, где, видимо, когда-то стояли светильники, дорогая посуда и другие необходимые в быту предметы. Кроме жилых помещений, в домах были и кладовые комнаты, в которых находились ямы для проса и ячменя; в них также были места для хранения слив, яблок, винограда, косточки которых встречены там, как и орешки миндаля, привезенные из далеких стран. Был найден и высохший репчатый лук. Склады отгораживались от отапливаемых жилых помещений стенами, сделанными из деревянного

каркаса с сырцовыми кирпичами, вставленными в него в виде елочки. Такая конструкция была декоративной и служила для естественной вентиляции в складском помещении.

В архитектуре домов, их внутренних интерьерах, безусловно, сплетаются традиции городов Нижнего Поволжья, Хорезма и Сырдарьи.

В одном из домов была вскрыта комната размером 4 x 4 м, где, помимо тандыра с небольшой суфой, находилось оригинальное сооружение, указывавшее на специфическую деятельность хозяина. Вдоль одной из стен от топки тандыра отходили горизонтальные дымоходы, которые соединялись с конструкцией из глиняных кирпичей в виде "ящика"

Тийн сауыт. XIV ғ.

A money-box with coins of the XIV c.

Копилка с монетами XIV в.

площадью 1 x 1 м и высотой около 80 см. От него поднималась дымовая труба, пристроенная к стене. Недалеко от топки в полу находилась большая яма, набитая солистыми выбросами из топки и остатками отходов от разделки рыбы, костями домашнего скота. Эта конструкция может оказаться обыкновенной коптильней для рыбных и мясных изделий. Найденные поблизости монеты относятся ко времени правления хана Узбека, то есть к 1310-м годам. Такая конструкция при раскопках золотоордынских городов обнаружена впервые и показывает довольно высокий уровень разделения труда.

В помещениях найдена посуда: разнообразные по форме глиняные кувшины, горшки, кумганы и котлы, сделанные местными мастерами. Ее дополняли кувшины, изготовленные из кашина (особого светлого керамического теста силикатного происхождения, основными компонентами которого были песок, каолин и полевой шпат), покрытого блестящей бирюзовой поливой, явно местного производства. Украшали этот набор посуды каменные котлы, привезенные из Хорезма, многоцветные поливные кесе на кашине из нижеволжских городов, а также фрагменты чаш из очень дорогого зеленоватого китайского фарфора - селадона, за который местные богачи давали целое состояние.

Развивалась в рассматриваемый период не только центральная часть города, но осваивались под застройку и его окрестности. На расстоянии до 5 км от города стояли загородные усадьбы, которые располагались около речных протоков. Жители города лето проводили в загородных домах, где были сады и огороды, находились посева. В пойме Жайыка они держали лошадей и верблюдов, необходимых и для обслуживания караванов. В культурных слоях городища и загородных усадеб встречены кетмени, серпы-косы и глиняные кувшинообразные сосуды, предназначенные для чигирной установки. Она представляла собой большое деревянное, похожее на мельничное в реке, колесо, на которое привязывались эти сосуды. Колесо вращалось с помощью животных и вода высоко поднималась вверх из реки и устремлялась по арыкам.

Кроме овощных и садовых культур, около города выращивались ячмень и просо, зерна которых обнаружены в хозяйственных ямах. И позднее, в XVI в., правители Сарайджука обращались в центры производства хлеба на Руси с просьбой, чтобы на сарайджуковские пашни поступало семенное зерно. Имеется в виду известное письмо ногайского беклярибека Измаила, написанное в 1557 г. русскому царю Ивану IV: "...а пашню Сарайчиковскую вода взяла... и ты б нам прислал на семена судно хлеба" (20, с. 32). Наличие этих пашен у Сарайджука подтверждается найденными многочисленными каменными ручными мельницами.

Люди возле города жили спокойно и мирно, хотя город укреплений не имел. Отсутствие их наглядно показала в своем правом обрывистом берегу река, срезающая в наше время у городища часть за частью. Укрепления городам были не нужны, потому

Тийн. Иран. XIV ғ. Басы

A coin. Iran. Early XIV c.

Монета. Иран. Начало XIV в.

Тийн. Эмир Темір. XIV ғ. аяғы

A coin. Emir Timur. Minted in Samarkand. Late XIV c.

Монета. Эмир Тимур. Конец XIV в.

XIII ғ. аяғы мен XIV ғ. басындағы мыс тийнға салынған күн бейнесі мен барыс

A copper coin. Late XIII-early XIV c.

Медная монета. Конец XIII в. - начало XIV в.

что военная мощь Золотой Орды, вплоть до начала междоусобицы во второй половине XIV в., никем не ставилась под сомнение. Даже в начале XV в. мнение о могуществе владык, которые могли защитить города, продолжало сохраняться в народе. Приведем в этой связи любопытный разговор между купцом-татарином и венецианским дипломатом И. Барбаро, который, рассматривая укрепления Таны (Азов), спросил, показывая на башню: «Не кажется ли тебе эта вещь замечательной?» Он же, взглянув на меня и усмехнувшись, сказал: «Ба! Кто боится, тот и строит башни!» В этом, мне думается, он был прав» (9, с. 90-91).

Второй этап жизни города начался со второй четверти XIV в. К 1330-м годам относится период больших половодий на реке Жайык, которые вынудили жителей уплотниться в городе и начать его перепланировку. Окраины Сарайджука были затоплены водой, но перепланировка приподняла город и сохранила основные улицы и кварталы. Прежние сооружения ломались, комнаты засыпались и, повторяя бывшее расположение, горожане строили новые дома, похожие на прежние, но со своими особенностями. Помимо компактно спланированных многокомнатных домов, стали появляться многокомнатные линейно спланированные дома с хозяйственными пристройками, расположенными под одной крышей с домом.

Как и раньше, в комнатах значительную часть жилой площади занимала П- или Г-образная суфа с топкой и канами в одной из ее частей. Внутренние стены в некоторых помещениях делались щитовыми или каркасными. Стены и суфы штукатурились, белились, украшались киизами и коврами. В ряде домов полы выкладывались красным жженым кирпичом с белоснежной алебастровой расшивкой. Рядом с топкой обычно находился ташнау, представлявший собой большой сосуд без дна, полностью врытый в землю, над которым в полу делалась выкладка из обожженных кирпичей с отверстиями.

Использованная в хозяйстве вода сливалась в этот сосуд и поглощалась землей. Среди развалин домов на одном из участков городища были обнаружены остатки бани. Она состояла из нескольких разнофункциональных помещений, сырцовые стены которых были облицованы декоративными плитами. Полы выложены красным обожженным кирпичом.

На полу одного из помещений находилась водосточная канава, оканчивающаяся ямой-отстойником для использованной воды. В помещении находились обогревательная печь и большой сосуд-хум, видимо, для горячей воды. Воду нагревали в чугунных котлах.

Улицы в городе имели ширину от 4 м до 8 м и были довольно прямыми. На них археологами пока не обнаружено

XIV в. курагы
A well of the XIV c.
Колодец XIV в.

арыков и явных водопроводов. Однако находка глиняных труб - не редкость. Видимо, основное водоснабжение населения осуществлялось путем перевозки воды в кувшинах из реки на арбах, как в столице государства г. Сарае, и за счет глубоких колодцев во дворах. Они имели стены из кирпича, опиравшиеся на венцы из лиственницы, которые не давали обрушиться стенам колодца и оседать. Примечательно, что недалеко от колодца в одном из дворов была встречена яма с остатками корневой системы большого дерева, которое украшало участок.

Хозяйственная деятельность горожан в середине XIV в. была весьма разнообразной. Она проявлялась в производстве различных товаров для города и степи. Наибольшее их количество давали гончарные мастерские. В слоях этого времени было встречено изобилие фрагментов от различных сосудов. Был раскопан участок, где находилось множество черепков от необожженных горшков, видимо, рядом находились большие гончарные печи, которые были встречены целыми в других частях города. В Сарайчике керамические сосуды изготавливались из глин трех типов. Красноглиняные изделия самых различных форм и назначения: кувшины, чигирные сосуды, громоздкие хумы для хранения различных продуктов, миски, светильники и т. п. Часть посуды столового назначения покрывалась различными орнаментами с многоцветной поливой. Второй тип состоял из художественно выполненных пиал, чаш, кувшинов и ваз, сделанных из кашина. Среди них встречаются подлинные шедевры гончарного искусства, украшенные богатейшими растительным и зооморфным орнаментами.

Наиболее популярным среди украшений на поливной керамике был мотив водоплавающей птицы, с образом которой связаны некоторые дошедшие до нынешних времен легенды Сарайчика. Одна из них утверждает, что ханом Жаныбеком на территории города был вырыт большой пруд в окружении деревьев. В нем специально разводили лебедей, к которым прилетали их дикие собратья и гуси. Легенда утверждает, что их тянула сладкая вода, в которую якобы добавляли сахар. Жаныбек со своими нукерами любил там отдыхать.

Третий тип содержал кувшины и фляги, штампованные из особого состава глины, приобретавшей сероватый цвет. Их внешняя поверхность была покрыта затейливыми рельефными орнаментами с символическими изображениями птиц, рыб, звезд, растений и текстами философского и доброжелательного содержания.

В городе находились мастерские по изготовлению изделий из кости. Различные пряжки, пластины-обкладки для лука, детали украшений колчанов, ручки ножей, кольца для стрельбы из лука, инструменты для кожевенного и ткацкого производства и другие предметы делались талантливыми мастерами. Хороши были изделия кожевников: сумочки и пояса, ичиги и сапоги на каблуках, которые набраны из многих десятков слоев кожи, куртки, бурдюки и седла.

В слоях того времени обнаружено большое количество фрагментов от стеклянных изделий. Многие из них были явно местного производства - это бусы и перстни, различные сосуды, а также пластины разноцветного оконного стекла. Они вставлялись в алебастровую панжару-решетку, которая находилась в оконном проеме, и игра разноцветной световой палитры дополнительно украшала интерьеры помещения. Разнообразие предметов из железа и бронзы в раскопках говорит о наличии мастеров по изготовлению их на потребу горожанам, купцам и жителям степи. Хотя ремесленных мастерских пока не раскопано, но уже известны места, где найдено много шлака и бронзовых капель, фрагменты производства чугунного литья и даже чугунная чушка из остывшего горна. Кузнецы Сарайджука изготавливали упряжь для коней, клинки ножей и сабель, наконечники стрел, косы, кетмени и скрепы, которыми связывали между собой доски в лодках и кораблях. Бронзолитейщики отливали художественные пряжки, чашечки, замки в виде лошадок, цепочки, перстни и зеркала с различными сюжетами на оборотной стороне. Роскошными были светильники, которым придавалось особое значение - они давали свет, который освещал их жизнь. Их было найдено несколько видов. Один из них бронзовый, конца XIV века, повторяет известные туркестанские светильники, которые были популярны при дворе Тимура. Примечательно, что здесь найдены также штампы, покрытые арабской вязью, видимо, для изготовления кожаных обложек для книг. А для военных делались бронзовые многореберные булавы. При раскопках на городище неоднократно встречались печи для обжига кирпича, спрос на которые был весьма велик. Печи имели внушительные размеры: длина - около 6 метров, ширина - около 4 метров. К ремеслу, связанному со строительством, относилось и производство кыра - алебастра. Остатки этих печей находились неподалеку.

Местные ювелиры трудились над перстнями с многоцветными вставками, украшенными богатой резьбой браслетами, изящными сережками и тончайшей работы золотыми нашивками. Найденные костяные детали ковроткацких станков и многочисленные пряслицы говорят о том, что в городе были умелые ткачихи.

Разнообразны плотницкие инструменты: топоры, тесла, долота. Сохранившиеся деревянные детали конструкций домов и надворных построек указывают на довольно высокое искусство плотников и столяров в городе.

Хозяйственная деятельность горожан заключалась также и в разведении великолепных лошадей и выносливых верблюдов, так необходимых на дальних караванных маршрутах. Согласно Ибн Арабшаху, арабскому историку XV в., караваны из Хорезма проходили совершенно спокойно, "без страха и опаски", до самого Крыма в течение трех месяцев. "Караваны не возили с собой ни продовольствия, ни корма для лошадей и не брали с собой проводника, вследствие многочисленности (тамошних) народов, да обилия безопасности, езды и питья у (живущих там) людей" (10, с. 460; 8, с. 262).

Жителей Сарайджука характеризовал высокий уровень грамотности. Об этом говорит разнообразие надписей на посуде, на предметах из бронзы, да и просто на бумаге. На керамике они особенно хорошо сохранились. Один из глиняных хумов украшает отрывок из поэмы Юсуфа Баласагунского, уроженца Чуйской долины, жившего в Кашгаре в XI веке: “Красны речи словом, а мысли - речами. Красны люди ликом, а лики - очами!” (22, с.50). На другом находится клеймо, утверждающее, что сосуд изготовил свободный мастер. Часть кесе также были покрыты изречениями. Вариант одного из них гласит: “Ночью ангел двух миров явился перед ним, чтобы ...”. А на каменной форме ювелира также находилась не дошедшая до нас полностью короткая фраза: “Работа ...”.

Город, находясь на перекрестке караванных путей, был, естественно, вовлечен в широкую международную торговлю.

Оживленная торговля велась с Китаем и Кавказом, с Ираном и Индией, со Средней Азией, восточноевропейскими странами, Крымом и Русью. Китайский фарфор украшал дастарханы зажиточных горожан. Этот высочайшего качества фарфор представлен среди сарайджуковских находок в основном посудой светло-салатного цвета, которую в Европе называли селадомом. Он украшен тончайшими орнаментами и небесно-голубой росписью. Помимо разнообразных растительных орнаментов, украшавших изделия, облаков, птиц и так далее, на фрагментах чаш были обнаружены иероглифы.

Иранские и сирийские стеклянные кувшины, стаканы, лампы с росписями, выполненными разноцветными эмалями и золотом, радовали взгляд. Изящно отделанные хорезмийские каменные котлы высоко ценились горожанами - считалось, что в них пища приобретает особый, очень приятный вкус. Оттуда же поступали своеобразные вазы, кесе и блюда, сделанные из черной глины и покрытые лощеным орнаментом, который переливался на солнце. Ожерелья из стеклянных, сердоликовых, хрустальных бус, вставки из бирюзы для перстней изготавливались на месте или привозились из Ирана и Средней Азии. Магические раковины “каури” поступали из Индии, амфоры, в которых перевозились вино и масло, - из далекого причерноморского торгового города Трапезунда, роскошные поливные крымские блюда поступали сюда в тюках караванов и в трюмах кораблей. Разноцветные кесе и пиалы с надписями религиозного и философского содержания, попавшие в Сарайджук из Хорасана и городов Нижней Волги, были в обиходе у местных жителей. А роскошные поливные чаши и вазы, изготовленные местными мастерами, украшали дома других городов Золотой Орды. Один из таких сосудов попал даже в коллекцию Государственно-исторического музея в Москве.

В Сарайджук приходили торговые караваны, прошедшие изнурительный путь. К примеру, путь через степь до столицы государства Сарая составлял 500 км, но были и более легкие пути. Всего лишь за 8 дней можно было на судах дойти вдоль северного побережья Каспийского моря от Сарайджука до столицы, расположенной на берегу Итиля.

Сарай кабыргасынын калдыгы
Ruins of the palace's walls
Остатки стен дворца

Об этом свидетельствуют многочисленные сообщения купцов и путешественников. Наиболее ранние из дошедших до нас принадлежат генуэзскому купцу Франческо Пеголотти в книге "Торговое дело", вышедшей в 1340 г., и неизвестному автору того же времени из Тосканы, северной области Италии. Близ Сарая на Итиле находилась переволока, где товары переправляли к реке Дон, а дальше в Черное и Средиземное моря. Во многих местах у побережья Каспийского моря можно было встретить суда из Сарайджука.

В период 1360-70-х гг. в Золотой Орде началась пора междоусобиц и борьбы за престол группировок аристократии. К середине XIV в. внутреннее положение в государстве резко изменилось. Знать, набрав экономическую мощь за счет войн, дани с подчиненных народов и торговли, стремилась к самостоятельности. Крупные феодалы, управляющие городами и прилегавшими к ним землями, превращали их в свои оплоты. Центральная власть, не сумевшая их остановить, потеряла авторитет, а с гибелью в 1359 г. потомка по прямой линии от Бату хана Бердибека на Сарайский престол предъявили претензии ханы Ак Орды, потомки Орду-Эджена. Сарайская администрация выставила ханов-марионеток и началась пора междоусобиц. Каждый пришедший к власти хан жестоко расправлялся со своими противниками и разрушал их дома. Сарайджук в это время оказался под пристальным вниманием ханов Ак Орды, в которую входили земли потомков Жоши, Орду-Эджена и Шейбана от реки Жайык до Западно-Сибирской низменности.

Сарайджук имел большое политическое, религиозно-идеологическое значение и находился в постоянном поле зрения претендентов на власть в Золотой Орде. В начале 1370-х годов он ряд лет входил в удел Айбека из рода Шайбан, чеканившего здесь свою монету. В середине этого десятилетия им владел потомок Орду-Эджена Урус-хан (1361-1380), а в конце его им владел шайбанид Арабшах (11, с. 241). В это время, судя по

монетам, начался новый кратковременный взлет строительства. На ряде участков города были возведены крупные сооружения. Одно из них, исследованное в 1997-2000 гг., - дворец или, возможно, дворцовый комплекс типа "хан". "Ханы" возводились для почетных гостей, купцов-торговцев, паломников, путешественников и т. д. (12, с.137-162). Они были очень популярны на мусульманском Востоке в XIV-XVII вв. Парадная часть этого сооружения была возведена на двухметровом по высоте стилобате, т. е. платформе с каркасом из мощных сырцовых стен. Его соразмерность показывает, что строился он по архитектурному проекту. Сооружения, существовавшие ранее на этом месте, были разрушены, стены спланированы, за исключением ряда

широких стен, построенных в линию. Они были использованы как фундаменты под систему каркаса. На тех участках, где их не было, были уложены широкие, массивные блоки, изготовленные из суглинистой массы культурного слоя, - пахсы. Строительный прием с применением таких блоков был характерен для зодчих из Средней Азии. Стены дворца, сложенные из сырцового кирпича, возвышались более чем на 6 м. Размеры строения внушительны: 40 x 20 м. Портальная часть с южной стороны имела широкий ступенчатый пандус, т. е. подъем с пештаком - выступающей от здания части входа с аркой. На углах, видимо, стояли башенки, которые разрушились в результате просадки углов в заполнении прежних зданий. Портал был облицован кладкой из обожженного кирпича, украшен белым алебастровым декором в виде расшивок и панелей с резными орнаментами, перед входом располагалась площадь. Задняя часть дворца была построена без платформы.

Предположительно данное сооружение было возведено потомком Жоши Урусханом. В 70-е годы XIV в. он не только укрепил подчиненные ему владения, приходившиеся на территорию нынешнего Казахстана (восточный Дешт-и Кипчак, как называли с X в. персидские авторы степи Южной Сибири и Сарыарки). Он пытался восстановить разваливающуюся империю. Имея резиденцию в Сыгнаке, он хотел, по сведениям историка XVII века Махмуда ибн Вали, основать столицу своих владений в Сарайджук. По примеру своего деда Эрзена, построившего "большую часть медресе, ханак, мечетей и прочих благотворительных сооружений", он обустроивал центральные города (13, с. 198).

Вскоре дворцовый комплекс стал разрастаться: с боковых сторон к нему были пристроены симметричные многокомнатные крылья. Тыловая часть также выросла за счет многочисленных помещений. Количество их возросло почти до 40. Срединная дворцовая часть возвышалась над крышами примыкавших пристроек, в основном помещениями жилого назначения. Перед комплексом была сохранена площадь, от которой отходили прямые улицы.

В 1380 г. при поддержке эмира Тимура Тохтамыс захватывает власть в Золотой Орде. Великодержавные устремления Тохтамыса вызвали недовольство Тимура, которому восстановление былого могущества распавшегося государства было совсем нежелательно. Началась ожесточенная междоусобная борьба.

Биограф Тимура Ибн Арабшах пишет: "Передовые войска его дошли до Азака и он разрушил Сарай, Сарайджук, Хаджитархан и все эти края". Хотя в науке существует и другое мнение - Сарайджук был пощажён завоевателем. Если это так, то тогда катастрофа в городе, приведшая к его запустению, была вызвана династийной борьбой джучидов трех линий: потомков Орду-Эджена, Шейбана, Тука-Тимура, пытавшихся захватить столичный город (Сарай) и опорные пункты его, такие, как Сарайджук. Дома, дворцы и

общественные здания в Сарайджуке, как показали дальнейшие раскопки, были развалены в два приема: сначала разрушение зависело от случайностей боя, затем целенаправленно были выбраны все деревянные детали и повалены стены. Среди развалин были найдены наконечники стрел и копий, обломки клинков, каменные ядра от катапульта и ядра от средневековых бомб.

Письменные источники и археологические материалы показывают, что жизнь города после разрушения не прекратилась. Часть комнат, прилегающих к фундаменту дворца, была восстановлена. На развалинах домов в начале XV в. поднялись новые. По своему типу они повторяли дома предшествующих периодов. Комнаты также были размером 4 x 5 м. В них встречены тандыры с канами, расположенными в суфах-лежанках. Суфы были оштукатурены алебастром. Одна из характерных особенностей этих сооружений заключается в том, что при их строительстве применена особенность заглубления полов ниже уровня основания стен, вследствие чего в зимнюю стужу помещение снизу не промерзало. Стены жилых сооружений ориентированы практически в ту же сторону, что и стены дворца. При любом изменении планировки и возведении пристроек здание дворца служило ориентиром для зодчих. Нередко во дворах встречались следы от юрт. Археологический материал молчаливо отразил события того времени в зеркале Сарайджука.

В некоторых помещениях вместе с монетами XIV в. были обнаружены нумизматические материалы середины XV в. Они представлены тимуридским типом, причем некоторые из них имеют пробитые отверстия для ношения как украшения.

Нумизматический материал, встреченный на городище, уникален, он охватывает период с конца XIII в. по XVI в. География монетных дворов обширна. Это Крым, Северный Иран, Поволжье, Хорезм и Самарканд. Средневековые государства, представленные монетами, - Золотая Орда, Хулагуидский Иран, Шагатайский Улус, Крымское ханство. Самые многочисленные ранние монеты, найденные в Сарайджуке, - из города Сарая, выпущены в первые годы правления хана Узбека. Проведение крупных реформ в государстве, начатых этим ханом, наложило отпечаток на внешний вид денежных знаков. Так, введение и утверждение ислама отразилось через изображение на серебряных монетах - дирхемах - суннитского символа веры - первых строк из Корана. Проведение денежной реформы узаконило новые соотношения медного пула и дирхема, указанные на медных знаках, - 16 пул-даник, т. е. на 32 медных монеты можно поменять серебряный дирхем. Кроме этого, на монетах можно прочесть старинное тюркское благопожелание "Кутлуг булсун". Можно было увидеть и символы могущества, власти, благородства - сокола, льва (или барса) с приподнятой передней лапой и восходящим из-за спины солнцем. На них также можно было увидеть изображения животных, пышные геометрические растительные орнаменты, а также зодиакальные символы: кувшин с

чаркой - знак Водолея, весы - знак Весов, рак - знак Рака, а также знаки Скорпиона, Рыбы и т. д. На большой группе пулов рисунок павлина. Большая группа монет, выпущенных в середине XIV в., имела стилизованного двуглавого орла. На другой группе отштампован распустившийся шестилепестковой розеткой цветок. Эти монеты долго были в обращении. Их большие тиражи говорили об активной розничной торговле, которая показывала благополучное положение жителей золотоордынских городов. Во время смуты 60-80-х годов XIV в. столичный двор продолжал выпускать монеты с именами ханов, борющихся за акордынский престол - Хызра, Хайр-пулада, Келдибека, Тулумбекханум и др. На реверсах многих монет помещены изображения зверей, цветов, геометрические узоры, помогавшие неграмотным жителям различать монеты разных выпусков, так как новый хан стремился узаконить хождение только своих денег.

Сарайджук развился как город, стоявший на крупнейшей магистрали от Крыма до Хорезма и далее на восток и юг. Поэтому вполне логично, что в городе было большое обращение монет из ближайшего торгового пункта - Хорезма. Одна из серебряных монет хорезмийской чеканки хана Токты, датированная 694 годом хиджры (1295/1296) с надписью "Справедливый Токта", на сегодняшний день является самой ранней сарайджукской монетой. Монеты из Хорезма отличаются хорошей чеканкой, крупным весом и декоративностью. В конце XIV в. на них изображены различные сюжеты: оседланный конь, барс, рыбы и т. д. Смысл некоторых изображений сложен и окончательно не выяснен.

Другие города, за исключением столичного Сарая, представлены не очень большим количеством монет. Среди них интересны пулы Хаджи-Тархана с двумя сидящими птицами, головы которых повернуты к стилизованному древу мира, крымский пул с тамгой хана Узбека, летящий среди звезд сокол из города Орду ал-Муаззам (бывшая верховная ставка Тохтамыса), пулы Ильхана Абу-Саида тебризской чеканки и пулы Тебриза с шестилепестковой розеткой. Три монеты с характерной тамгой из трех кружочков принадлежат чекану Тимура монетных дворов Самарканда и Сыгнака.

Судя по нумизматике, Сарайчик в 1310-1370 гг. пережил значительный экономический и культурный подъем. Во времена смуты денежное обращение дополнительно насыщалось монетами хорезмийской чеканки и монетами Сарайджука.

На городище встречались и крупные золотые монеты XIV в.

С начала правления Тохтамыша местный рынок снова начал наполняться столичной монетой, а в самом конце XIV - начале XV вв. появились разнообразные виды пулов сарайчиковской чеканки. Особенно занимательны местные монеты. На одной из них, самой ранней, изображен многолепестковый цветок, а на оборотной стороне оттиснут текст: чекан города Сарайджука. На другой изображено животное, похожее на льва, с пышно украшенным хвостом, а на обратной стороне - вилкообразная тамга. На следующей

монете грубо оттиснуто подражание монетам хана Мюрида 1360-х годов. Еще один вид копирует столичную монету 1390-х годов в зеркальном отражении. Остальные виды также разнообразны.

Во времена Ногайской Орды увеличились связи с Крымом и приток Гиреевской монеты.

В ходе распада Золотой Орды желание вновь возродить это государство и быть его владыкой не оставляло представителей Дома Жоши. В числе претендентов на власть был и внук Урус-хана, Барак-оглан - отец одного из основателей Казахского ханства Жаныбека. По проторенной дороге от Сырдарьи Барак в 1420-х годах пришел в столицу, захватил престол, затем его потерял и погиб в междоусобных войнах. Важность личности Барака и значимость города таковы, что за его голову победитель получил должность даруги города Сарайджука (13, с. 208-212).

После 1420-х годов Сарайджук постепенно становится центром Мангытского Юрта, который сформировался в самостоятельное государство - Ногайскую Орду при сыне легендарного эмира Едыге Нурадине (1426-1440) и внуке Окасе. Польский географ Матвей Меховский сообщает, что сыновья последнего поселились около замка Сарайчика и, разросшись впоследствии, составили крупную орду (11, с. 242).

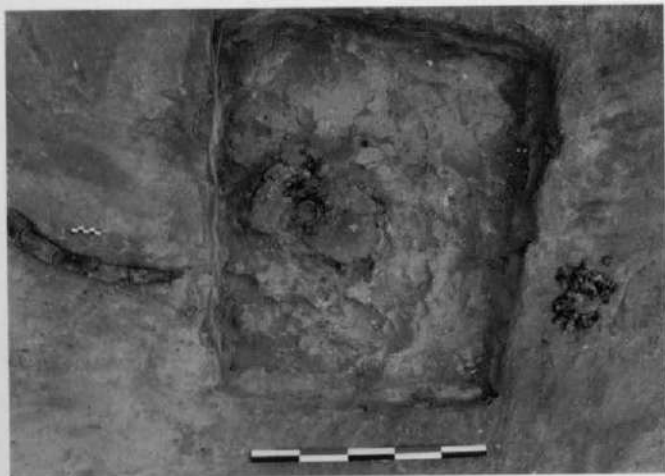
В правление наиболее энергичного и дальновидного казахского хана Касыма (1511-1521), сына одного из основателей казахской государственности - Жаныбека, западные пределы его обширных территориальных владений включали прикаспийские и прижайкские степи, а столица ханства находилась в Сарайджуке. Об этом говорится в известном сочинении историка-литератора XVI в. мирзы Мухаммад Хайдара Дуглата "Тарих-и Рашиди": "Он распространил власть свою над Дешт-и Кыпчаком; подданных у него было более миллиона; никто после Жоши-хана не был так могущественен, как он. Число его войска превышало сто тысяч" (14, с. 139-140).

Между прочим, он замечает, что казахский хан Бурундук, предшественник Касыма, некоторое время свою ставку держал в Сарайджуке и "Касым-хан в ту пору, хотя и не принимал титул хана, но власть его была так велика, что никто и не думал о Бурундуке-хане" (14, с. 145). И еще одно замечание сохранилось в исторических источниках. В описании родословной Ураз-Мухаммеда сказано: "Каждый из них (сыновей и внуков Жаныбек-хана) образовал свой род, был государем у себя и сумел прославиться. Имена их до сих пор сохранились в памяти. Первый из них был Касым-хан, рожденный от Жаган-бикем. Он несколько времени царствовал в отцовском улусе и покорил многие соседние

Кетпен және шалғы

A hoe and a scythe

Кетмень и коса

страны; его и теперь всюду помнят. Скончался он в Сарайчике; там и поныне находится его гробница” (14, с. 125). Это подтверждает и труд “Жами ат-Тауарих” государственного деятеля начала XVII в. Кадыргали Жалаири (15, с. 121).

Русская историческая литература сообщает, что вплоть до середины XVIII в. мазар Касым-хана еще стоял и был местом паломничества населения ближних и дальних окрестностей.

В результате драматических событий в истории Казахского ханства при преемниках Касыма, связанных с борьбой за сохранение суверенитета и территориальной целостности, в результате бесчисленных столкновений казахи временно утратили Сарайджук, который был вновь включен в 1568 г. при Хакназар-хане (1538-1580) в состав Казахского ханства.

Третий этап в жизни города приходится на рубеж XV-XVI вв. В Сарайджук происходит изменение топографии. Жилые участки, расположенные вдоль Жайыка, пустеют, и население начинает концентрироваться в южном районе города, вдоль ныне сухого русла реки Сорочкинки, огибавшей город с запада и вытекающей из Жайыка у его северо-западной окраины. Видимо, вновь произошли природные изменения в сетке русел реки. Посол Австрии в Московии Сигизмунд Герберштейн в 1549 г. писал, что Сарайчиком в то время владел князь Шидак, а на карте поместил город на левом берегу реки Жайык (21, с. 179). Там же помещает его и английский купец Антоний Дженкинсон, лично посетивший эти места в 1558 г.

В то время Сарайджук стал столицей Ногайской Орды. Господствующим племенем в Орде были мангыты, а этноним “ногайцы” появился только в конце XV в. (9, с.7-8). Основная территория Ногайской Орды находилась в степях между Волгой и Жайыком. В состав Ногайской Орды входило свыше двадцати племен и родов: найманы, кыпчаки, алаши, канглы, алчины, коныраты, катаганы, уйгуры, ткаи, мангыты и другие. Это объединение, по сути, было не этническим, а политическим.

После распада Ногайской Орды значительная часть родов и племен, имея один и тот же этнический состав и родственные связи, вошла в жузы, участвуя в сложном процессе формирования казахской народности.

Духовная сущность Сарайджука явно проявлялась и в это время. Резиденция главы мусульманского духовенства Ногайской Орды находилась именно здесь. Ногайские князья и мурзы считали важным отдавать своих дочерей за сеидов, проживавших там. Сеиды считались потомками пророка Мухаммеда и образовывали особо почитаемую группу духовенства. Кроме самих сеидов, в Сарайджук жили служители ислама других категорий: шейхи, муллы, хаджи, хафизы, суфии, дервиши. Эта традиция, видимо, установилась с принятием ислама в XIII в. Духовенство осмысливало различные ситуации и давало нравственные советы государственным деятелям, было задействовано в дипломатических переговорах и активно участвовало в жизни города и степи как “учителя людские”.

Многие из них покоятся в сарайджуковской земле (16, с. 43-80). Кроме них, там нашли последний приют и ногайские князья и мурзы. По косвенным данным, там захоронены тела знаменитых князей Окаса, Ших-Мамая и других.

Дома Сарайджука, возведенные в это время, многокомнатные. Помещения обычно размером 4 x 5 м с традиционными лежанками-суфами, обогреваемыми внутренними каналами - канами от топок с тандырами. В то же время были встречены топки, характерные для района Сырдарьи. Они не имели топочного отверстия, кизяк и дрова закладывались сверху. В комнатах пол порой был из обожженного кирпича и имелись умывальники-ташнау. Размеры домов 20 x 12 м. В этих домах, помимо фрагментов керамической посуды XV-XVI вв., изделий того времени, встречены монеты местной, донныне не исследованной чеканки, среднеазиатские деньги и крымские серебряные дирхемы. Насыщенность этого участка жилыми домами очень плотная. Сохранились следы от большой стены, ограничивающей значительную площадь, где встречены остатки кирпичных мавзолеев XVI в., имевшие бирюзовые купола и подземные склепы. Это все, что осталось от столицы Ногайской Орды, бывшей здесь в XVI в. Во второй половине того же века Орда распалась на несколько самостоятельных владений, в процессе ее распада часть населения вошла в состав Младшего Жуза. Этому способствовали экономические, социально-политические потрясения внутри Ногайской Орды и неблагоприятные внешние факторы.

В этом же веке оставленные жителями районы городища стали использоваться как святые кладбища. Оплывшие развалины домов очень напоминали степные курганы, на их месте концентрируются захоронения. Тысячи погребений покрывают эти старые заброшенные районы города. Для науки они очень информативны. Вариантов погребальных сооружений около двух десятков. Из обрядов погребений выделяется комплекс в склепах (корханах), построенных из обожженного кирпича. Они были семейными усыпальницами, в которых хоронили членов семьи или рода в течение длительного времени. Склепы считались подземным жилищем для умерших и делались искусными мастерами-строителями. Виды погребений позволяют увидеть картину отношений между городом и степью, между исламом и традиционными доисламскими представлениями, между социальными слоями населения. Они наглядно повествуют о многонациональном составе населения Сарайджука.

Столичный город к концу XVI в. превратился в поселение и подвергся разбойному нападению казаков в 1580 г. И все же он оставался святым местом.

Память о Сарайджуке как о великом торговом городе долго жила среди людей. По описанию исследователя XVIII в. П. Рычкова: "Сарайчик - призрак величественного города на р. Яик, не доезжая Гурьева за 50 верст, где ныне форпост, называемый Сарайчик. Там еще поныне в земле находятся многие палатки (здания). Здесь же много гробниц знатных людей" (17).

А людская память сохранила в поэтической форме красоту человеческих образов:

Сарайчиковские напевы
«Гусиному клекоту подобны,
Ногайлинские девушки так щедры,
что жаждущему воду-мед подают» (22).

Историк И. Казанцев сообщает, что в первой половине XIX века казахи, кочевавшие близ сарайчиковской крепости, алимулинцы, байулинцы и семиродцы, занимались сопровождением торговых караванов, некоторые из них становились караван-баши (18, с. 49).

В настоящее время городище быстро исчезает с лица земли. Этот процесс связан с изменением русла реки Жайык. Мощный поток воды стал интенсивно подмывать непосредственно его территорию. Поэтому задача данной книги состоит в том, чтобы донести до настоящего и будущих поколений частицу глубинной исторической памяти народа.

Слои, оставшиеся после жизни Сарайджука, - это книга, которая сохранила в веках счастье, любовь и ненависть, благоденствие горожан и ночи поражений, бед и болезней. Каждый предмет, добытый кропотливым трудом и сохраненный для нас великой природой, будь то художественная керамика, бляхи с мифическими изображениями, украшения, монеты и другие, несет поток информации из того времени, который мы не можем пока полностью расшифровать, отражает огромный духовный мир наших предков.

Волею исторических судеб эстафета Сарайчика и его округа, где сталкивались геополитические интересы не только стран Циркумкаспийской зоны, но и Востока и Запада в целом, его особая связующая роль в обеспечении экономических, культурных, политических связей сейчас перешла к городу Атырау, расположенному близ руин древнего города. У Атырау - мощного нефтяного, торгового города - светлое и долгое будущее, которое было заложено как благосклонностью к этому району Земли, так и плодотворными усилиями предков.

Қазбалар сәті

A view of the excavation site

Вид раскопок

1. Путешествие Ахмеда-ибн Фадлана на реку Итиль и принятие в Булгарии ислама // На стыке континентов и цивилизаций... М., 1996.
2. Абулгази Бахадур-хан. Родословное древо тюрок. Москва-Ташкент-Бишкек, 1996.
3. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Алматы, 1992.
4. Федоров - Давыдов Г. А. Искусство кочевников и Золотой Орды. М., 1976.
5. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды и ее падение// На стыке континентов и цивилизаций... М., 1996.
6. Ибрагимов Н. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. М., 1988.
7. История Казахстана. Т. 2. Алматы, 1997.
8. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М. - Л., 1950.
9. Кидирниязов Д. С. Ногайцы в известиях русских, западноевропейских и восточных авторов XV-XVI вв. Махачкала, 1999.
10. Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 1, СПб., 1884.
11. Маргулан А. Х. Из истории строительного искусства и городов Казахстана. Алма-Ата, 1950; Маргулан А. Х. Раскопки Сарайчика. Тезисы доклада на Всесоюзном археологическом совещании в 1951 г. в г. Ленинграде // Архив ИА МОН РК. Инв. No 763А. 1953 г. С.3; Выписка из протокола заседания секции археологии Средней Азии пленума Института истории материальной культуры АН СССР от 24 апреля 1951 г. Выступление С. С. Черникова по докладу А. Х. Маргулана // Архив ИА МОН РК. Инв. No 763а. С.8; Агеева Е.И., Сенигова Т.Н., Пацевич Г. И. Археологические работы за 1950-1953 гг. // Архив ИА МОН РК. Опись 2, дело No 24; Самашев З., Кожиков Д., Талесв Д. Сарайчик: проблемы исследования великого города // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы, 1998.; Аитова С.М., Самашев З.С. Джучидские монеты с городища Сарайчик // Изв. МН-АН РК, 1998. No 1. С.35-41.
12. Самашев З. С. Исследование золотоордынского города Сарайчик (предварительное сообщение) // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия, Алматы, 1998; Самашев З. С., Кузнецова О.В. Поливная керамика Сарайчика // Изв. МОН РК, НАН РК. Сер. общ. наук. No 1, 2000 г. С. 84-100; Самашев З., Әділгереев Б. Сарайшықтағы тың зерттеулер // Казак тарихы. No 5, 2000 ж., 27-44 бб.
13. Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алматы, 1992.
14. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч.2, СПб, 1864.
15. Кадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. Алматы, 1997.
16. TATARICA. Звездный час татарской истории. Т.1. Казань, 1997.
17. Рычков П. История Оренбургская, по учреждению Оренбургской губернии. СПб, 1759.
18. Казанцев И. Описание киргиз-кайсака. СПб, 1867.
19. Арзютов Н. А. Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин золотоордынского города Сарайчика. Известия АН КазССР, 1949. Вып. 2.
20. Калмыков И. Х., Керейтов Р. Х., А. И.-М. Сикалиев. Ногайцы. Историко-этнографический очерк. Черкесск, 1988.
21. Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. М., 1988. С. 179.
22. Токтабаев А. Сарайшықтың ақу көлі // Егемендә Қазақстан. 1998, 22 март.

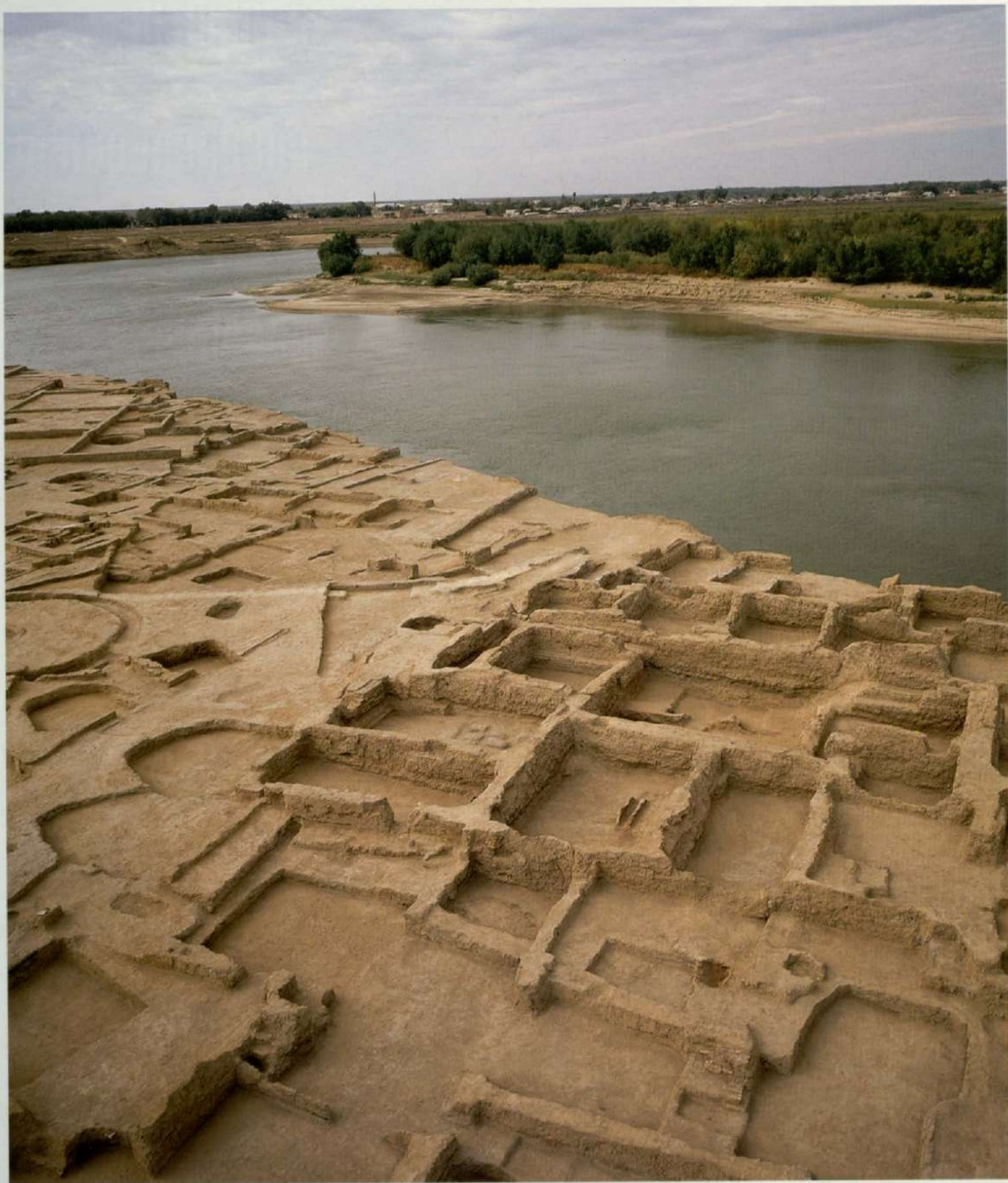
1. Puteshestviye Akhmeda-ibn Fadlana na reku Itil i prinyatiye v Bulgarii Islama// Na styke kontinentov i tsivilizatsiy ... M., 1996.
2. Abulgazi Bakhadur-khan. Geneologicheskoye drevo tyurkov. Moskva - Tashkent-Bishkek, 1996.
3. Utemish-hadjii. Chingiz-name. Almaty, 1992.
4. Fyodorov - Davydov G.A. Iskusstvo kochevnikov i Zolotoi Ordy. M., 1976.
5. Safargaliev M.G. Raspad Zolotoi Ordy i yeyo padeniye. M., 1996.
6. Ibragimov N. Ibn-Batutta i eho puteshestviya po Sredney Azii. M., 1988.
7. Istoriya Kazakhstana. T. 2. Almaty, 1997.
8. Grekov B.D., Yakubovskiy A.Yu. Zolotaya Orda i yeyo padeniye. M. - L., 1950.
9. Kidiriyazov D.S. Nogaitzy v izvestiyakh russkikh, zapadnoyevropeiskikh i vostochnykh avtorov XV-XVI vv. Makhachkala, 1999.
10. Tizengausen V. Sbornik materialov, odnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordy. Tom 1, SPb., 1884.
11. Margulan A.Kh. Iz istorii gorodov stroitel'nogo iskusstva Kazakhstana. Alma-Ata, 1950; Margulan A.Kh. Raskopki Saraichika. Tezisy doklada na Vsesoyuznom arkheologicheskome soveshchani 1951g. v g. Leningrade // Arkhiv IA MN-AN. Inv. No 763A. S.Z. Vypiska iz protokola zasedaniya sektiis arkheologii Tsentralnoi Azii plenuma instituta materialnoi kultury AN SSSR ot 24 aprelya 1951 g. Vystupleniye S.S. Chernikova po dokladu A.Kh. Margulana // Arkhiv (IA MN-AN). Inv. No 763a. C.8; Ageyeva E.I., Senigova T.N., Patsevich G.I. Arkheologicheskiye raboty za 1950-1953 gg.// Arkhiv IA MN-AN. Opis 2, delo No 24. Samashev Z., Kozhakov D., Taleyev D. Saraichik: problemy issledovaniya velikogo goroda // Problemy izucheniya i sokhraneniya istoricheskogo naslediya. Almaty, 1998.
12. Samashev Z.S. Issledovaniye zolotoordynskogo goroda Saraichik (predvaritel'noye soobshcheniye) // Problemy izucheniya i sokhraneniya istoricheskogo naslediya, Almaty, 1998; Samashev Z.S., Kuznetsova O.V. Polivnaya keramika Saraichika // Izv. MON RK, NAN RK. Ser. social sciences No 1, 2000, page 84-100; Samashev Z., Әділгереев Б. Сарайшықтағы тың зерттеулер// Қазақ тарихы. No 5, 2000 ж.; Aitova S.M., Samashev Z.S. Juchid coins from the Saraichik archaeological site. // Izvestiya of the Ministry of Sciences - Academy of Sciences of Kazakhstan, 1998 No. 1 pages 35-41.
13. Klyashtorni S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan. Khronika trekh tysyacheletiy, Almaty, 1992.
14. Veliaminov-Zernov V.V. Issledovaniye of Kasimovskikh tsariyakh i tsarevichakh. Part.2, SPb, 1864.
15. Калдыргали Жалайыр. Шежірелер жинағы. Алматы, 1997.
16. TATARICA. Zvyozdnyy chas tatarskoi istorii. 1. Kazan, 1997.
17. Rychkov P. Istoriya Orenburgskaya, po ucherezhdenuyu Orenburgskoy gubernii. SPb, 1759.
18. Kazantsev I. Opisaniye Kirghiz-Kaisak. SPb, 1867.
19. Arzyutov N.A. Otchyot o raskopkakh, proizvedyonnykh v 1937 g. na meste razvalin zolotoordynskogo goroda Saraichika. Izvestiya AN KazSSR, 1949. Vyp. 2.
20. Kalmykov I.Kh., Kereitov R.Kh., A.I.-M. Sikaliyev. Nogaitzy. Istoriko-etnograficheskii ocherk. Cherkessk, 1988.
21. Gerberstein Sigizmund. Notes about Moskovia. M., 1998. P. 179
22. Токтабаев А. Сарайшықтың ақу қолы// Егеменді Қазақстан. 1998, 22 март.
1. Путешествие Ахмеда ибн Фадлана на реку Итиль и принятие в Булгарии ислама // На стыке континентов и цивилизаций... М., 1996.
2. Абулгази Бахадур-хан. Родословное древо тюрков. Москва-Ташкент-Бишкек, 1996.
3. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Алматы, 1992.
4. Федоров-Давыдов Г.А. Искусство кочевников и Золотой Орды. М., 1976.
5. Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды и ее падение. М., 1996.
6. Ибрагимов Н. Ибн-Баттута и его путешествия по Средней Азии. М., 1988.
7. История Казахстана. Т. 2. Алматы, 1997.
8. Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. М. - Л., 1950.
9. Кидирязов Д.С. Ногайцы в известиях русских, западноевропейских и восточных авторов XV-XVI вв. Махачкала, 1999.
10. Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 1, СПб., 1884.
11. Маргулан А.Х. Из истории строительного искусства и городов Казахстана. Алма-Ата, 1950.
12. Маргулан А.Х. Раскопки Сарайчика. Тезисы доклада на Всесоюзном археологическом совещании в 1951 г. в г. Ленинграде// Архив ИА МН-АН РК. Инв. No 763A. 1953 г. С.3.; Выписка из протокола заседания секции археологии Средней Азии пленума Института истории материальной культуры АН СССР от 24 апреля 1951 г. Выступление С.С. Черникова по докладу А.Х. Маргулана// Архив ИА МН-АН РК. Инв. No 763a. С.8.; Агеева Е.И., Сенигова Т.Н., Пацевич Г.И. Археологические работы за 1950-1953 гг.// Архив ИА МН-АН РК. Опись 2, дело No 24.; Самашев З., Кожиков Д., Талеев Д. Сарайчик: проблемы исследования великого города// Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы, 1998.
12. Самашев З.С. Исследование золотоордынского города Сарайчик (предварительное сообщение)// Проблемы изучения и сохранения исторического наследия, Алматы, 1998; Самашев З.С., Кузнецова О.В. Поливная керамика Сарайчика// Изв. МОН РК, НАН РК. Сер. общ. наук. No 1, 2000 г. С. 84-100; Самашев З., Әділгереев Б. Сарайшықтағы тың зерттеулер// Қазақ тарихы. No 5, 2000 ж.; Аитова С.М., Самашев З.С. Джучидские монеты с городища Сарайчик// Изв. МН-АН РК, 1998. No 1. С.35-41.
13. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. Алматы, 1992.
14. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч.2, СПб, 1864.
15. Калдыргали Жалайыр. Шежірелер жинағы. Алматы, 1997.
16. TATARICA. Звездный час татарской истории. Т.1. Казань, 1997.
17. Рычков П. История Оренбургская, по учреждению Оренбургской губернии. СПб, 1759.
18. Казанцев И. Описание киргиз-кайсаков. СПб, 1867.
19. Арзютов Н.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1937 г. на месте развалин золотоордынского города Сарайчика. Известия АН КазССР, 1949. Вып. 2.
20. Калмыков И.Х., Керейтов Р.Х., А.И.-М. Сикалиев. Ногайцы. Историко-этнографический очерк. Черкесск, 1988.
21. Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии. М., 1988. С. 179.
22. Токтабаев А. Сарайшықтың ақу қолы// Егеменді Қазақстан. 1998, 22 март.

КАТАШЫК

ARCHAEOLOGICAL
SITE

ГОРОДИЩЕ

Антоний Женкинсонның картасы.
XVI ғ.

The map of Anthony Jenkinson of the
XVI century

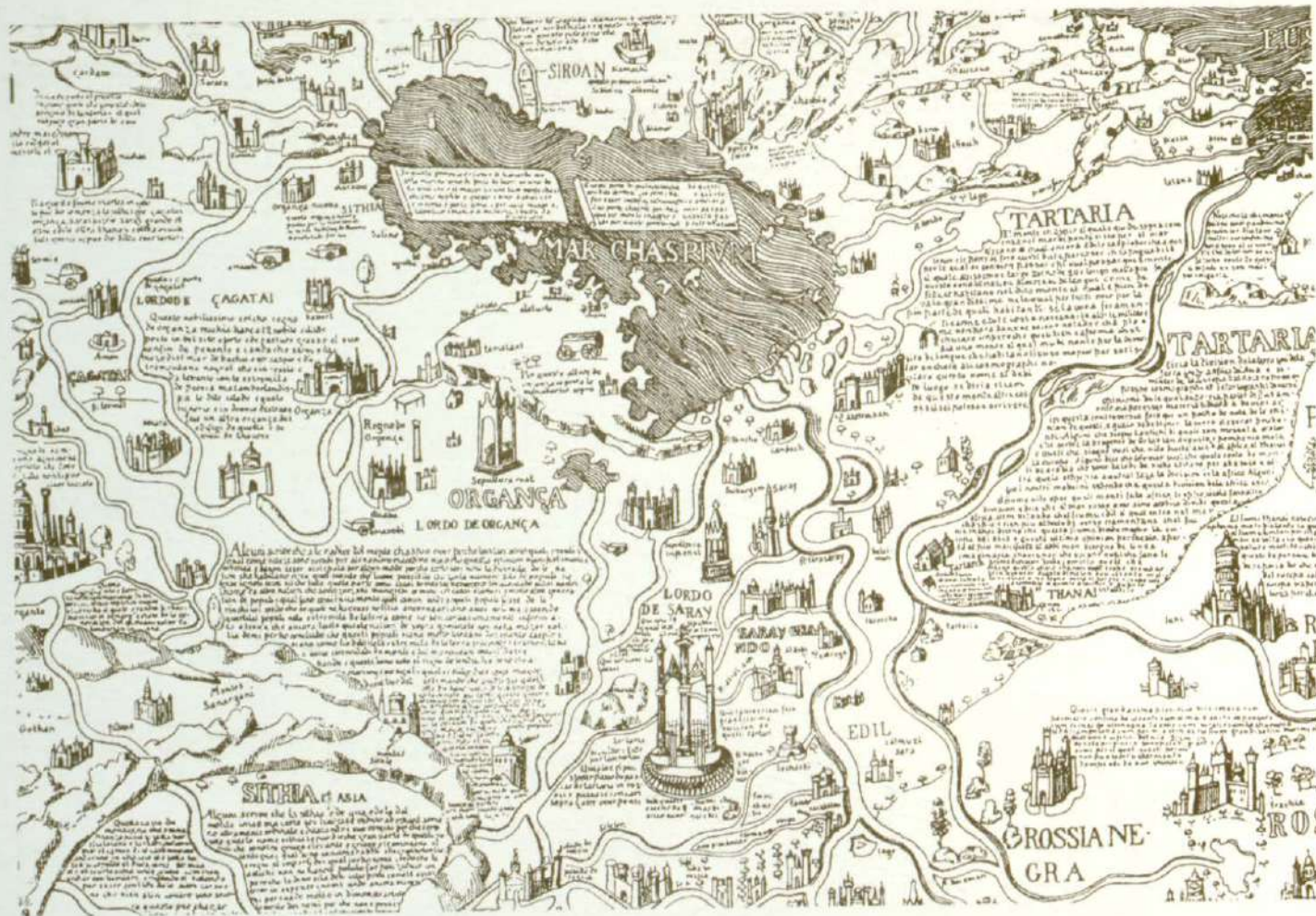
Карта Антония Дженкинсона XVI в.

←

Қалашық көрінісі

A part of the archaeological site

Участок городища

Фра Маура картасынын бір бөлігі.
1459 ж.

Part of the map of Fra Mauro
compiled in 1459

Часть карты Фра Маура 1459 г.

→
Сарайдың қабырғалары
Walls of a palace "khana"
Стены дворца—"хана"

Жылу пешімен түтін жүру
арнасы-кан

Traces of a heating furnace and flue
channels, kans

Следы отопительной печи и
дымоходных каналов-канов

Алтын Орда картасы

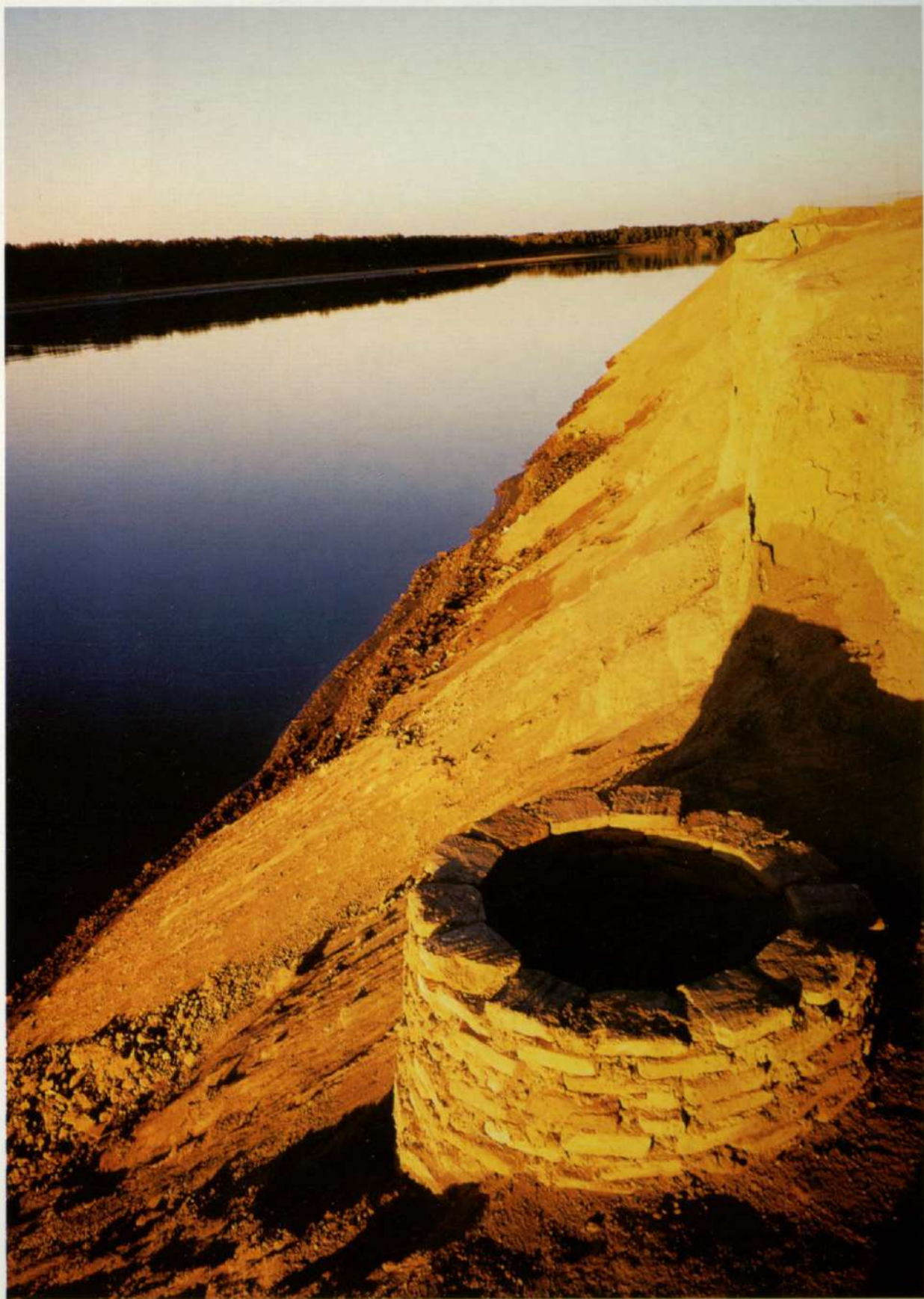
A map of the Golden Horde

Карта Золотой Орды

XIV в. 70-ші жылдарындағы сарай қабырғаларының астынан табылған XIV в. бас кезіндегі бөлменің қалдығы

Remains of premises of the early XIV c. under the palace walls of the 70s of the XIV c.

Остатки помещений начала XIV в. под стенами дворца 70-х годов XIV в.

Кудык XIV в.
A well of the XIV c.
Колодець XIV в.

Сарайшык маңының
аэрофотосы

Air photographing of the
Saraichik site area

Аэрофотосъемка района
городища Сарайчик

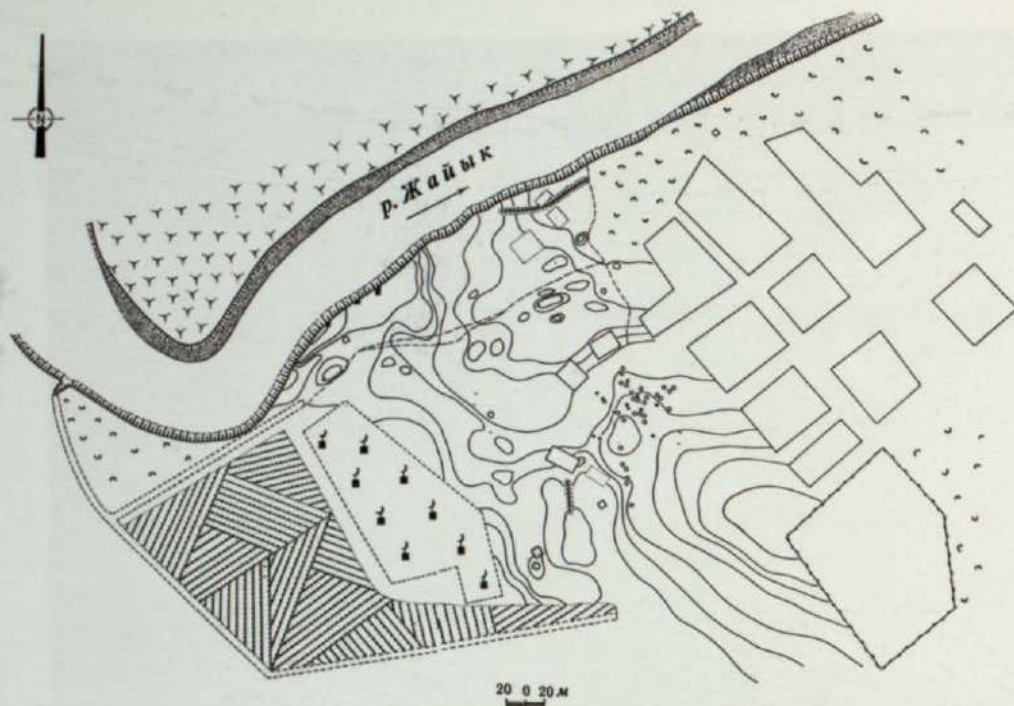
85

Қалашықтың жираған қалдықтары

City ruins

Руины городища

Қаланың сақталған бөлігінің сызбасы

A scheme of the preserved area of the city

Схема сохранившегося участка
городища

Сарайшықтағы И.Тасмағамбетовтың
ынтасымен салынған мемориалдық
кешен

The memorial complex of Saraijuk

Мемориальный комплекс Сарайджука

Сарайшықтағы күнбатыс сәті

Sunset over the site

Закат над городищем

88

XIV-XV ғғ. Сарайдың
кабырғаларының қалдықтары

Ruins of palace walls of the XIV-XV c.

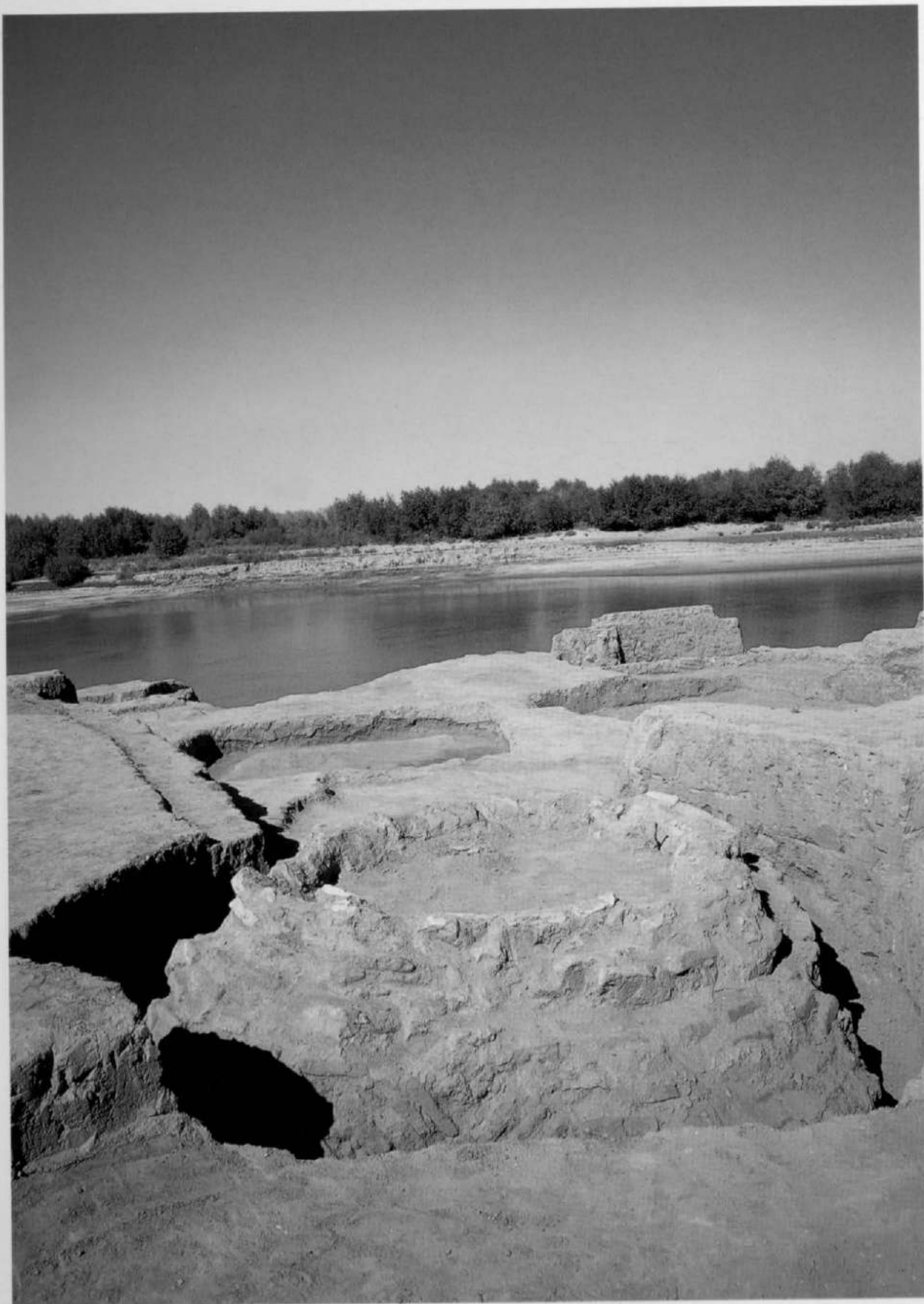
Остатки стен дворца XIV-XV вв.

XIV ғ. 70-ші жылдарына жататын,
одан ертеректегі құралымдардың
үстінен салынған сарайдың
кабырғалары

Palace walls of the 70s of the XIV c.,
erected on remains of earlier
constructions

Стены дворца 70-х годов XIV в.,
возведенные над остатками ранних
строений

Каумдык көрхана

A kerkhana – a burial vault
of a group of people

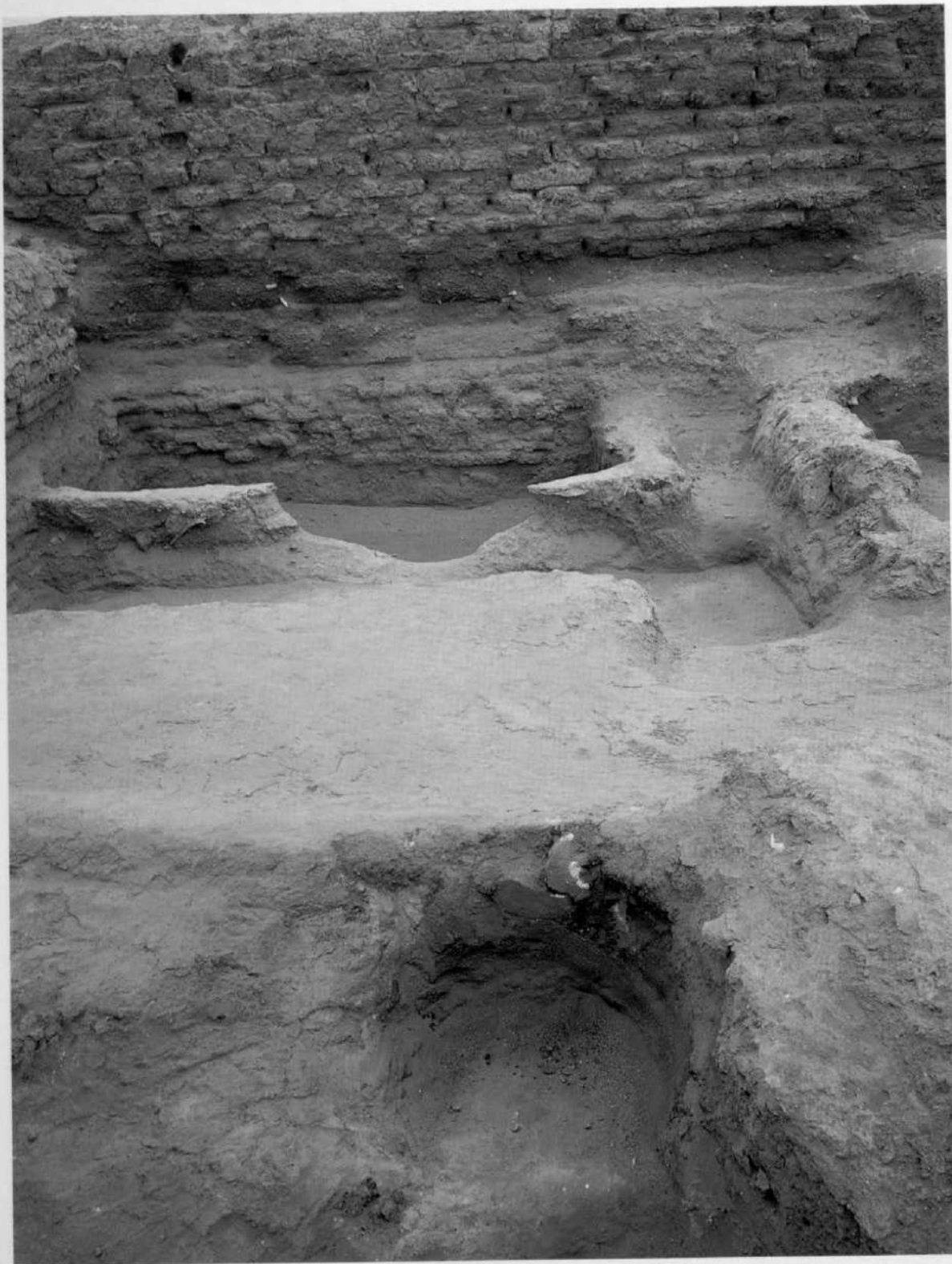
Корхана - коллективная
усыпальница

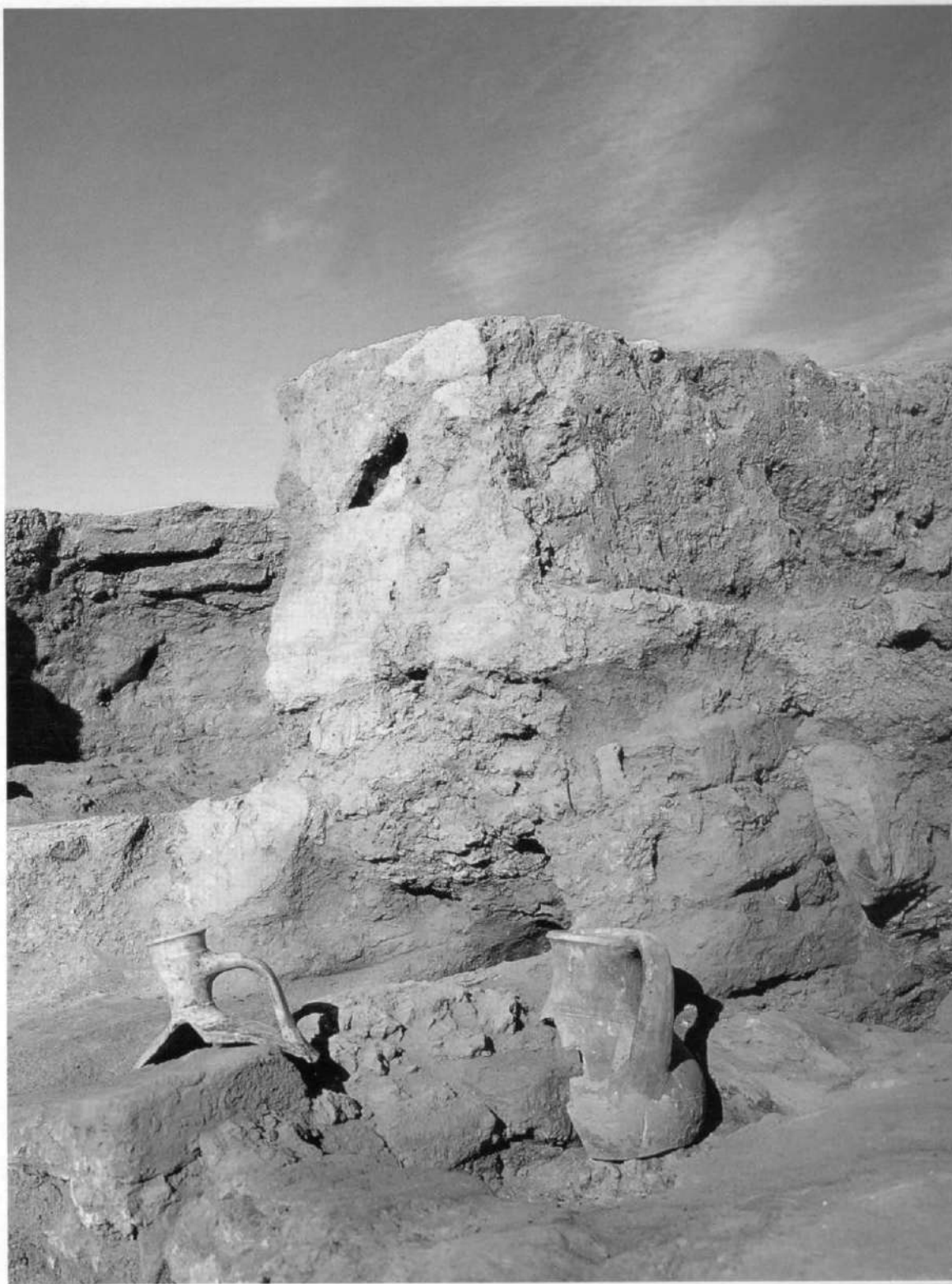
Жер асты адам жерлеу
орны

An underground vault

Подземный склеп

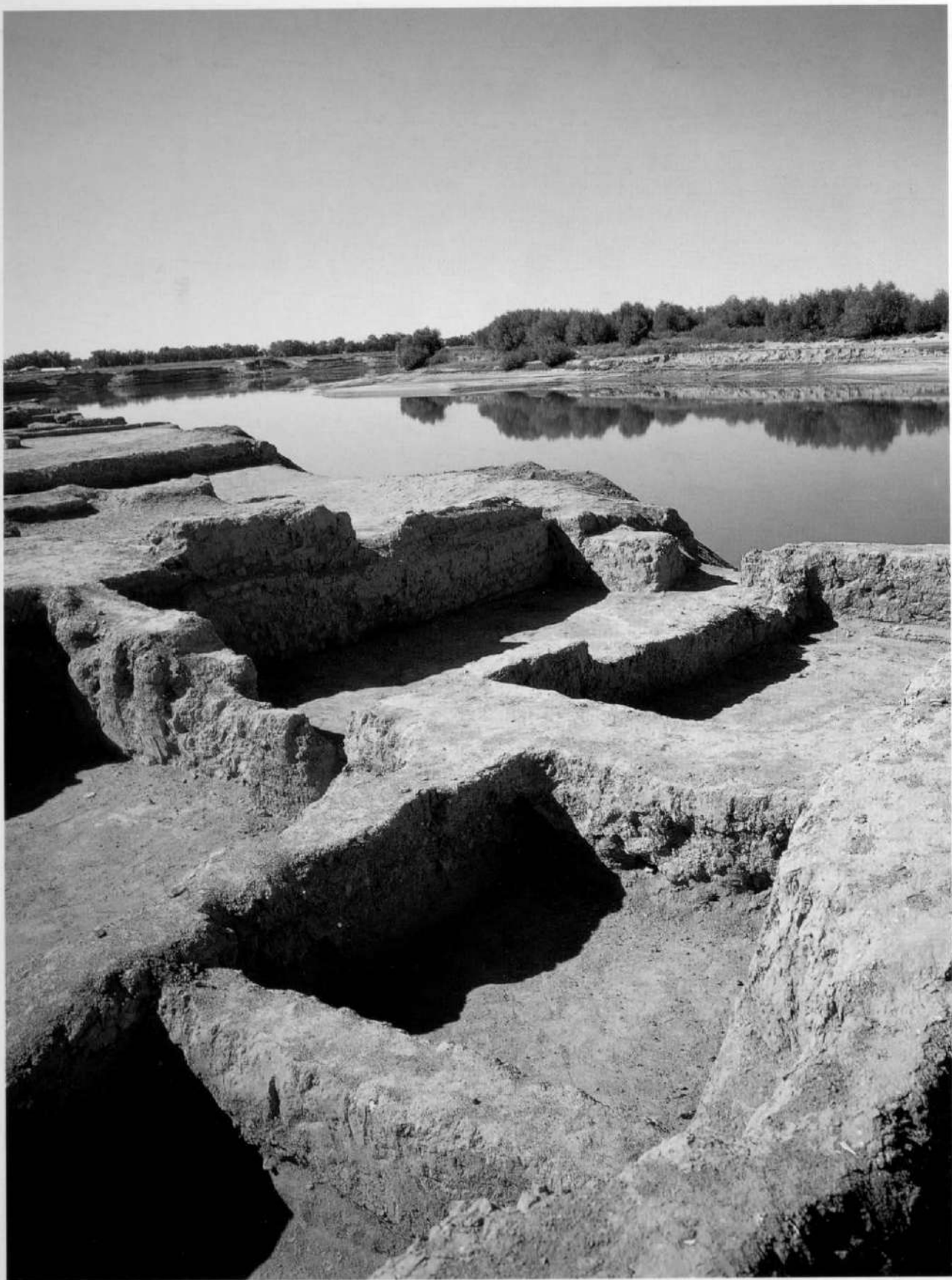
Шикі кірпіштен қаланған қабырға
A wall of adobe bricks
Кладка стены из сырцового кирпича

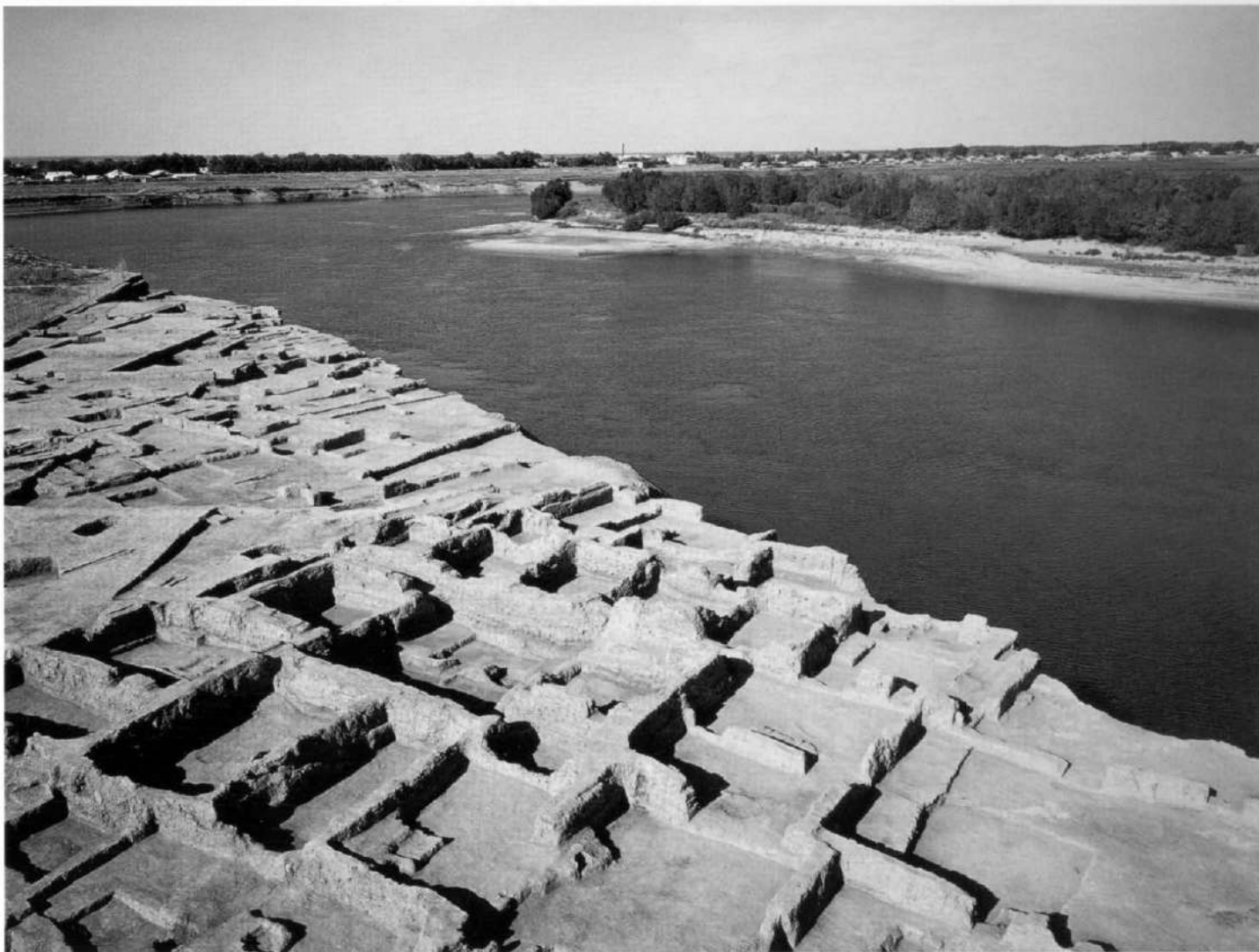

XV г. одріс печи

Remains of a production furnace of the XV c.

Остатки производственной печи XV в.

95

Қалашықтың кварталы

A block of the city

Квартал городища

←

Шаруашылық бөлмесінің қалдығы.
XIV ғ. бірінші жартысы

Remains of household premises of the
first half of the XIV c.

Остатки хозяйственных помещений
первой половины XIV в.

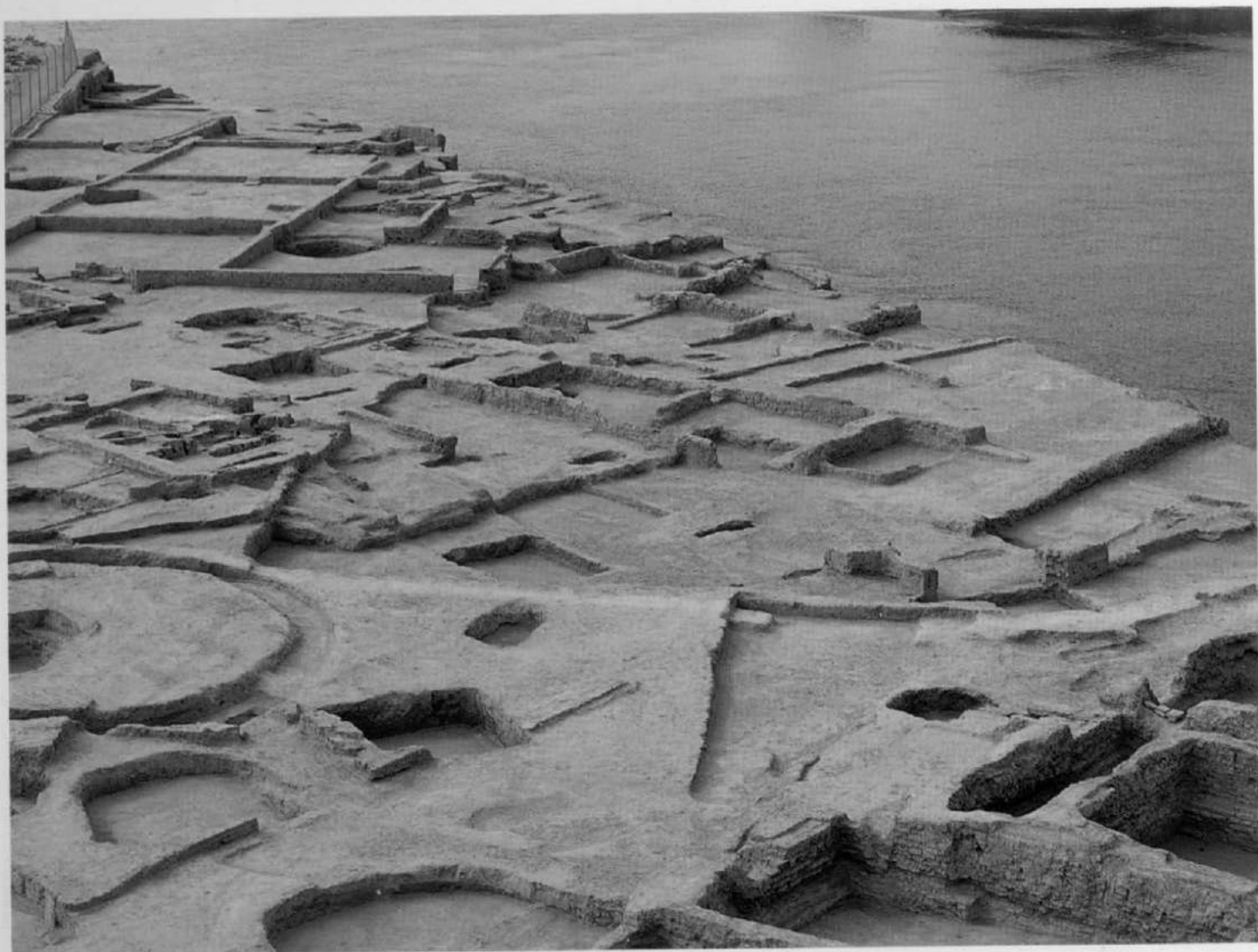
Едені қыш такталармен
төселген болме

A floor of a room
covered with ceramic
tiles

Пол помещения,
выложенный
керамическими
плитами

Едені кыш тақталарымен тоселген
XV ғ. үй бөлмесі
Tiled floor of a room. XIV c.
Плиточный пол комнаты. XIV в.

Сарайшықтың XV ғ. жататын
мәдени қабаты

The site in Saraijuk with a culture layer
of the XV c.

Участок Сарайджука с культурным
слоем XV в.

Сарайшық Сарайының орталық бөлігі

The central part of the Palace "khana"

Центральная часть дворца - "хана"

Қалашықтың бір көрінісі

A part of the archaeological site

Участок городища

Қдланың құланды кабырғасы
Rounded walls of the city
Обвалившиеся стены городища

ТҮРПІ-ТҮСТІ
СЫРЛАҢҒАН
ҚЫШ ҒЫДЫСТАР

▪ ENAMELLED CERAMICS

▪ ПОЛУВННАЯ КЕРАМИКА

Сарайшык шеберханаларында
жасалган, өндірістік ақауы бар
сырлы гостаған

A enamelled bowl from a pottery of
Saraichik with a production defect

Поливная чаша из мастерской
Сарайчика с производственным
браком

XIV ғ. аяғында жасалған кесе

A piala of the late XIV c.

Пиала конца XIV в.

Сарайшықта кашиннен
жасалган дәрі-дәрмек, хош
иісті сұйықтарды сақтауға
арналған сырлы ыдыс

A vessel for medicines and
incense. Kashin, enamel. Made in
Sarayjuk

Сосуд для лекарств и
благовоний. Кашин, полива.
Изготовлен в Сарайджуке

106

Алтын жолактардан
құрастырылған өсімдік тектес
орнектермен безендірілген шет елдік
ыдыс

A fragment of an imported vessel with
a gilded plant ornament

Фрагмент импортной посуды
с золоченым растительным
орнаментом

Алтын жолактармен жазылған жазуы
бар шет елдік кесе

A fragment of an imported cup with an
epigraphic gold ornament

Фрагмент импортной чашки
с эпитафическим орнаментом из
золота

Алтын жолактармен нақышталған
тостаған

A cup with an ornament from gold
plates

Чашка с орнаментом из накладных
золотых пластин

Кашиннен жасалган ыдыстын
түбүнүн сыныгында сакталган
мифологиялык жумак күс-
Феникстин бейнесі.
Ә. Х. Маргулан 1950 ж. тапкан

A bottom of a kashin cup with an
image of the mythical bird Phoenix

Дно кашинной чаши с
изображением мифической птицы
Феникс.
Найден А.Х. Маргуланом в 1950 г.

Арап әріптері тектес орнектен
безендірілген ваза

A vase with an ornament in the form
of Arabic character

Ваза с орнаментом
в виде арабской вязи

Сырлы табак.

A clay dish with underglaze paintings

Блюдо глиняное
с подглазурной росписью

Кашиннен жасалган сырлы ваза

A kashin vase with underglaze paintings

Ваза кашинная
с подглазурной росписью

Кашиннен куйдірілген, алтын
жолактардан құрылған ою-рнектермен
безендірілген ыдыстың сынығы

A wall of a kashin vessel with gilded plant
ornament

Стенка кашинной посуды
с золоченым растительным

Сырлы май шам

A "chirak" lamp with blue enamel

Светильник-чирак с синей поливой

Бирюза түсті сырланған кумганның
сынығы

A fragment of a kumgan with turquoise
enamel and decorative elements

Фрагмент кумгана с бирюзовой
поливой и декоративными налестами

Кашиннен жасалган сырты кесе

An enamelled kashin cup

Поливная чаша на кашине

Түбінде қытайдың айдахары
салынған селадон ыдыстың сынығы

Bottom of a celadon vessel with a
fragment of a picture of Chinese
dragon

Донце селадонного сосуда с
фрагментом изображений
китайского дракона

Сырлы ыдыстырдың сыныктары

Fragments of enamelled cups

Фрагменты поливных чаш

Сырлы ыдыстың сынғы
Fragments of enamelled crockery
Фрагменты поливной посуды

118

Кашиннен жасалган сырлы тостаган

An enamelled cup based on kashin

Поливная чаша на кашине

Өсімдік тектес оюлармен
өшкейленген сырлы тостаган

An enamelled cup with plant ornament

Поливная чаша с растительным
орнаментом

Өсімдік және аспан денелері тектес
оюлармен безендірілген сырлы
тостаған

An enamelled cup with solar and plant
ornament

Поливная чаша с солярным и
растительным орнаментом

Сырланган ыдыс
An enamelled cup
Поливная чаша

Кобальт түсті сырланган тостаған
An enamelled cup in "cobalt" style
Поливная чаша в стиле "кобальт"

Өсімдік тектес оюмен өшекейленген ыдыс

An enamelled cup with a plant ornament

Поливная чаша с растительным орнаментом

Сырлы табак

A clay dish with underglaze paintings

Блюдо глиняное с подглазурной росписью

Кашиниен жасалган тостаганнын
ысьмыныгы

Bottom of a kashin-based cup with
underglaze paintings

Донце чаши на кашине с
подглазурной росписью

Алтын жалаткан өшекейлі
сырлы шетелдік кесе

A fragment of a kashin cup with
gilded ornament. Imported

Фрагмент кашинной чаши с
золоченым орнаментом. Импорт

Сырланған ыдыстар түп сынықтары
 Fragments of enamelled cup bottoms
 Фрагменты донцев поливных чаш

Көгілдір сырлы май шам
 A fragment of a lamp with blue enamel
 Фрагмент светильника с синей поливой

Жасыл сырлы кумыра
A jug with green enamel
Кувшин с зеленой поливой

Тостаганның түбіне салынган акку
(немесе қаз) бейнесі

A detail of an enamelled cup with an
image of goose or swan

Деталь поливной чашы с
изображением гуся или лебеди

121

Сырлы тостаған ішінде - мойнын
артқа бұрған аққу (немесе қаз)
бейнесі

An enamelled cup with an image of
goose or swan with its head turned
back

Поливная чаша с изображением
гуся или лебедя с повернутой назад
головой

Кашиннен жасалган, осімдік тектес
оюмен өшекейленген сырлы тостаған

An enamelled kashin-based cup with a
plant ornament

Поливная чаша на кашине с
растительным орнаментом

Дәрі-дәрмек және хош иісті
сұйықтарға арналған сырлы
ыдыс (альбарелло)

A vessel (albarello) for medicines
and incense. Clay, underglaze
engraving

Сосуд (альбарелло) для лекарств
и благовоний. Глина,
подглазурная гравировка

Кус пен балыктар бейнеленген
вазаның сынғы

An element of vase with an
image of a bird and fish

Деталь вазы с изображением
птицы и рыб

Кус пен балыктар бейнеленген
вазаның сынығы

A fragment of an enameled kashin-
based vase with a picture of a bird and
fish

Фрагмент поливной вазы на
кашине с изображением птицы и
рыб

Кашиннен жасалган сырлы вазанын
ішіне салынған еліктік сурет

Fragments of an enamelled vase based
on kashin with an image of fallow-deer

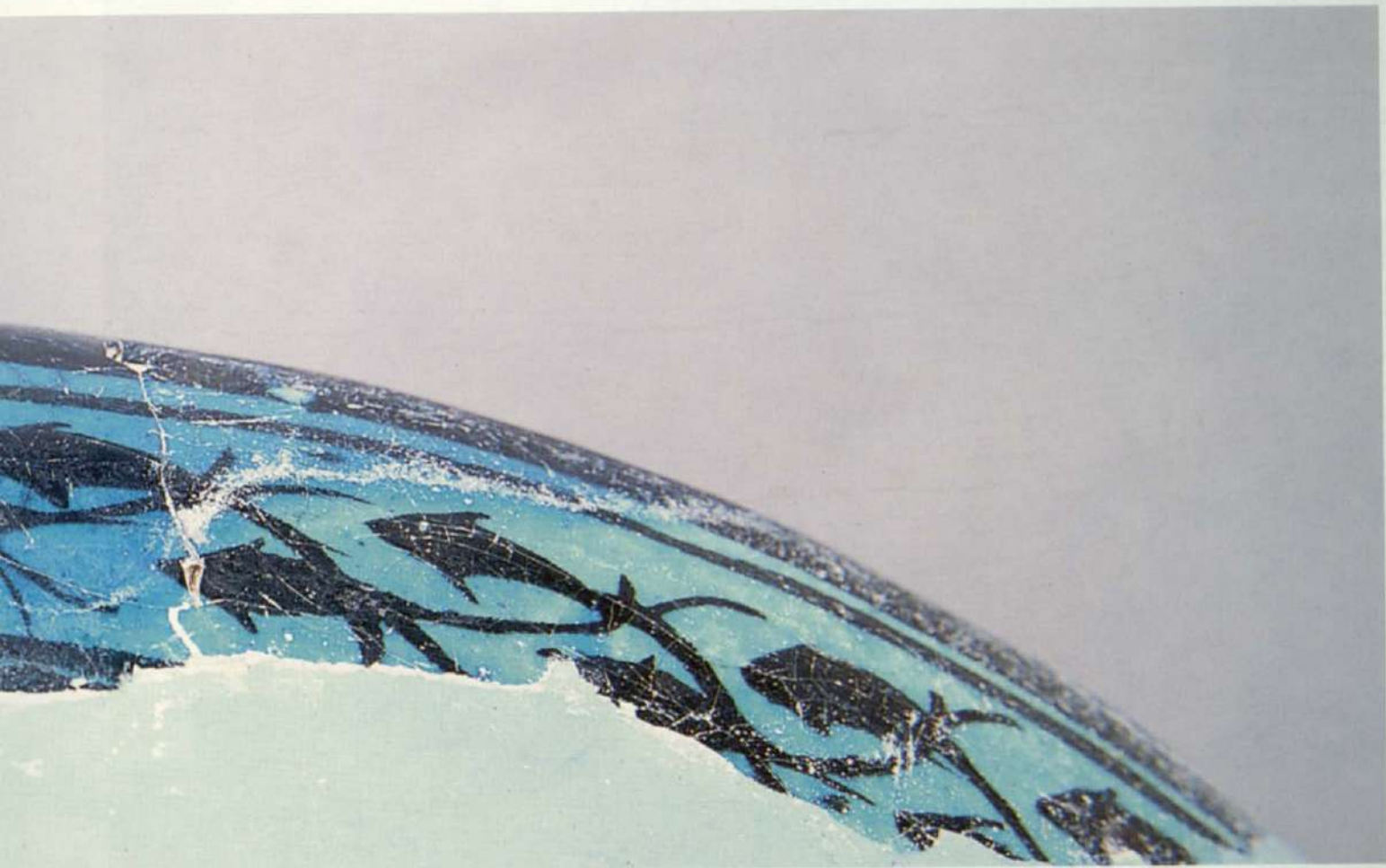
Фрагменты поливной вазы
на кашине с изображением лани

Балықтың үйірі бейнеленген ваза. XIV ғ.

A fragment of vase with a picture of a shoal
of fish. XIV c.

Фрагмент вазы с изображением косяка
рыб. XIV в.

Кашиннен жасалган сырлы
тостаганнын сыныгы. Сарайшык
өндүрүсү

Kashin-based cup with underglaze
paintings. Made in Saraijuk

Чаша на кашине с подглазурной
росписью. Изготовлена в Сарайджуке

Алтын жалатқан өшекейлi сырлы шетелдiк кесе

A kashin-based cup with a gilded ornament. Imported

Чаша на кашине с золоченым орнаментом. Импорт

Күстың бейнесi салынған кобальт түрлес сырлы тостағанның сынығы

A fragment of an enamelled kashin cup in "cobalt" style with an image of bird

Фрагмент поливной кашинной чаши в стиле "кобальт" с изображением птицы

Кашаннен жасалган сырлы табак

Kashin-based plate with underglaze
paintings

Блюдо на кашине с подглазурной
росписью

139

Кашиннен жасалган өсімдік тектес оюмен
өшекейленген кесе

An enamelled piala based on kashin with
a plant ornament

Поливная пиала на кашине
с растительным орнаментом

Түбіне қаз бейнесі салынған ыдыстың
сынығы

Bottom of a kashin-based bowl with an
image of goose

Донце чаши на кашине с
изображением гуся

Шет елдік осімдік тектес өрнекпен
өшекейленген тостағанның түбі

Bottom of an imported clay cup with
a plant ornament

Донце привозной глиняной чаши
с растительным орнаментом

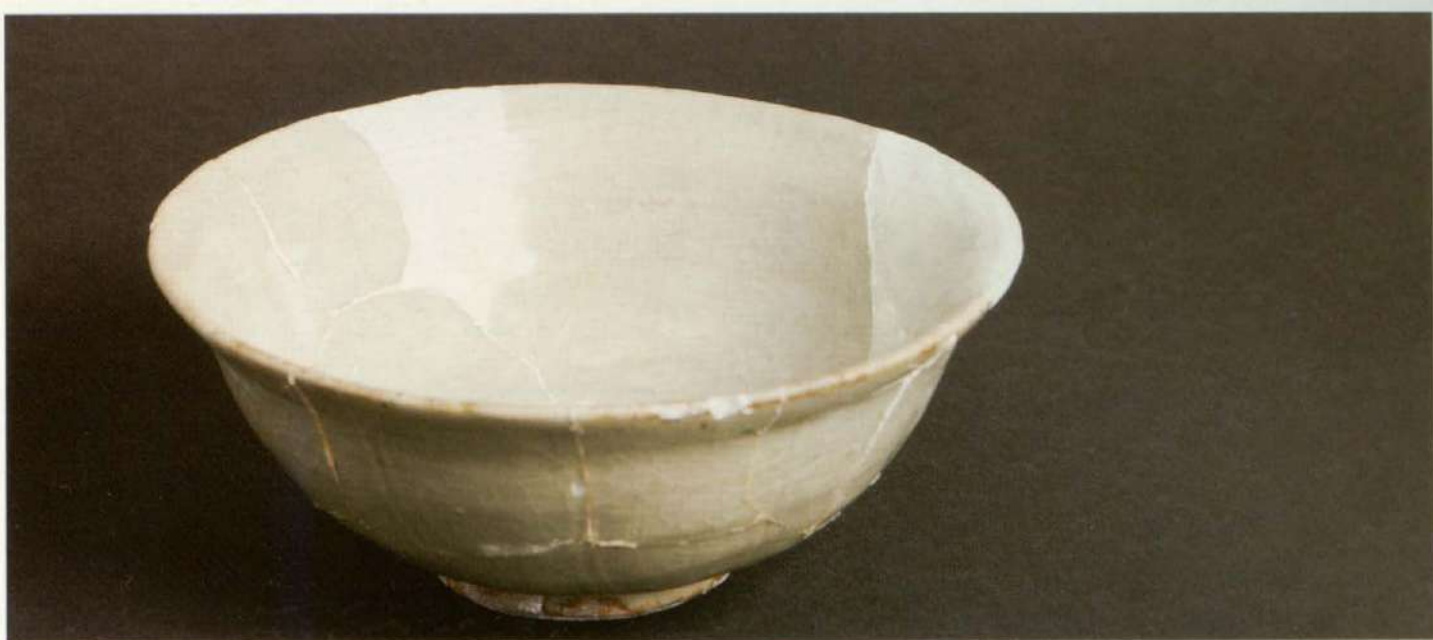

142

Кашиннен жасалган өсімдік тектес
оюмен өшекейленген кесе

A kashin-based piala with a plant
ornament

Пяла на кашине с растительным
орнаментом

Кытайдың селадоннан жасалган
тостағаны

A piala from Chinese celadon

Пиала из китайского селадона

Сырды тостағанның сынығы

Wall of a cup based on kashin with
underglaze paintings

Стенка чаши на кашине
с подглазурной росписью

Саргаш сырлы тостаган
A cup with yellow enamel
Чаша с желтой поливой

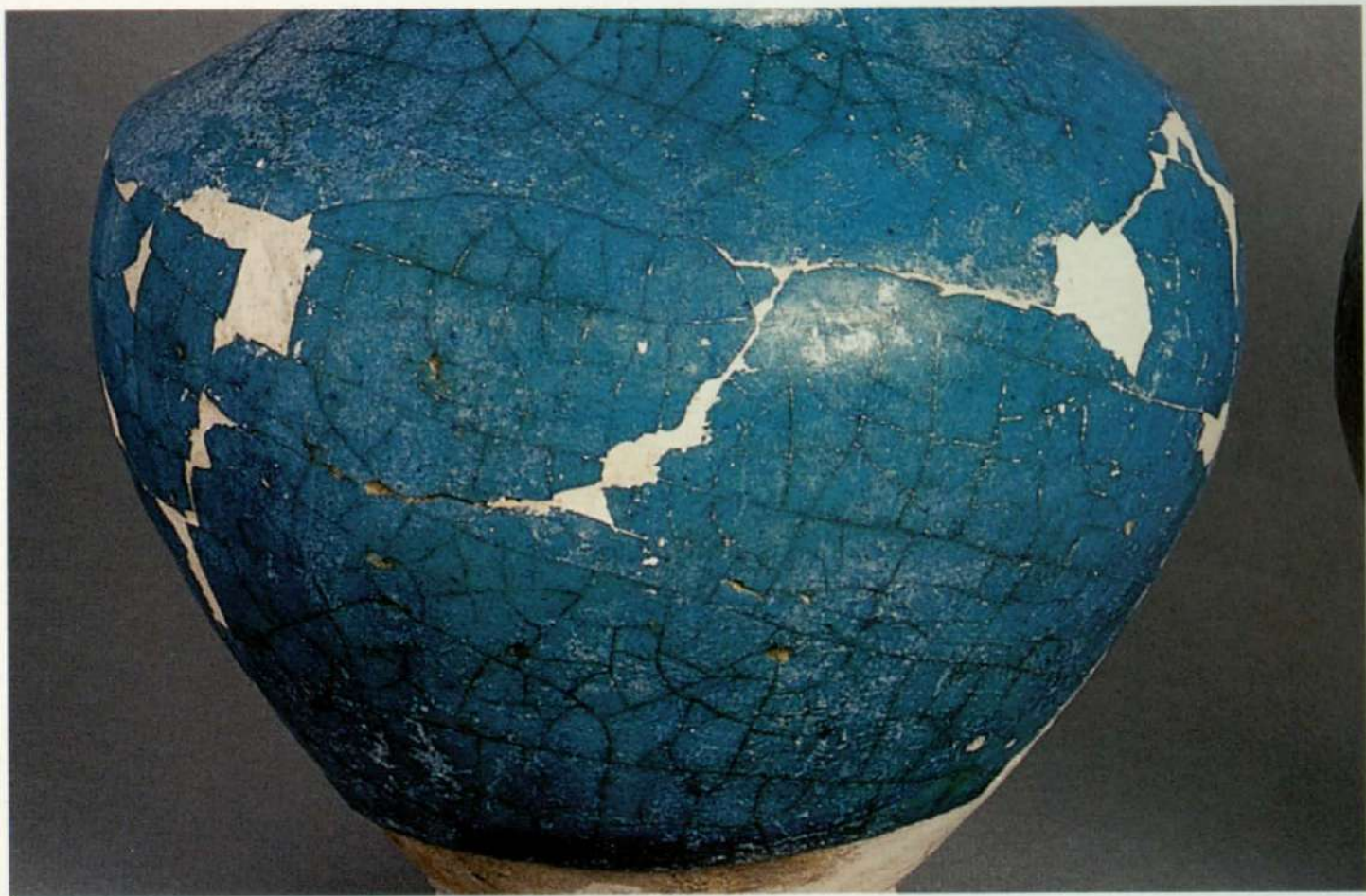
145

Жасыл сырлы табак

A plate with green enamel

Блюдо с зеленой поливой

Сарайшықта кашиннен жасалган
бирюза түсті кумыра

Kashin jugs with turquoise enamel
made in Saraijuk

Кашинные кувшины с бирюзовой
поливой, произведенные
в Сарайджуке

Сарайшыкта кашиннен жасалган
бирюза түсті кумыра

Kashin jugs with turquoise enamel made
in Saraijuk

Кашинные кувшины с бирюзовой
поливой, произведенные
в Сарайджуке

Кобальт түсті кашиннен жасалған,
осімдік тектес оюмен өшекейленген
табак

An enamelled plate based on kashin
with a plant ornament in "cobalt" style

Поливное блюдо на кашине
с растительным орнаментом
в стиле "кобальт"

151

Алтын жалатқан оюлы шетелдік кесе

A kashin cup with gilded ornament.
Imported

Кашинная чаша с золоченым
орнаментом. Импорт

Кашиннен жасалган осімдік тектес
оюмен өшкейленген кесе

An enamelled piala based on kashin
with a plant ornament

Поливная пiala на кашине
с растительным орнаментом

Кашиннен жасалган сырлы тостаган,
осімдік тектес люмен ошекейленген

A fragment of an enamelled cup based on
kashin with a plant ornament

Фрагмент поливной чаши на кашине
с растительным орнаментом

Кашиннен жасалган сырлы
тостаганнын түбүнүн сыныгы

Bottom of a kashin bowl with underglaze
paintings

Донце кашинной чаши с подглазурной
росписью

155

Кашиннен жасалган ыдыстын
сыныгы

Bottom of an enamelled cup based on
kashin

Донце поливной чаши на кашине

КЫЗҒЫЛТЫМ
КҮЙДІРІЛГЕН
ҚЫШ ҒЫДЫСТАР

•
RED-CLAY
CERAMICS

•
КРАСНОГЛИННАЯ
КЕРАМИКА

Табактар

Dishes

Тарелки

Кумьралар мен май шам

Small jugs and a lamp

Кувшинчики и светильник

159

Хумша
Клумчик
Хумчик

Ангобталган кумыра
A jug. Enrobed
Кувшин. Ангобирван

161

Тостағандар

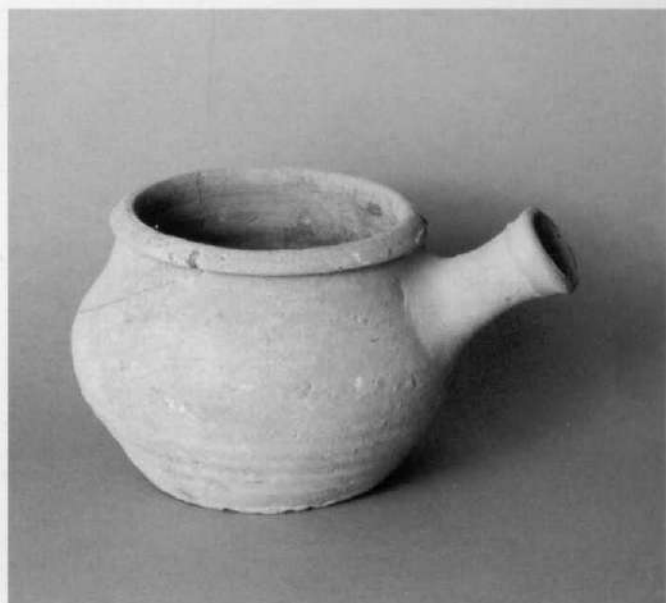
Сұр

Чаши

Қыш ожау

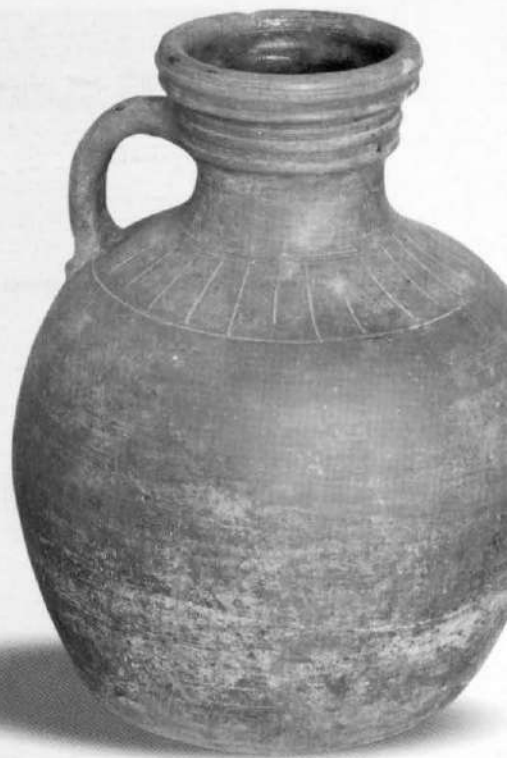
А дйрег

Ковш

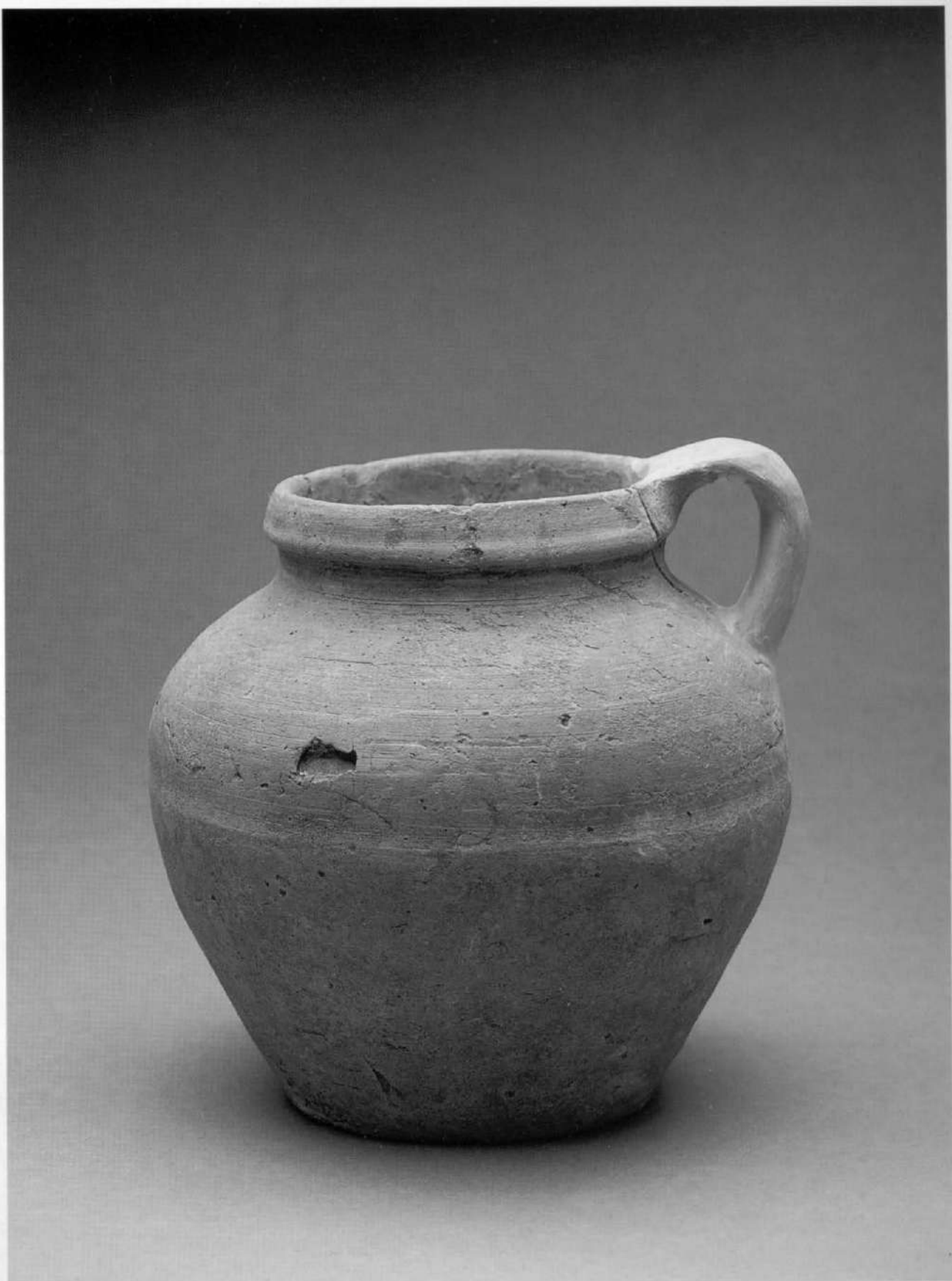

Кумьралар
Jugs
Кувшины

Табак
A dish
Тарелка

163

Түтқалы ыдыс
A handled vessel
Сосуд с ручкой

Кумбра
Jug
Кувшин

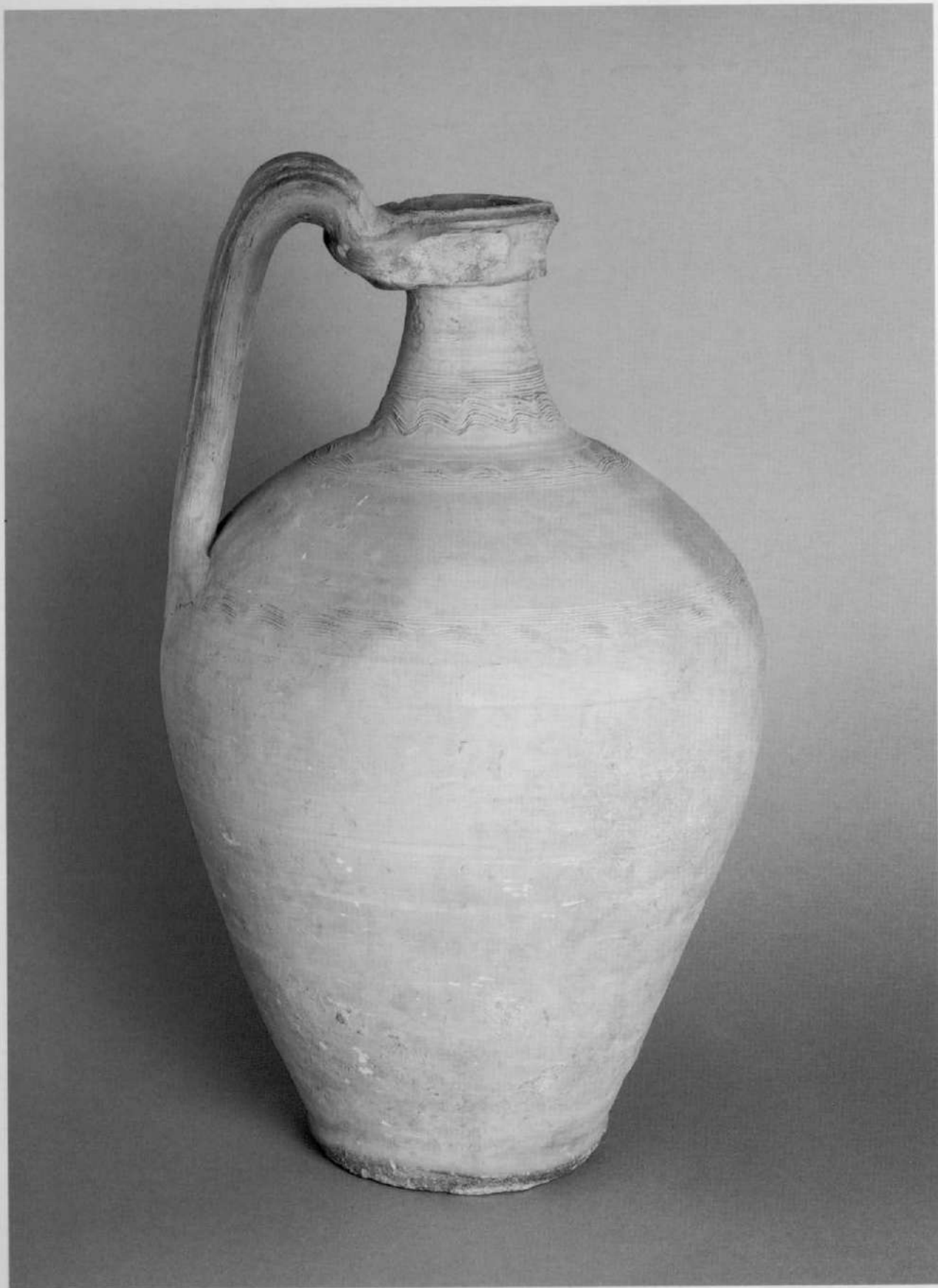
165

Табак
A dish
Тарелка

Май шамлар
Lamps
Светильники

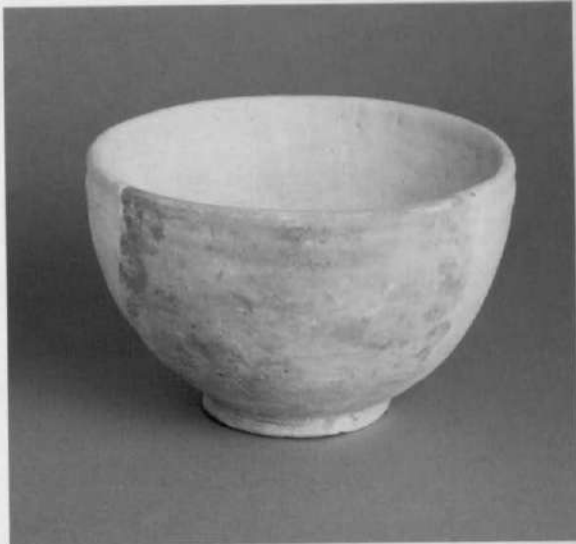

Кумыра

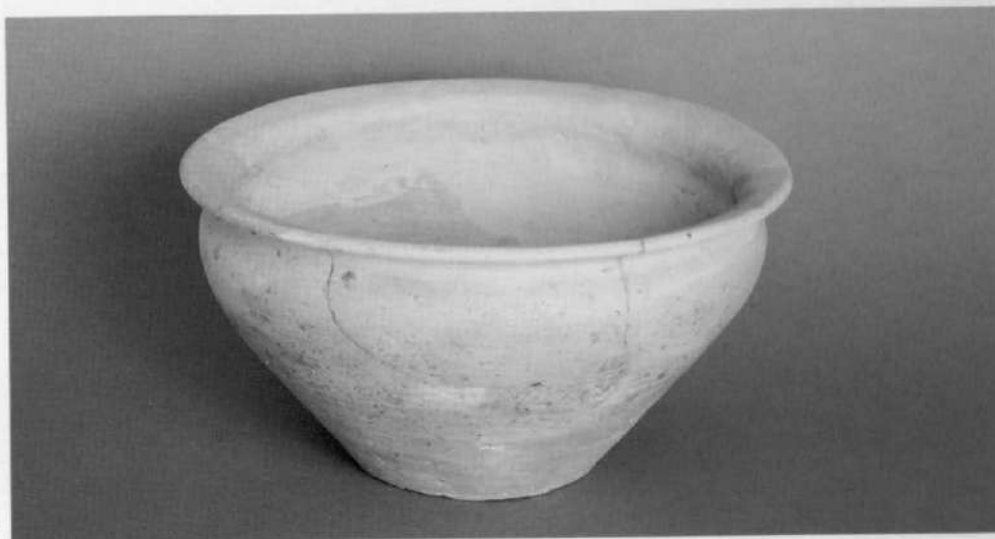
Jug

Кувшин

Тостаган
A cup
Чаша

Қазанша
A pot
Горшок

167

Қазанша
A pot
Горшок

Казан
A cauldron
Котел

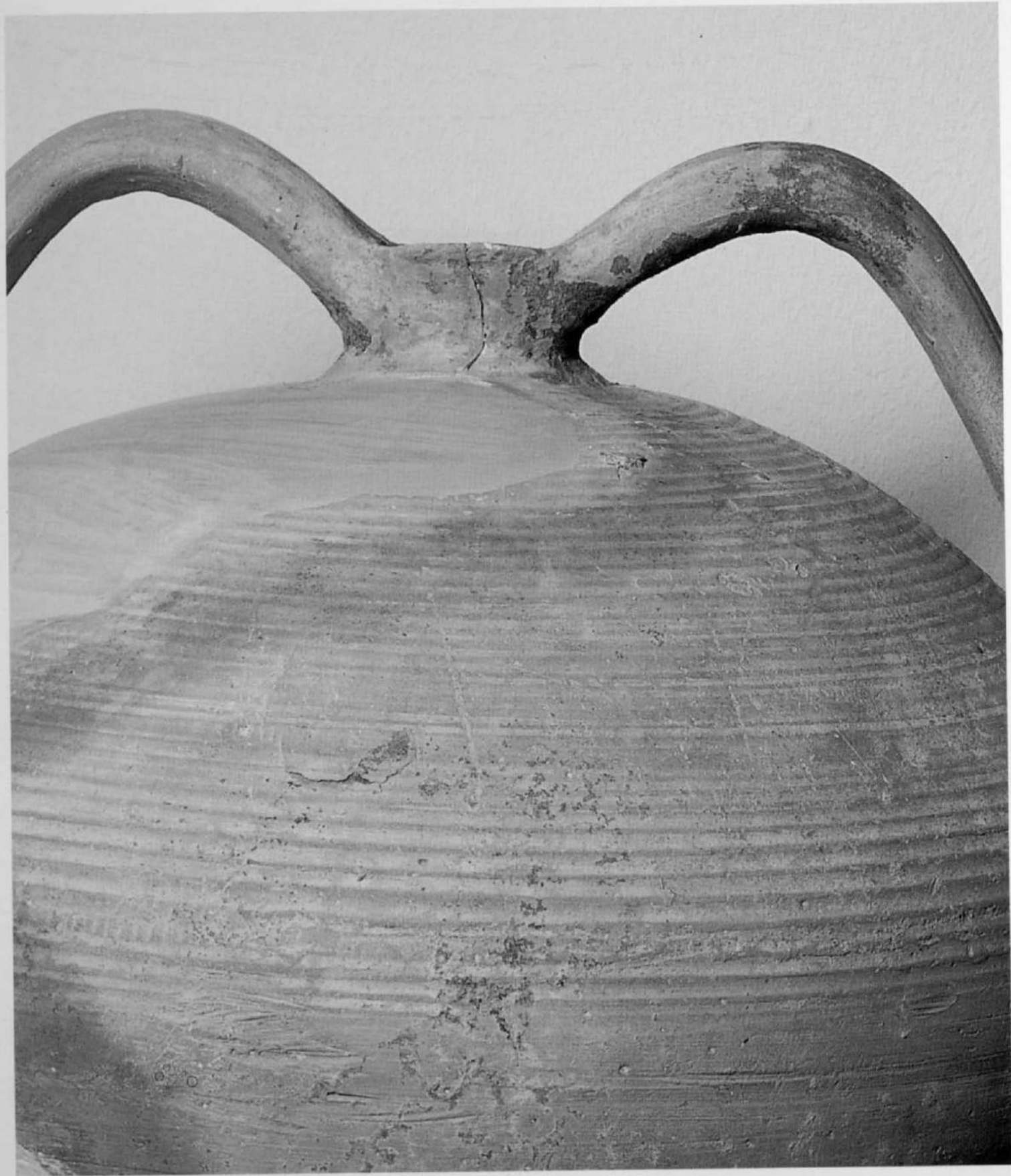

169

Құлақты тағара

A tagara

Тағара

Шет елдік амфора
An amphora. Imported
Амфора. Импорт

Жылтыраткан кара сырлы тостаган.
Хорезм өндірісі

A black-glazed cup. Khoresm

Чаша чернолощенная. Хорезм

←

Жылтыраткан кара сырлы ваза.
Хорезм өндірісі

A black-glazed vase. Khoresm

Ваза чернолощенная. Хорезм

Жылтыраткан кара сырлы табак.
Хорезм өндірісі

A black-blazed dish. Khoresm

Блюдо чернолощенное. Хорезм

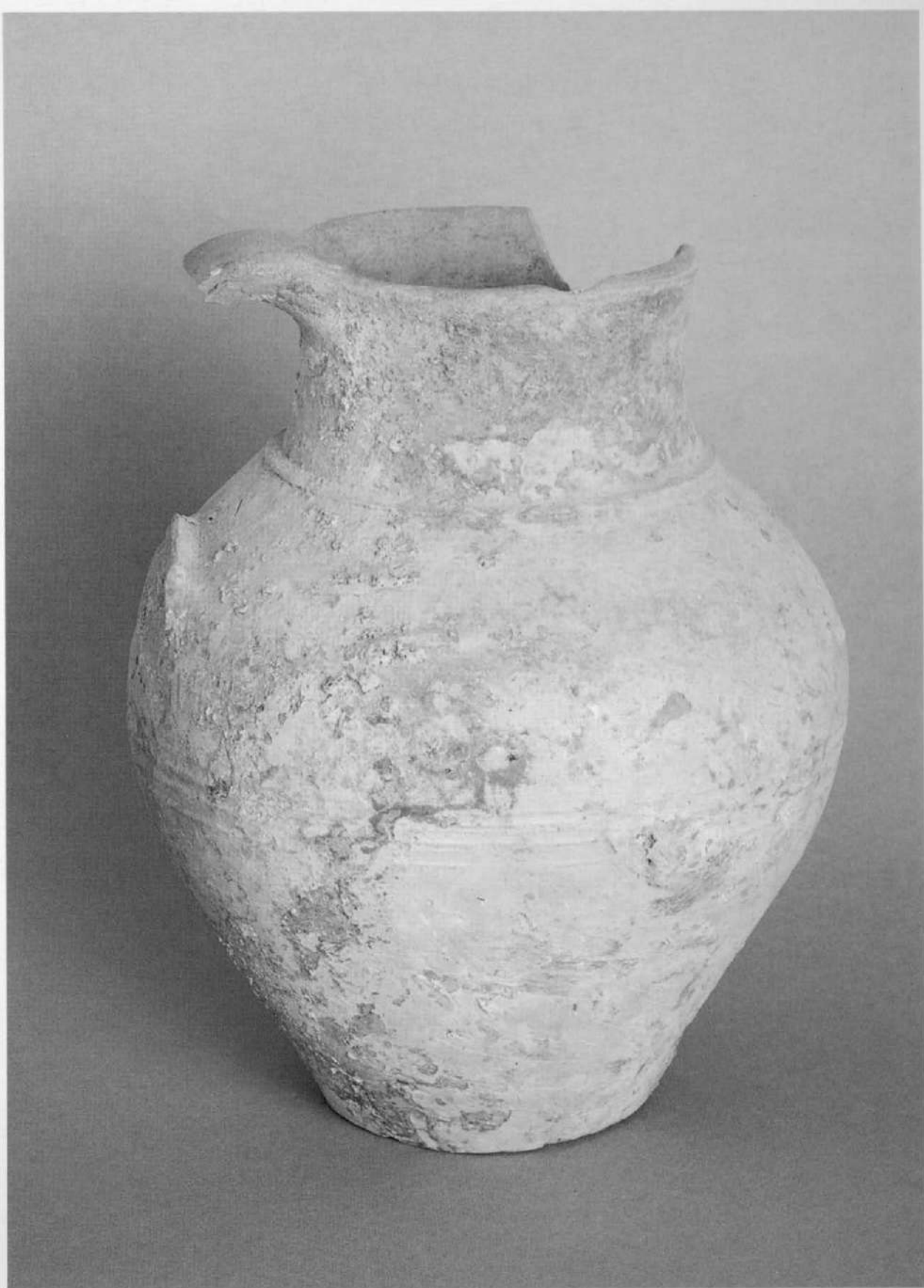

Тұтқалы, шүмекті және қызыл
ангобпен боялған құмыра

A jug with handle and nozzle.
Enrobed

Кувшин с ручкой и сливом.
Ангобирван

175

Кумбра
Jug
Кувшин

→
İñi jasył сырланган түбек
A tubek with green enamel inside
Тубек с зеленой поливой внутри

116

Көзе
A pot
Горшок

Ангобталган түбек
A tubek. Enrobed
Тубек. Ангобирован

Кәзәләр. Қызғылтым күйдiрiлген

Pots

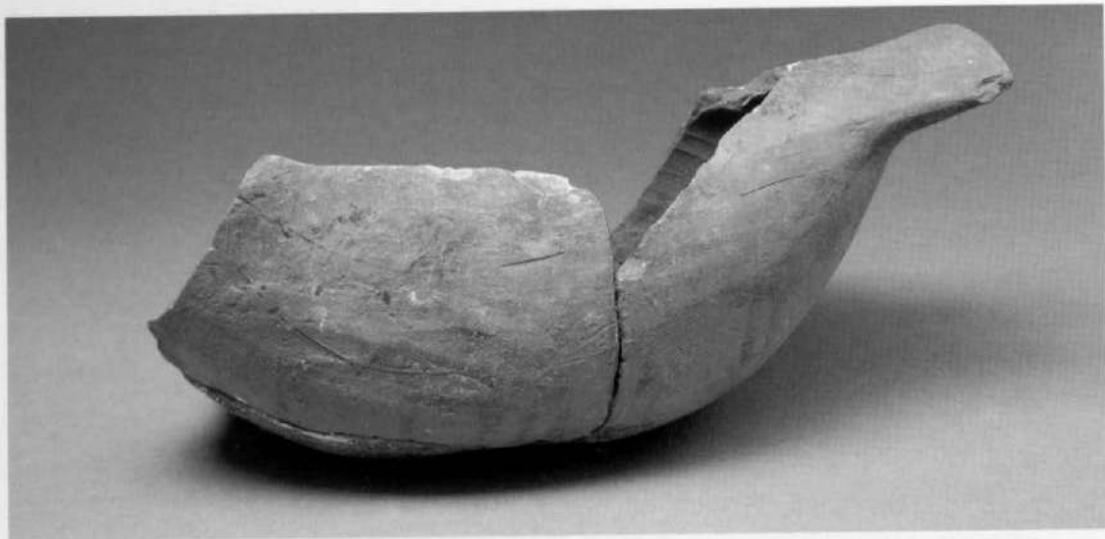
Горшки

Қызғылтым күйдірілген хумша-құмыра
сыннықтары

Fragments of khumcha

Фрагменты хумчи

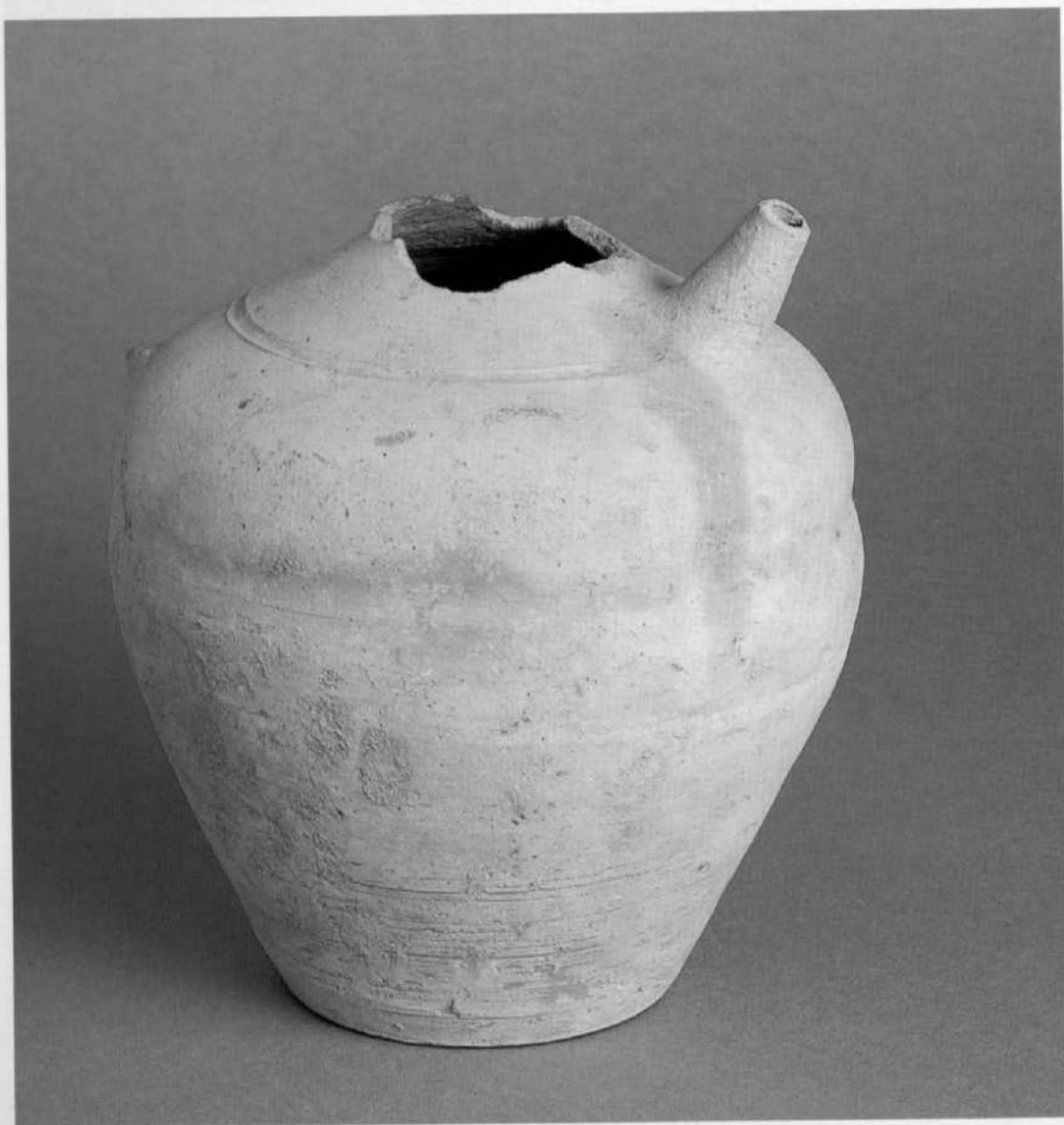

Кызгалтым куйдирілген кыш
ыдыстың сыныгы

A vessel. Fragment

Сосуд. Фрагмент

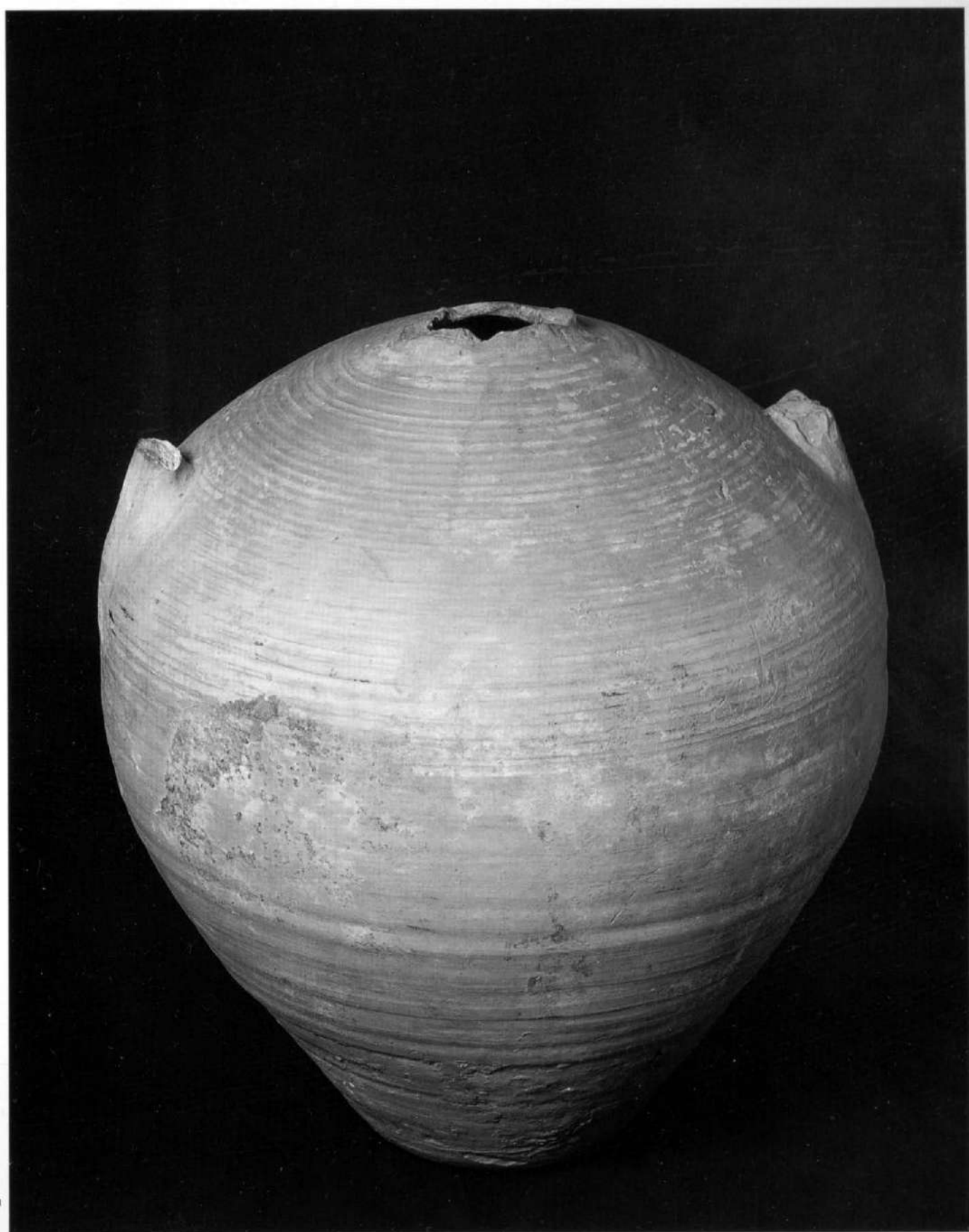
180

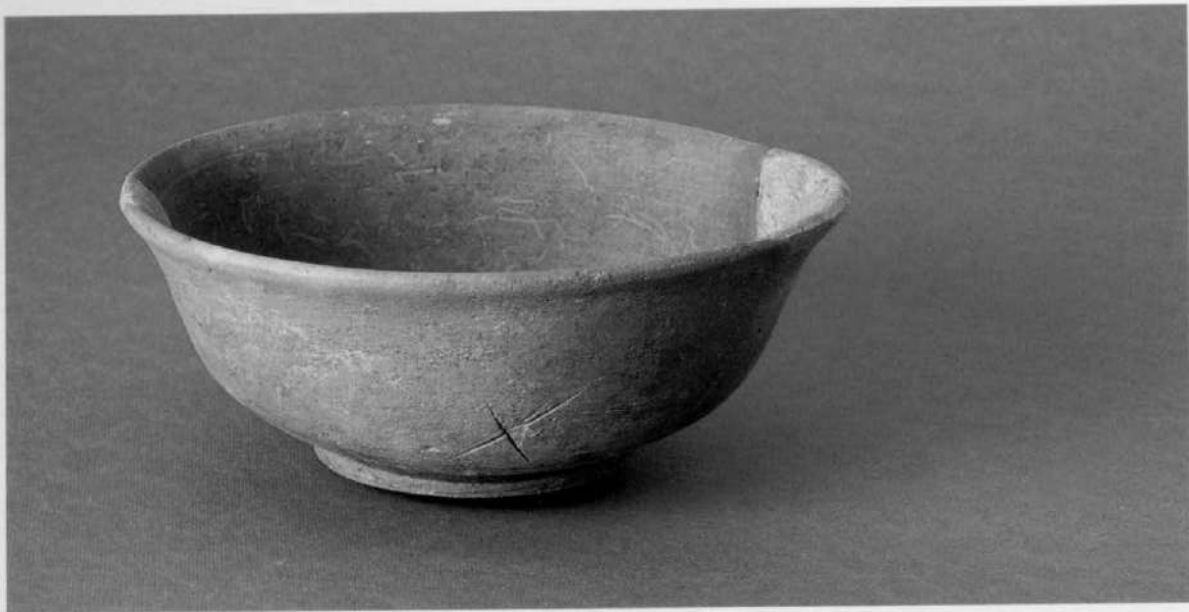
Кумган

A kumgan

Кумган

Αμφορα
An amphora
Αμφορα

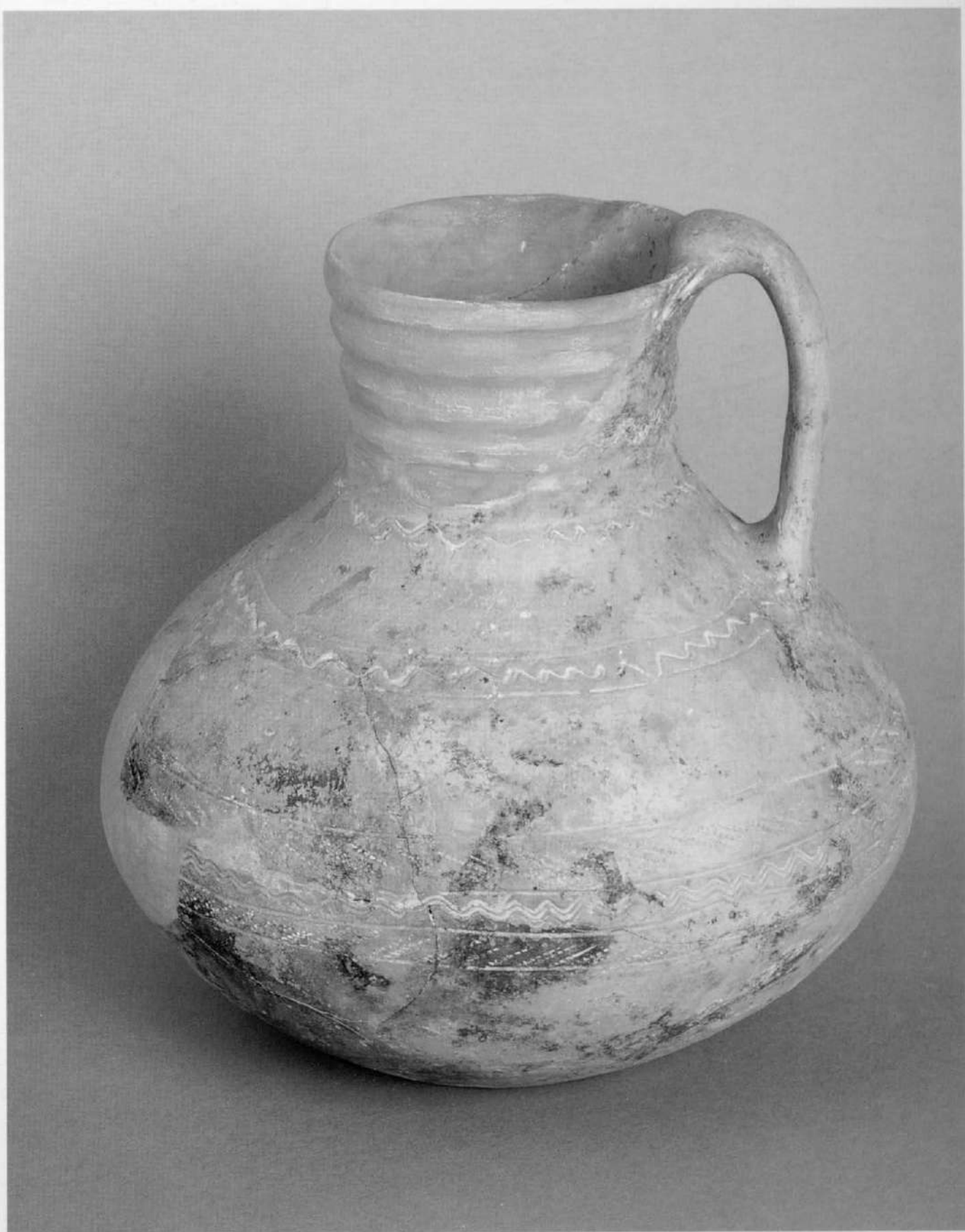

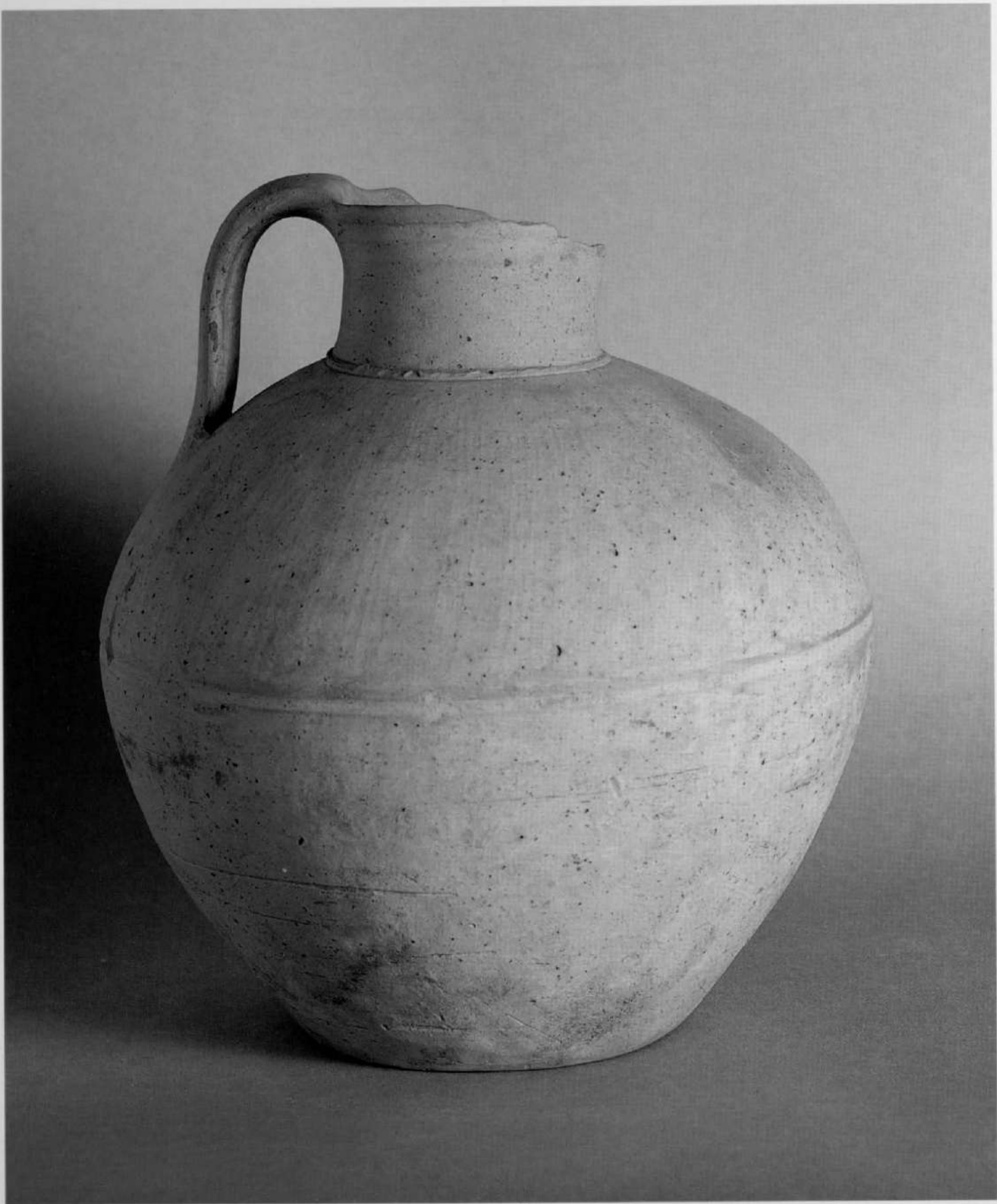
Тостаган
A cup
Чаша

182

Тостагандар
Cups
Чаши

Құмыралар

Jugs

Кувшины

Сарайшықтағы көпжылдық зеттеулерге жол ашқан осы құмыраны 1996 ж. И.Тасмағамбетов тауып алған

The jug that caused the beginning of many years of research in Saraichik was found by I. Tasmagabetov in 1996.

Кувшин, положивший начало многолетним исследованиям Сарайчика. Найден И.Тасмағамбетовым в 1996 г.

Құмыра. Қызғылтым
күйдіру

A small jug

Кувшинчик

Көзе
A pot
Горшок
Көзе
A pot
Горшок

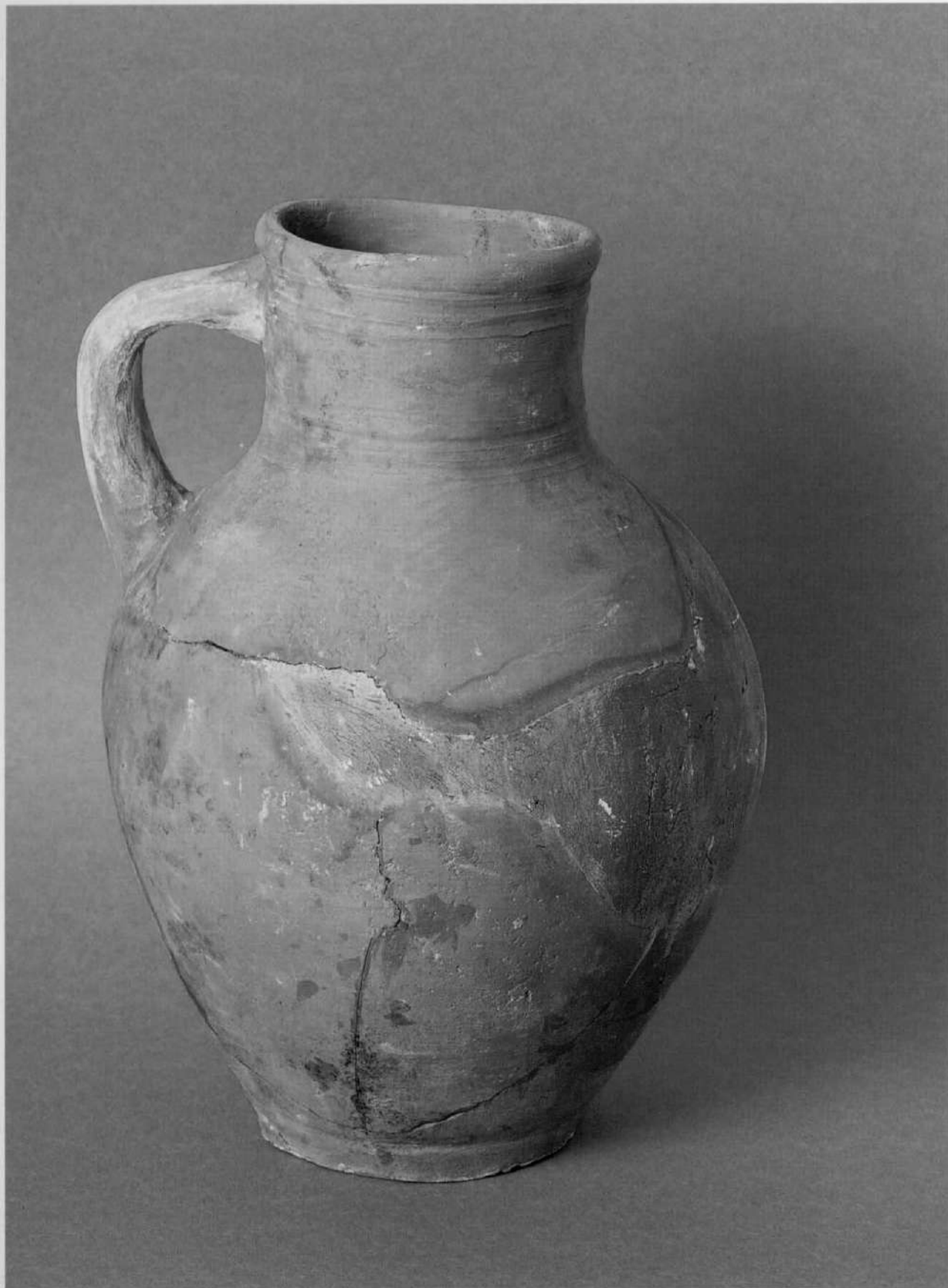
Кызгылтым куйдірілген қаш ыдыстар

Red-clay ceramics

Красноглиняная керамика

Май шам
A lamp
Светильник

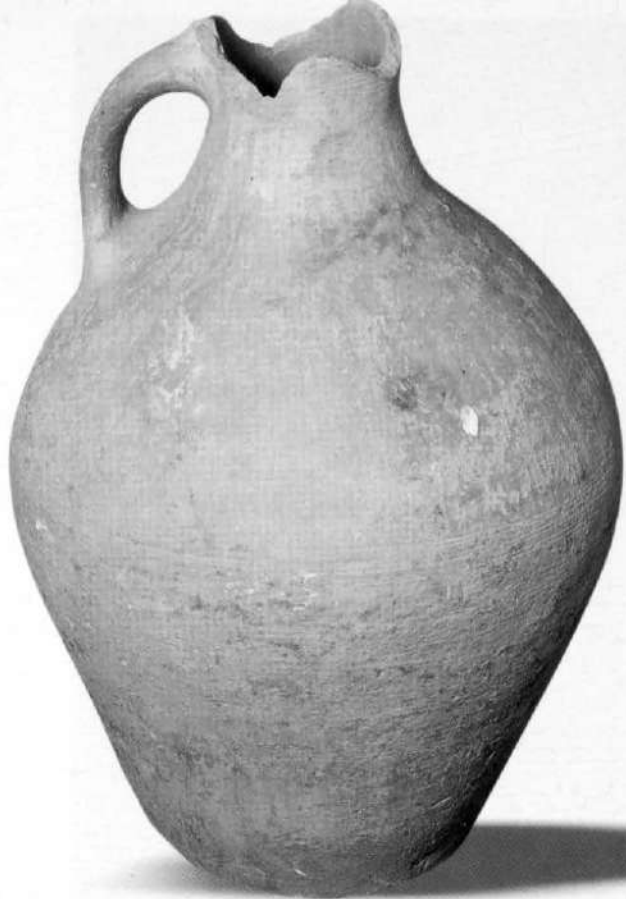

Ангобталған, қызғылтым
күйдірілген құмыра

A jug. Enrobed

Кувшин. Ангобирован

Құмыра
A jug
Кувшин

Ангоб жағылған құмыра
A jug. Enrobed
Кувшин. Ангобироваи

193

Амфорының сынығы

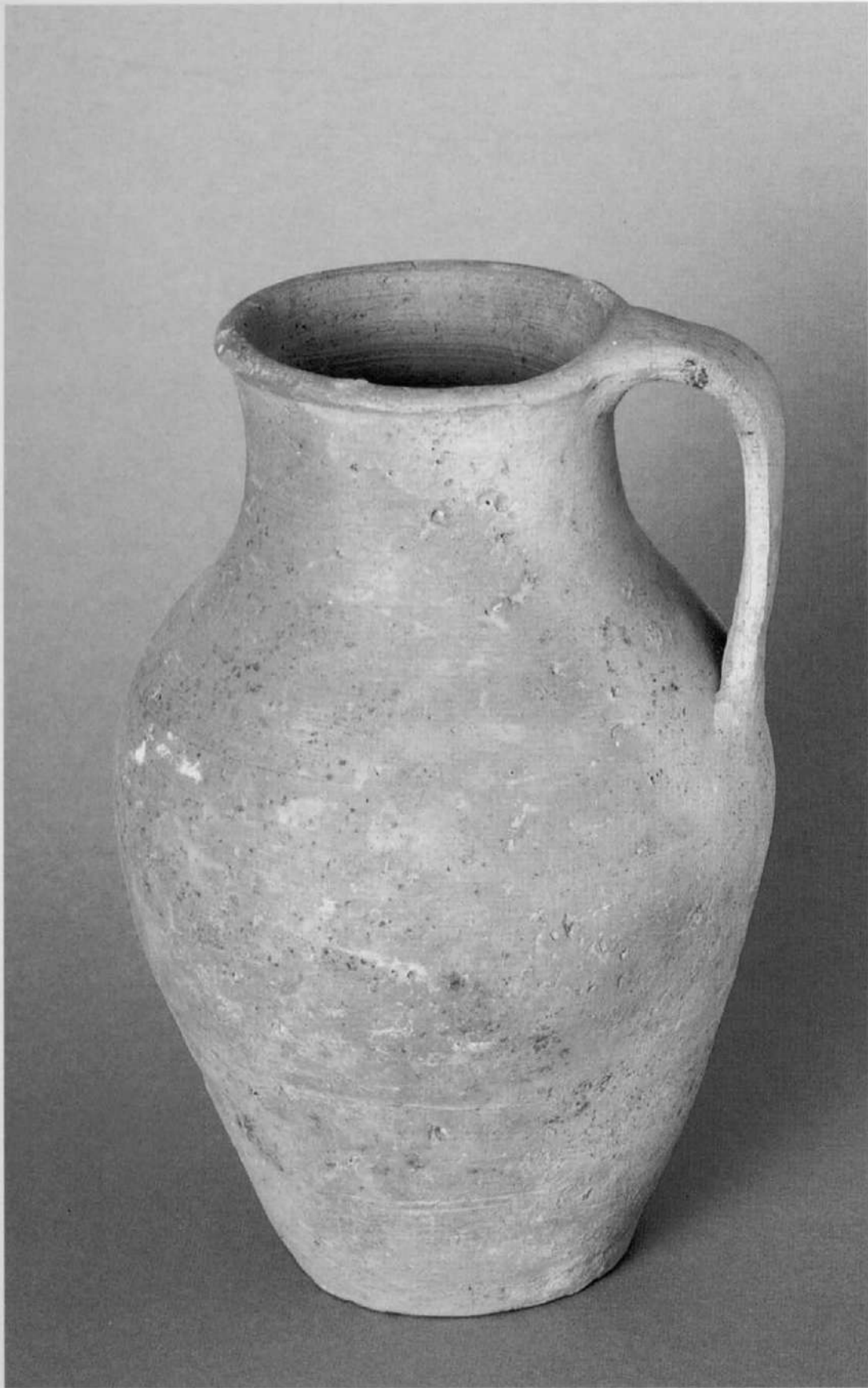
An amphora fragment

Фрагмент амфоры

Құмған

A kumgan

Кумган

Кумыра
A jug
Кувшин

Кумбра
A small jug
Кувшинчик

Май шам
Moulded lamp
Светильник лепной

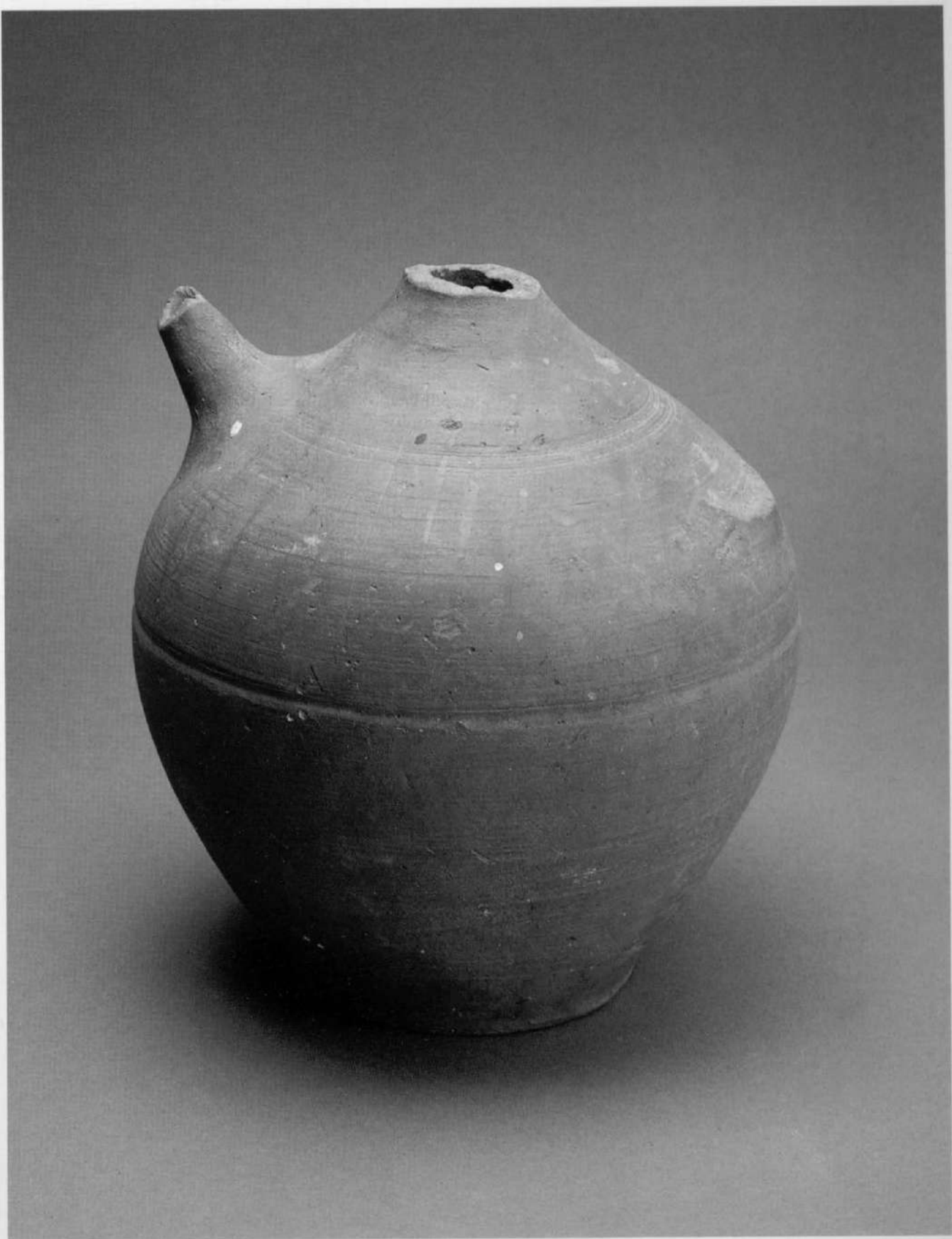
196

Кумган және тиын сауат

A small kumgan and a money-box

Кумганчик и копилка

Кумган
A kumgan
Кумган

Шығырдың су көтеретін қумралары

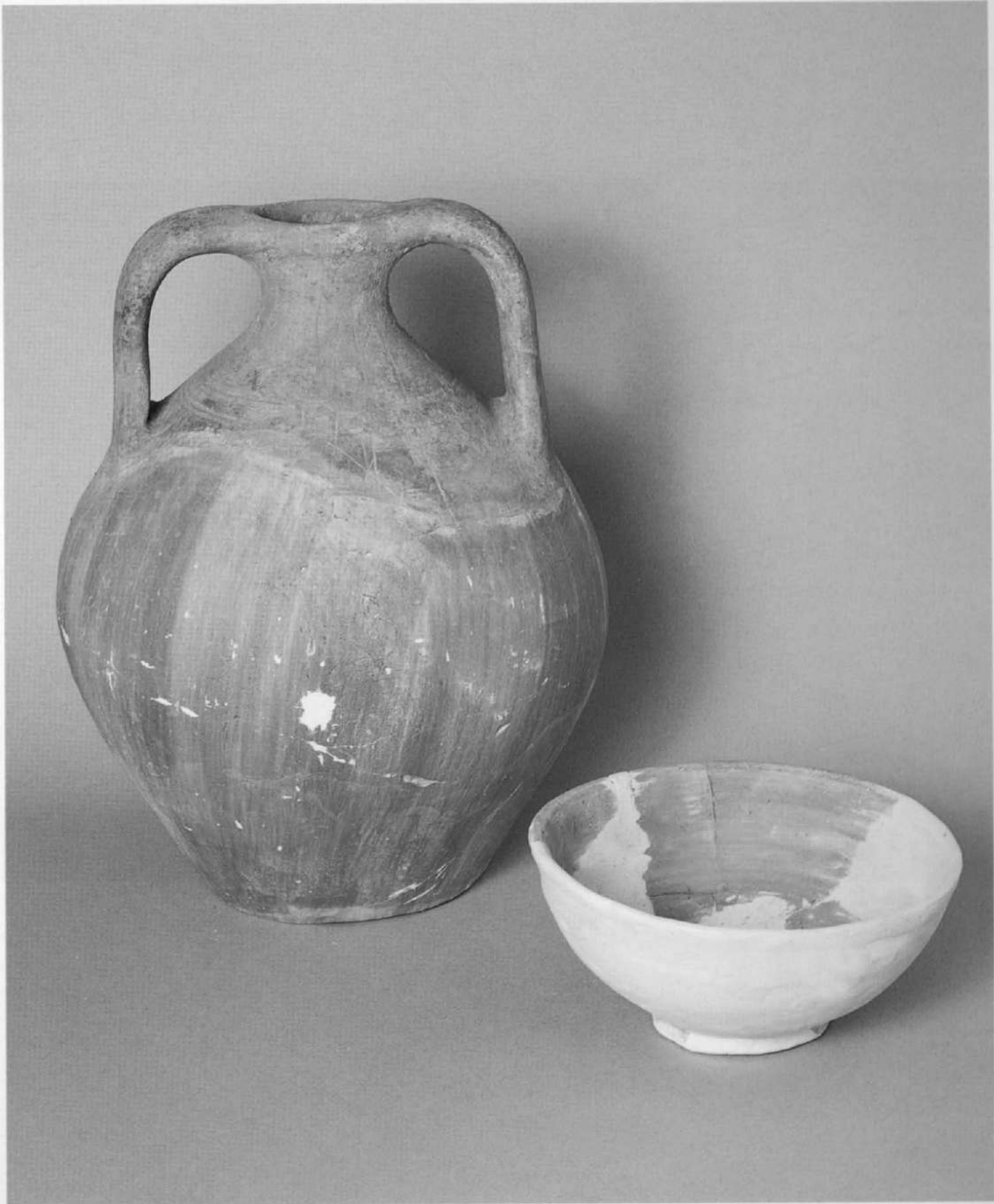
Chigir vessels

Чигирные сосуды

Амфора және қызғылттым күйдірілген
тостаған

An amphora and a cup

Амфора и чаша

Дирхемнің бедері және таңба
салынған хумның ернеуі

A neck of khumcha with an impression
of dirkhem and a tamga

Венчик хумчи с отпечатком дирхема
и тамгой

Танба салынган хумнын ернеуі

A neck of khumcha with a tamga

Венчик хумчи с тамгой

Балықтың бейнесі салынған ыдыстың
сынығы

A fragment of a gray-clay ceramics with a
stamped image of fish

Фрагмент сероглиняной керамики со
штампованным изображением рыбы

203

Балықтардың бейнесі салынған
ыдыстың сынығы

A fragment of a gray-clay kumgan with an
imprinted image of fish

Фрагмент сероглиняного кумгана со
штампованным изображением рыб

←

Қалыппен жасалған өрнектері бар сұрша ыдыстың сынығы

A fragment of a gray-clay flask with an imprinted ornament

Фрагмент сероглиняной фляги со штампованным орнаментом

Баспа қалыппен жасалған, сұрғылт балшықтан күйдірілген XIV ғ. екінші жартысының үйрек бейнесімен әшекейленген құмырасы

A fragment of a pressed gray-clay jug of the second half of the XIV c. with an image of duck

Фрагмент штампованного сероглиняного кувшина второй половины XIV в. с изображением утки

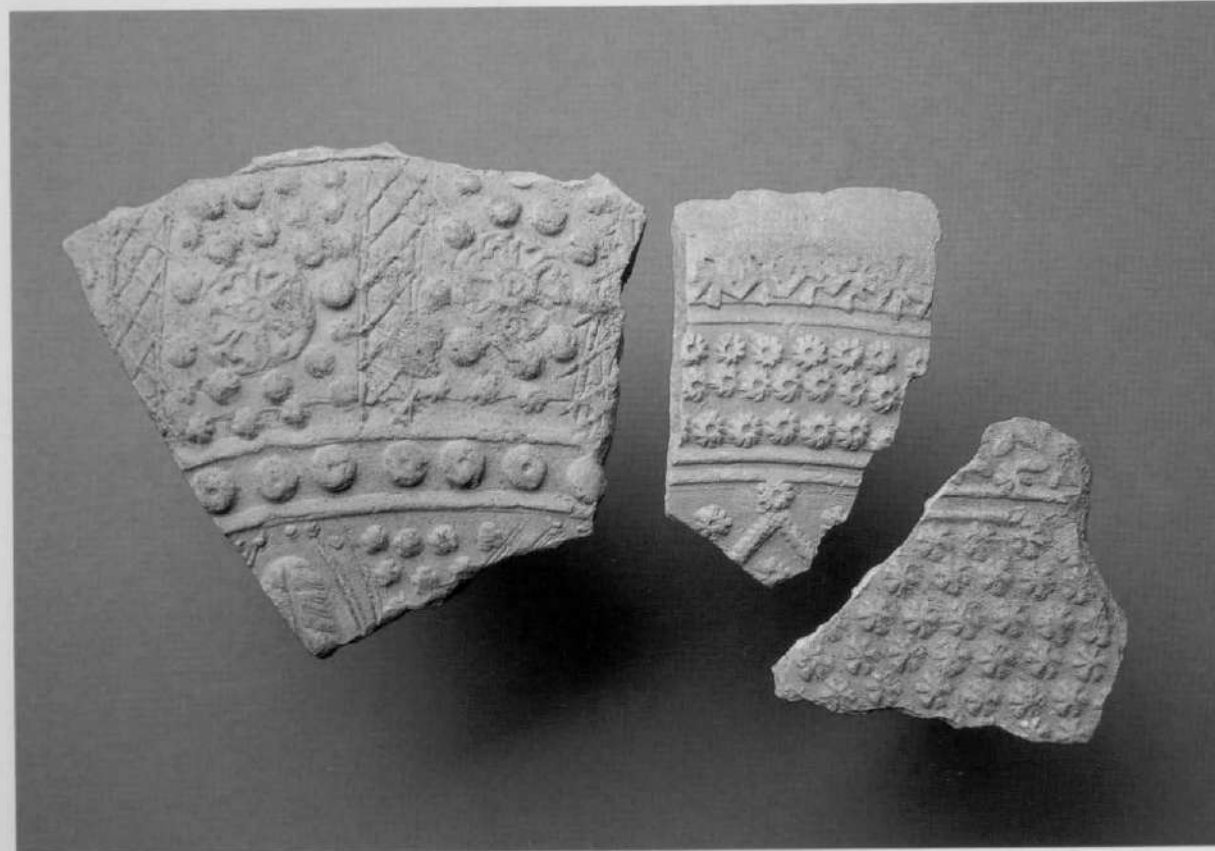

Калыппен жасалган
жазу іспеттес
өрнекті
ыдыстырдын
сыныгы

Fragments of walls of
gray-clay vessels with
an epigraphic
impressed ornament

Фрагменты стенок
сероглиняных
сосудов
с эпиграфическим
штампованным
орнаментом

Калыппен жасалган
каптамалы өрнекті ыдыстың
сыныгы

A fragment of a neck of a gray-
clay vessel with plated
decoration

Фрагмент горловины
сероглиняного сосуда
с накладным украшением

Қалыппен жасалған орнегі
бар сұрша ыдыстың
сынығы

A fragment of a gray-clay
kumgan with an imprinted
ornament

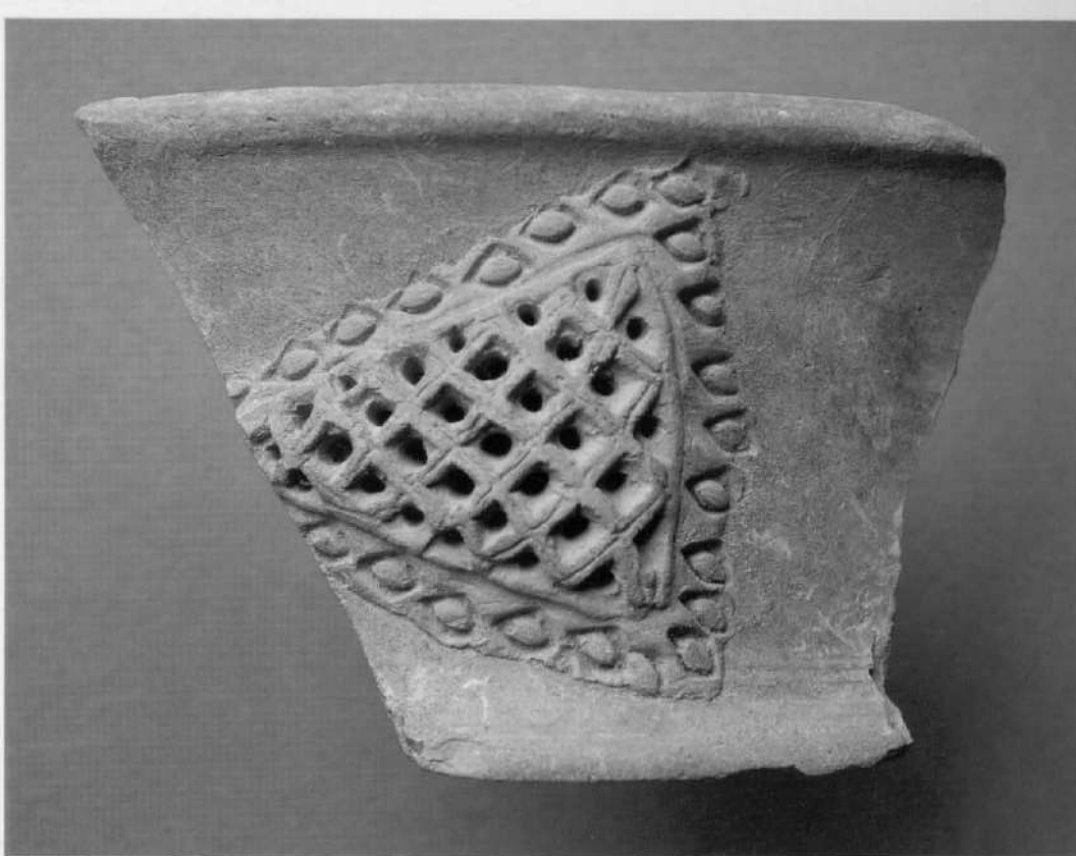
Фрагмент сероглиняного
кумгана со штампованным
орнаментом

Қалыппен жасалған
қаптамалы өрнекті ыдыстың
сынығы

A fragment of a neck of a gray-
clay vessel with plated
decoration

Фрагмент горловины
сероглиняного сосуда
с накладным украшением

←

Жануарлар шеруі
бейнеленген, сұрша түсті
ыдыстың сынығы

A fragment of wall of a gray-
clay flask with a stamped image
of animal chase

Фрагмент стенки
сероглиняной фляги
со штампованным
изображением гона зверей

Қалыппен жасалған өрнекті,
сұрша құмыра

A gray-clay jug with an imprinted
ornament

Кувшин сероглиняный
со штампованным орнаментом

Қалыппен жасалған өрнекті
ыдыстың мойыны

A neck of a gray-clay jug with an
imprinted ornament

Горловина сероглиняного кувшина
со штампованным орнаментом

Қалыппен жасалған өрнекті ыдыстың
сынығы

A fragment of wall of a gray-clay vessel
with an impressed ornament

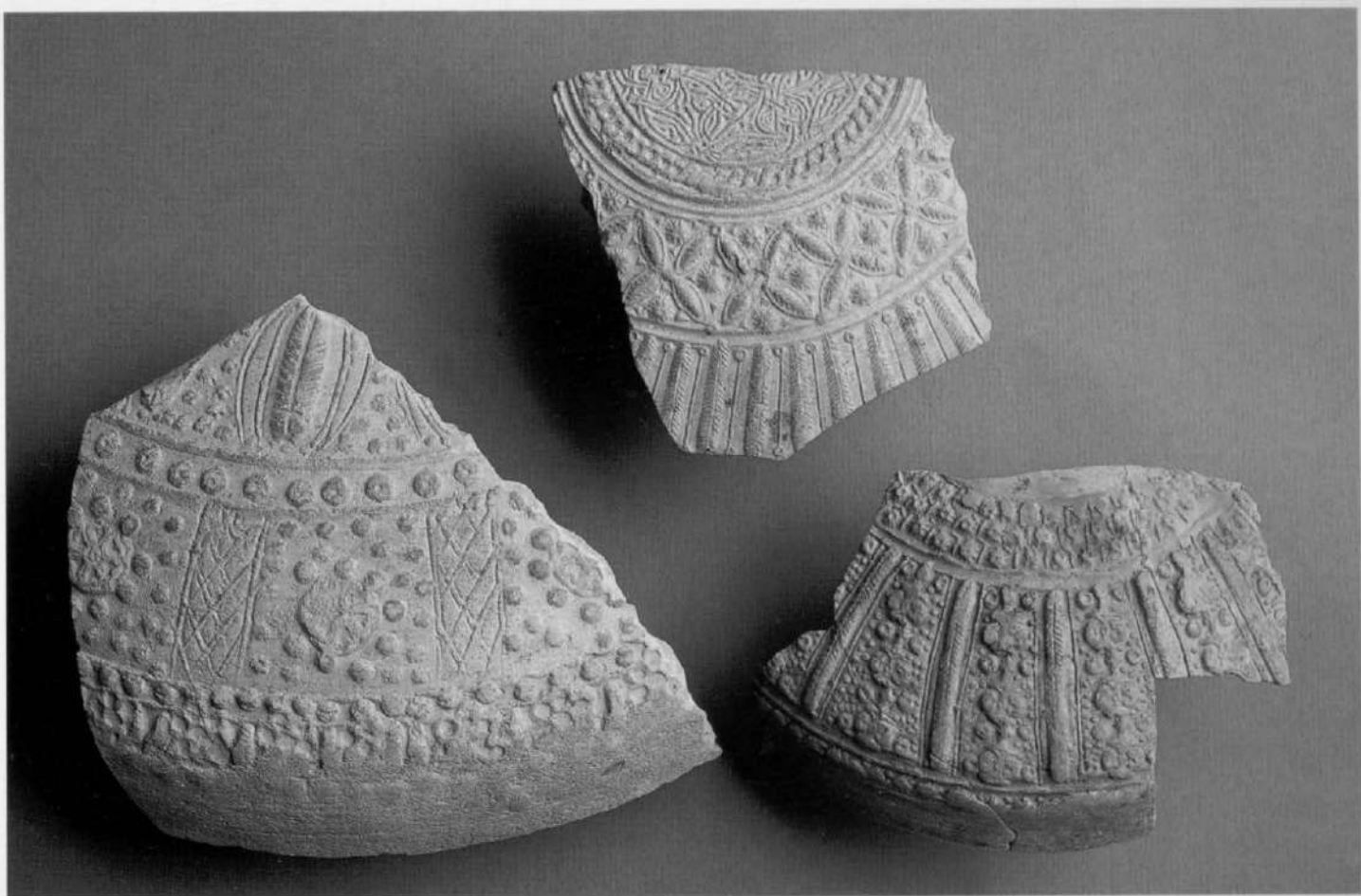
Фрагмент стенки сероглиняного сосуда
со штампованным орнаментом

Қалыппен жасалған
жазу іспеттес
өрнекті
ыдыстырдың
сынығы

Fragments of walls of
gray-clay vessels with
an epigraphic
impressed ornament

Фрагменты стенок
сероглиняных
сосудов
с эпиграфическим
штампованным
орнаментом

Қалыппен жасалған өрнекті
ыдыстардың сынықтары

Fragments of walls of gray-clay vessels
with an imprinted ornament

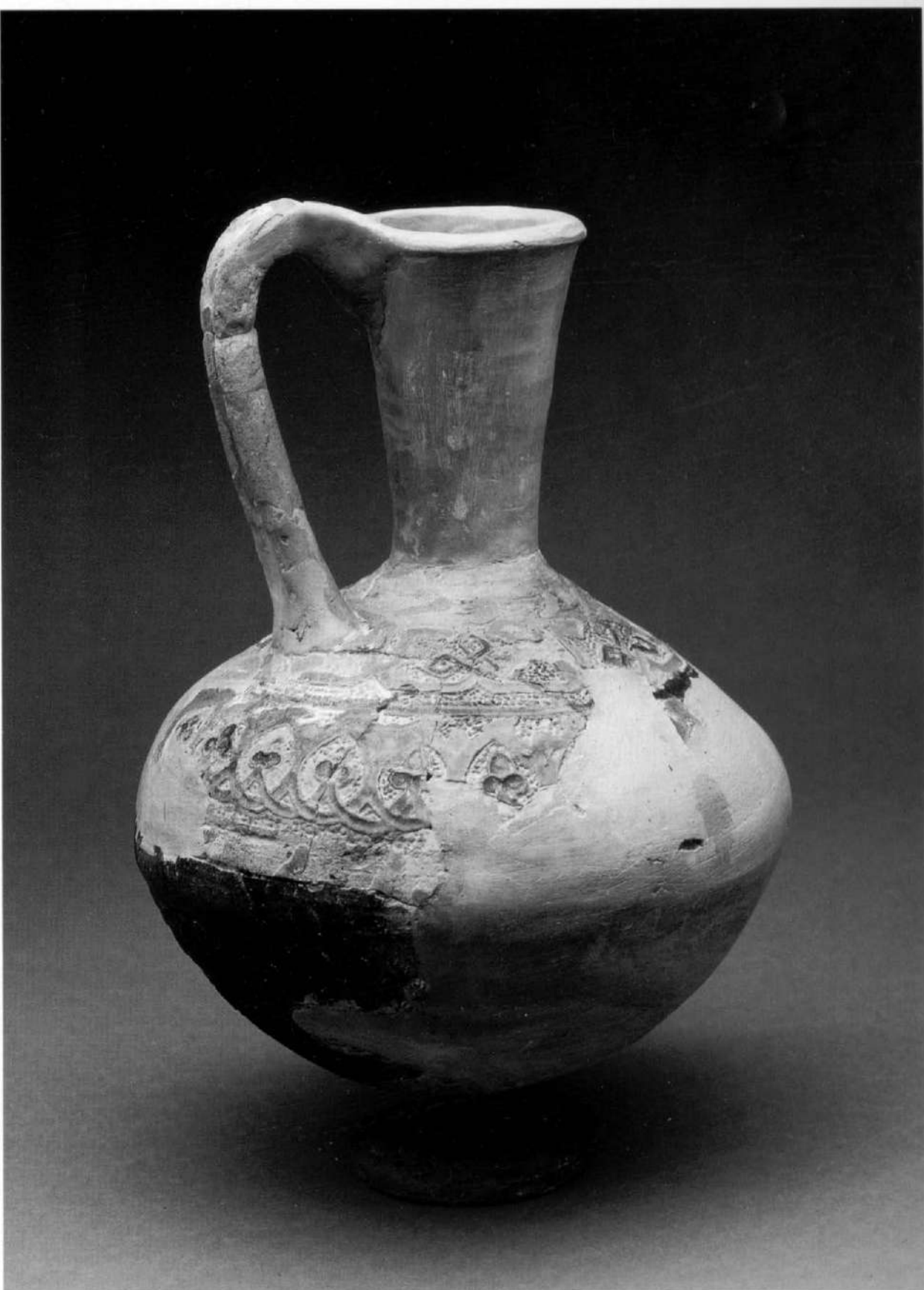
Фрагменты стенок серолиняных
сосудов со штампованным орнаментом

Қалыппен жасалған орнекті ыдыстың
сынығы

Fragments of walls of gray-clay vessels
with an impressed ornament

Фрагменты стенок сероглиняных
сосудов со штампованным орнаментом

Қалыппен
жасалған өрнекті
ыдыс

A gay-clay jug with
and impressed
ornament and
enamel

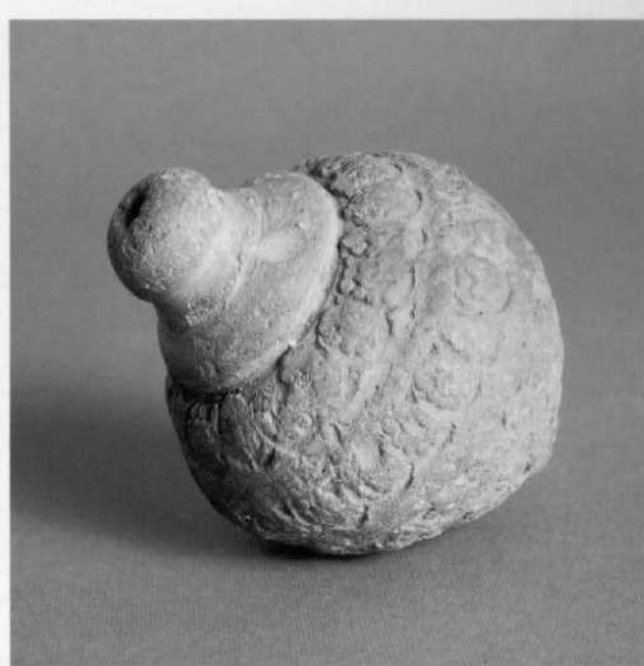
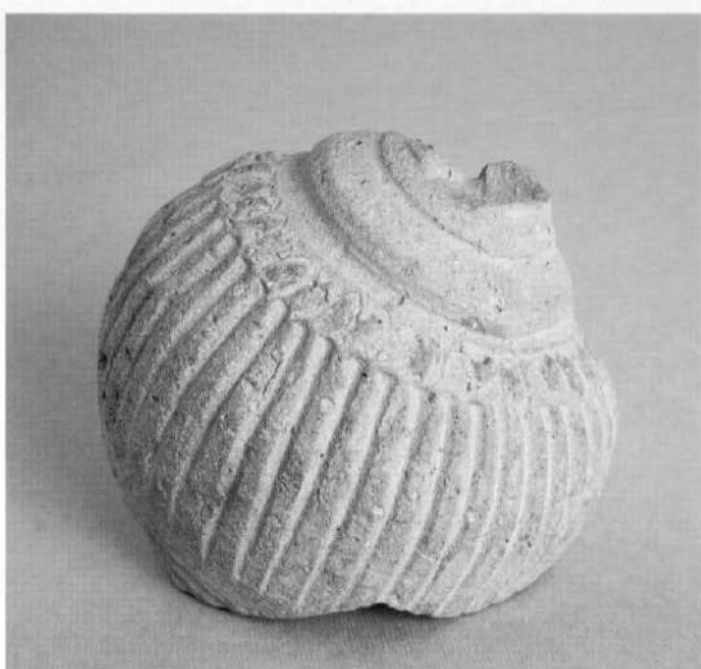
Кувшин
сероглиняный
со штампованным
орнаментом
и поливой

Кальпен жасалган орнекті ыдыстың
сынығы

A fragment of a gray-clay jug with an
imprinted ornament

Фрагмент сероглиняного кувшина со
штампованным орнаментом

Сфероконустың сынығы
 A fragment of a spherical cone
 Фрагмент сфероконуса

Сфероконус
 A spherical cone
 Сфероконус

Сфероконус
 A spherical cone
 Сфероконус

Химиялық және хош иісті сұйықтарды
 сақтауға арналған құты -
 сфероконустардың сынығы
 Fragments of a spherical cone used for
 storing chemicals and aromatic essences
 Фрагменты сфероконусов - для
 хранения химических и ароматических
 веществ

218

Сфероконустар

Spherical cones

Сфероконусы

Сфероконус
A spherical cone
Сфероконус

Май шам
Lamp
Светильник

221

Май шамдар
Lamps
Светильники

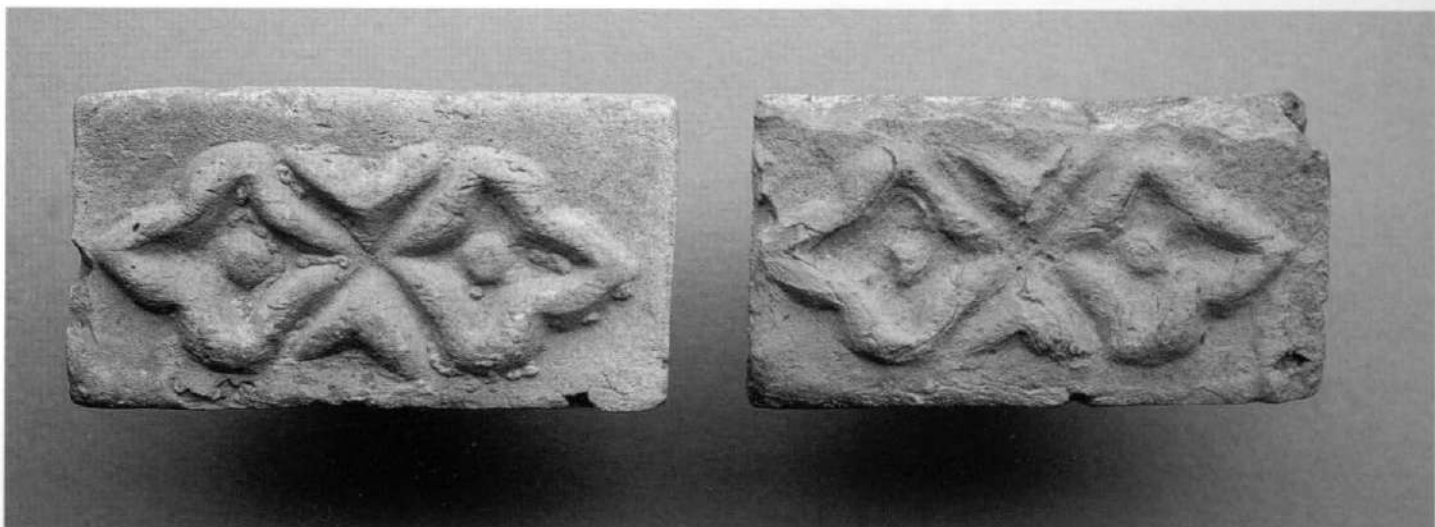

Әшекейлік тақташа
Decorative tiles
Декоративные плитки

←

Қалып
A red-clay mould
Формочка красноглиняная

Әшекейлік тақташа
Decorative tiles
Декоративные плитки

Декоративті сырлы панно-каштама

A fragment of a tiled panel

Фрагмент изразцового панно

Майоликалық өшекейлеу тақташасы

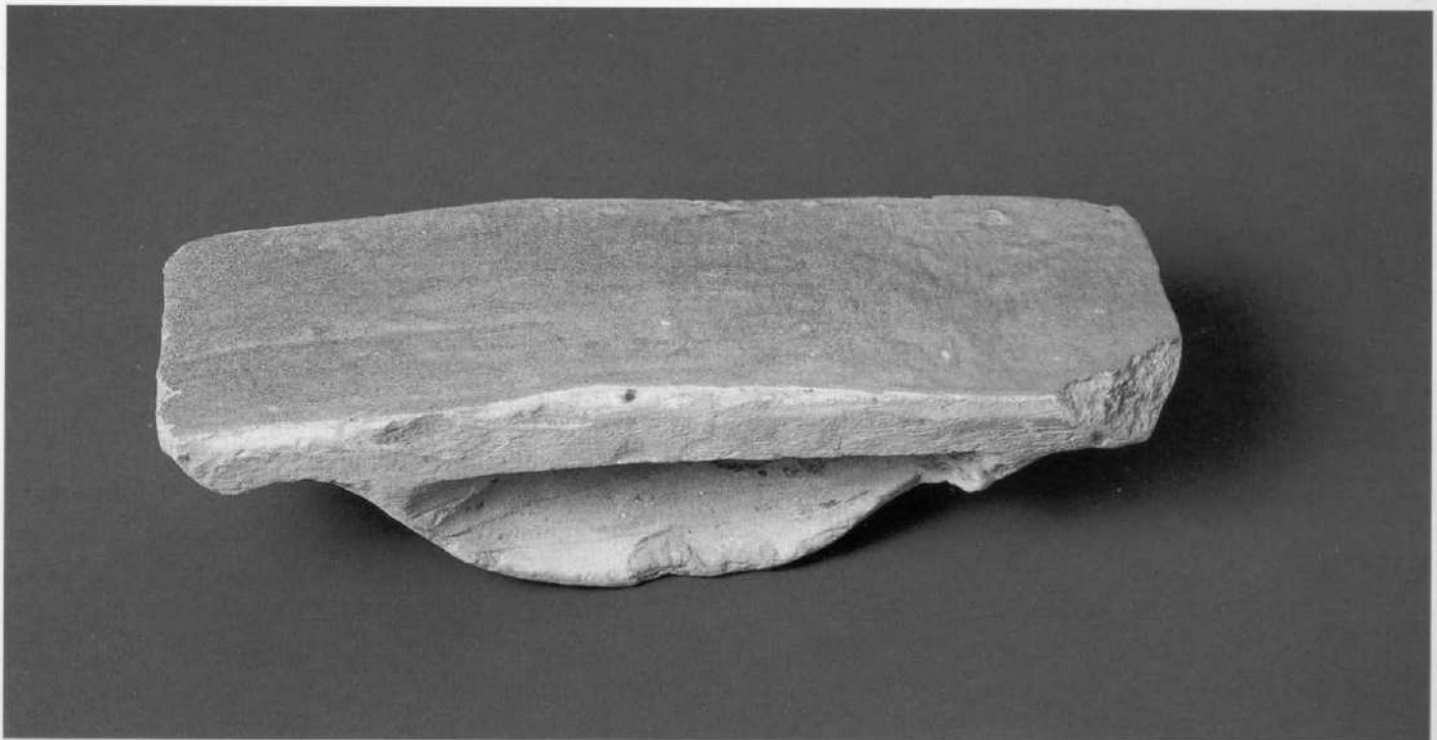
A majolica decorative tiles

Майоликовая декоративная плитка

Күмбезді өшекейлейтін сырлы қыш
тақта

A dome tile

Купольный изразец

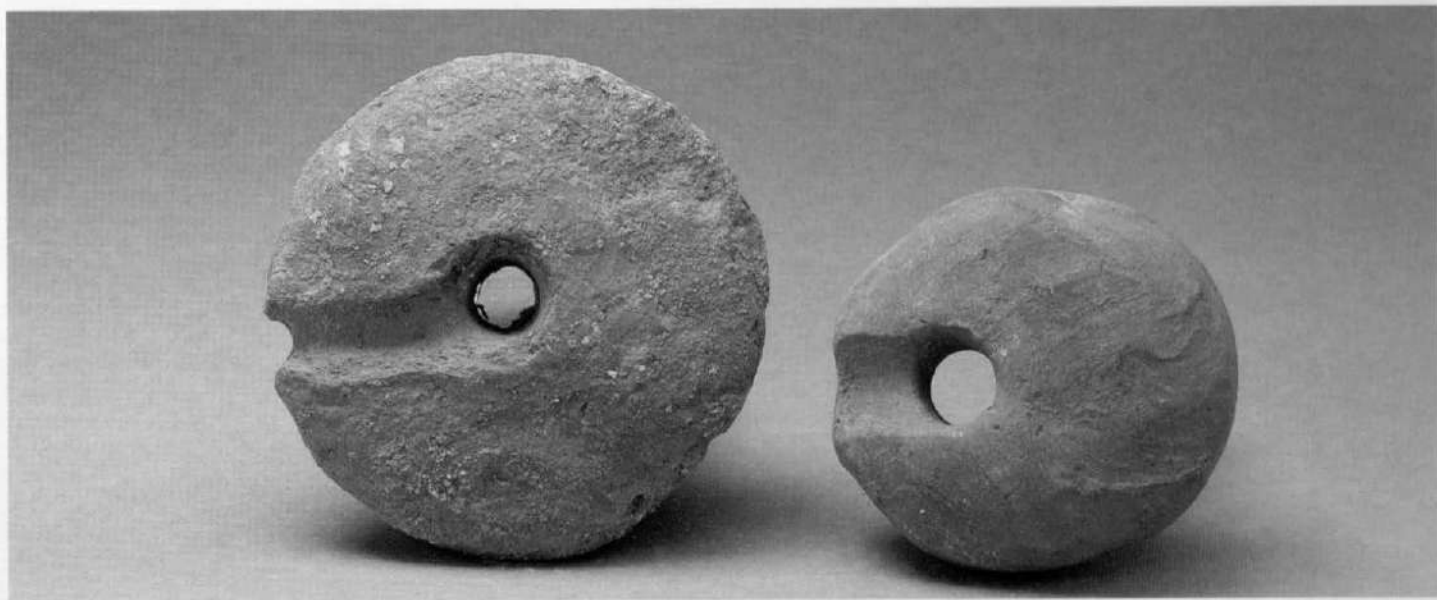
Үршықтың басы

A spinner

Прялица

Балық сүзегін тордың ауыратқышы

Fishing plummets

Грузила рыбацкие

Май шам
Lamp
Светильник

Май шамдар

Lamps

Светильники

233

Алтын Ордаға тән кірпіштегі ит аяқтарының ізі

A brick made in the Golden Horde with an imprint of dog paw

Золотоордынский кирпич с отпечатками лап собаки

←

Жануар пошымындағы қыш бдыстың тұтқасы

Zoomorphic handle

Зооморфная ручка

Мозаика сынығы
A fragment of mosaic
Фрагмент мозаики

235

Декоративтік қаптама кірпіш сынығы

A fragment of decorative brick

Фрагмент декоративного кирпича

237

Декоративтік қаптама кірпіш сынығы

A fragment of decorative brick

Фрагмент декоративного кирпича

Алебастрдан жасалган декоративтік
такташа

An alabaster decorative panel

Алебастровая декоративная плита

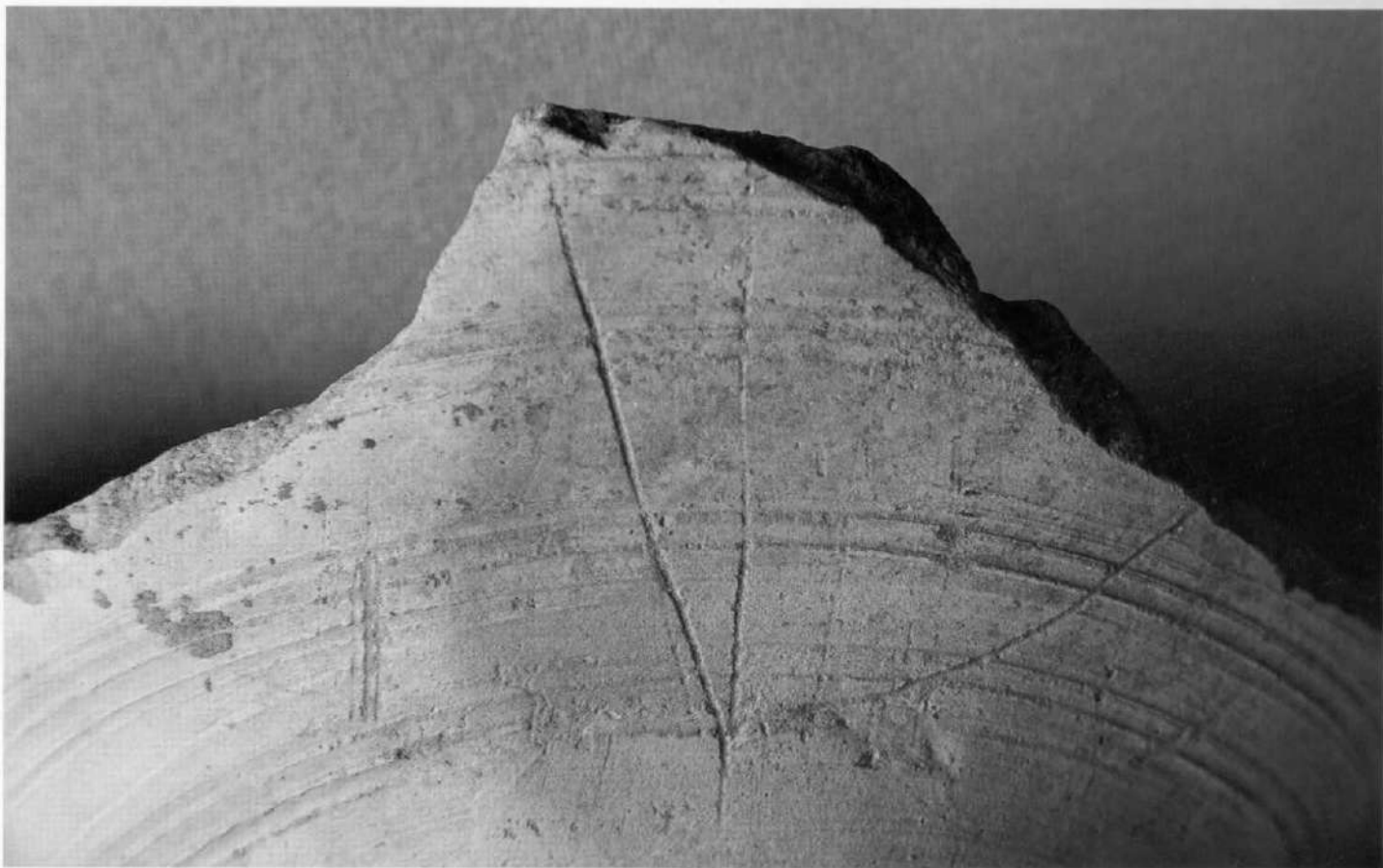

Шебердің белгісі

A potter's stamp

Клеймо гончара

241

Қыш ыдыс сыртына сызылған белгі

Graffiti on a vessel wall

Граффити на стенке сосуда

Жүсіп Баласағұнның “Құтадғу Білік”
поэмасынан үзінді келтірілген хум

A khum with extracts from the poem of
Yusuf of Balasagun “Kuttadgu Bilig”

Хум с отрывками из поэмы Юсуфа
Баласагунского “Құтадғу Билиг”

Жүсіп Баласағұнның “Құтадғу Білік”
поэмасынан үзінді

An extract from the poem of Yusuf of
Balasagun “Kuttadgu Bilig”

Отрывок из поэмы Юсуфа
Баласагунского “Құтадғу Билиг”

Жүсіп Баласағұнның “Күтадғу Білік”
поэмасынан үзінді

An extract from the poem of Yusuf of
Balasagun “Kuttadgu Bilig”

Отрывок из поэмы Юсуфа
Баласагунского “Кутадгу Билиг”

244

Парсыша жасылган жазуы бар тостаган

A bowl with a Persian inscription

Чаша с персидской надписью

245

Жазуы бар қыш ыдыстың сынықтары

Fragments of ceramics with inscriptions

Фрагменты керамики с надписями

Жазуы бар тостаганның сынығы

A fragment of a cup with an inscription

Фрагмент чаши с надписью

246

Парсыша жасылган жазуы бар
тостаганның сынығы

A fragment of a bowl with a Persian
inscription

Фрагмент чашы с персидской
надписью

ЭР ТҮРНИ ЗАТТАР

HOUSEHOLD ITEMS
AND TOOLS

УЗДЕНҮЯ

Аттын сырғалар

Gold earrings

Серьги золотые

Алтын жапсырмалар

Gold plates

Нашивки золотые

Сырга жөне коңдыргы. Алтын

Earrings and a plate. Gold

Серъги и накладка. Золото

Сырга және жапсырма. Алтын

An earring and a plate. Gold

Серьга и нашивка. Золото

Қола тоғандардың сынықтары

Fragments of bronze buckles

Фрагменты бронзовых пряжек

255

Әйелдің өшекейлері - түйме,
қондырғылы сақина

Woman's decorations - a fastener, a ring
with mounting

Женские украшения - застежка,
кольцо со вставкой

Жылкы бейнелі қола құлыптын
сынғы

A fragment of a bronze lock in the form
of horse

Фрагмент бронзового замка в виде
коня

Қоладан жасалған ажурлы айылбас.
XIV ғ. аяғы. Сарайшық.

Open-work bronze buckle. Late XIV c.
Saraichik

Бронзовая ажурная пряжка. Конец
XIV в. Сарайчик

Жазуы бар сақина

A finger-ring with an inscription

Перстень с надписью

Қондырғысы бар жүзік
A ring with mounting
Перстень со вставкой

Қола түйме
A bronze button
Пуговица бронзовая

259

Қола сырғаның сынығы
A fragment of a bronze earring
Фрагмент серьги бронзовой

Қоладан жасалған қондырғы

A bronze plate

Накладка бронзовая

←

Қола штамп (калып)

A bronze stamp

Штамп бронзовый

262

Қола айна
Bronze mirrors
Зеркало бронзовое

263

Балықтың бейнесі бар және өсімдік
текстес орнекпен көмкерілген қола
айналар сынығы

Fragments of bronze mirrors with an
image of fish

Фрагменты бронзовых зеркал
с изображениями рыбы
и растительного орнамента

Кола айна
A bronze mirror
Зеркало бронзовое

264

Қола айна
A bronze mirror
Зеркало бронзовое

Қоладан жасалған штамп (калып)

A bronze stamp

Штамп бронзовый

Қоладан күйылған жазу қалыбы

A bronze stamp with an inscription

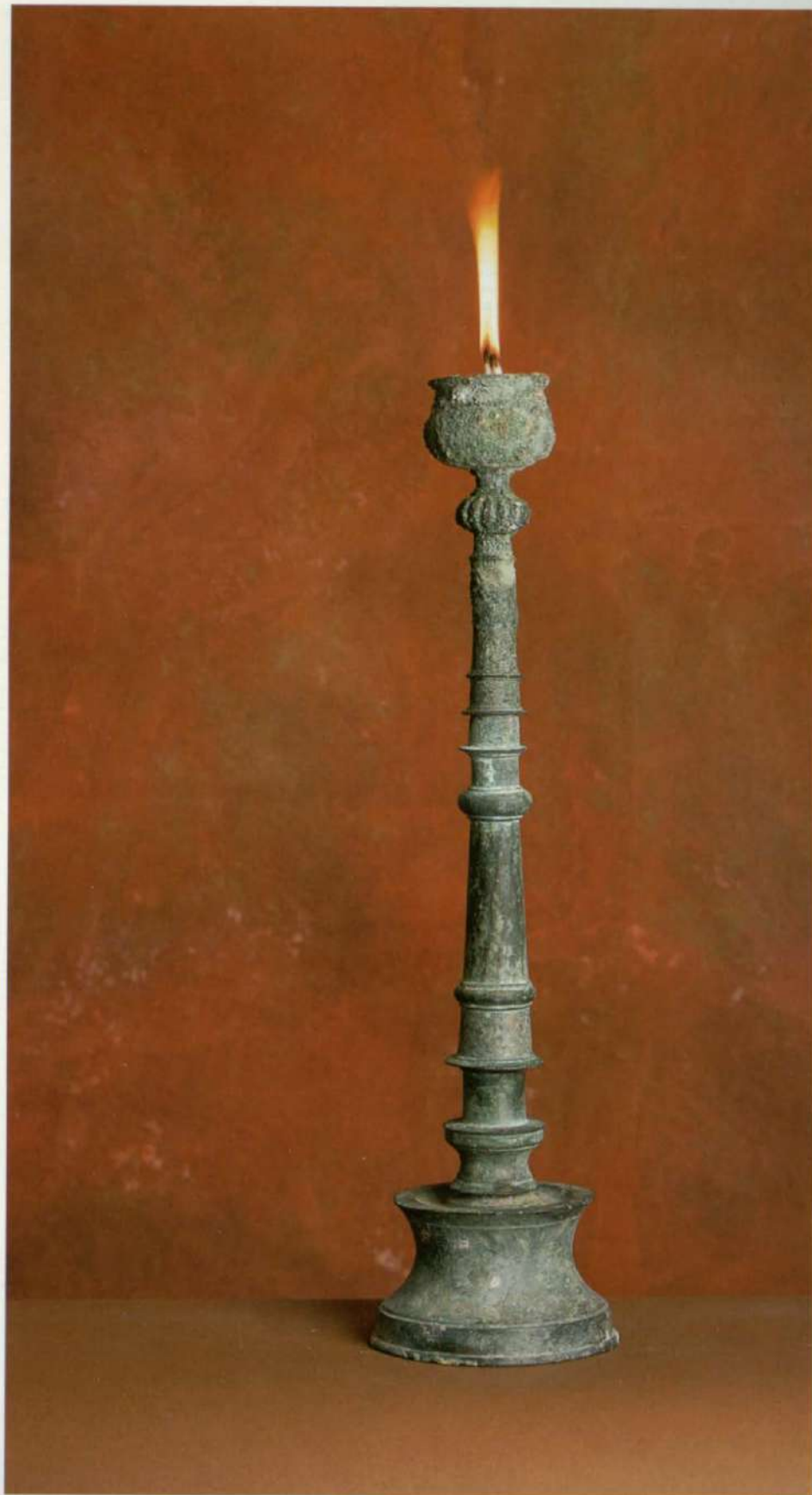
Бронзовый штамп с надписью

Қоладан жасалған алқа және
қондырғы
Bronze chains and a tassel
Цепочки и кисть из бронзы

←
Сия сауыттар
Ink-pots
Чернильницы

Қола шырақдан
A bronze lamp
Светильник бронзовый

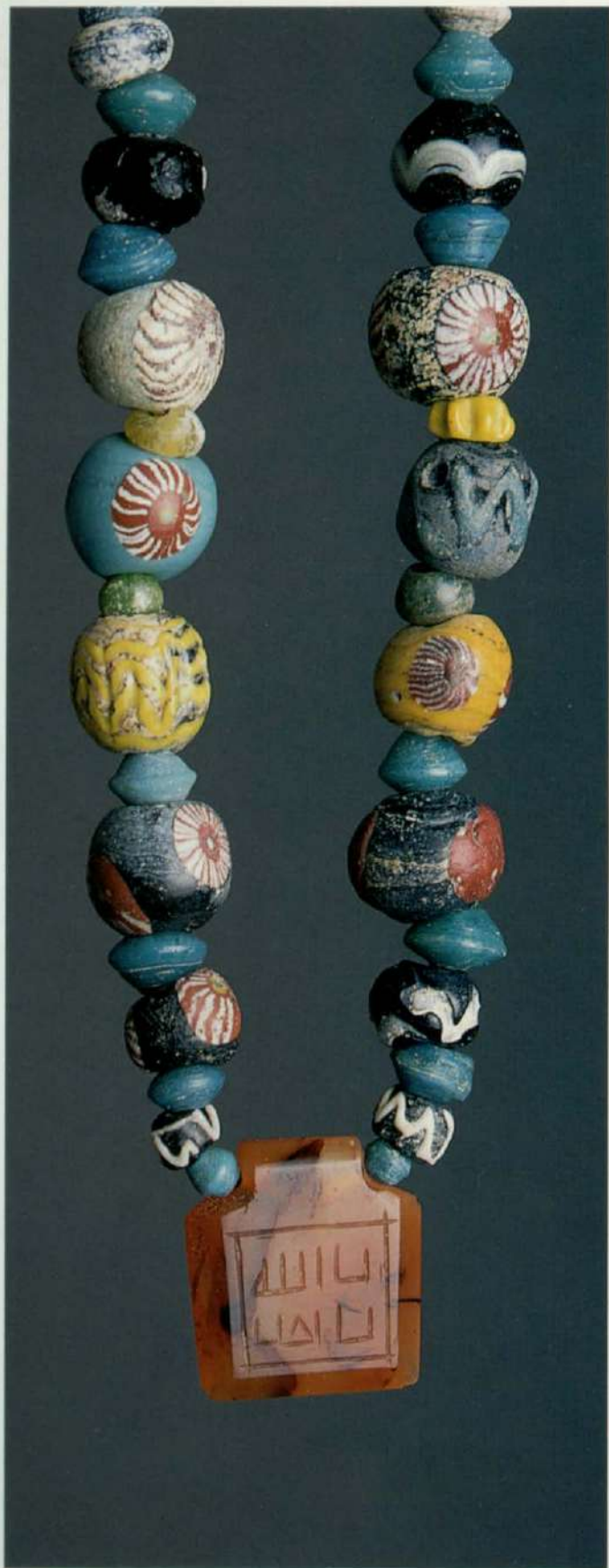
270

Моншақтар. Шыны, тас

Necklaces. Glass, stone

Бусы. Стекло, камень

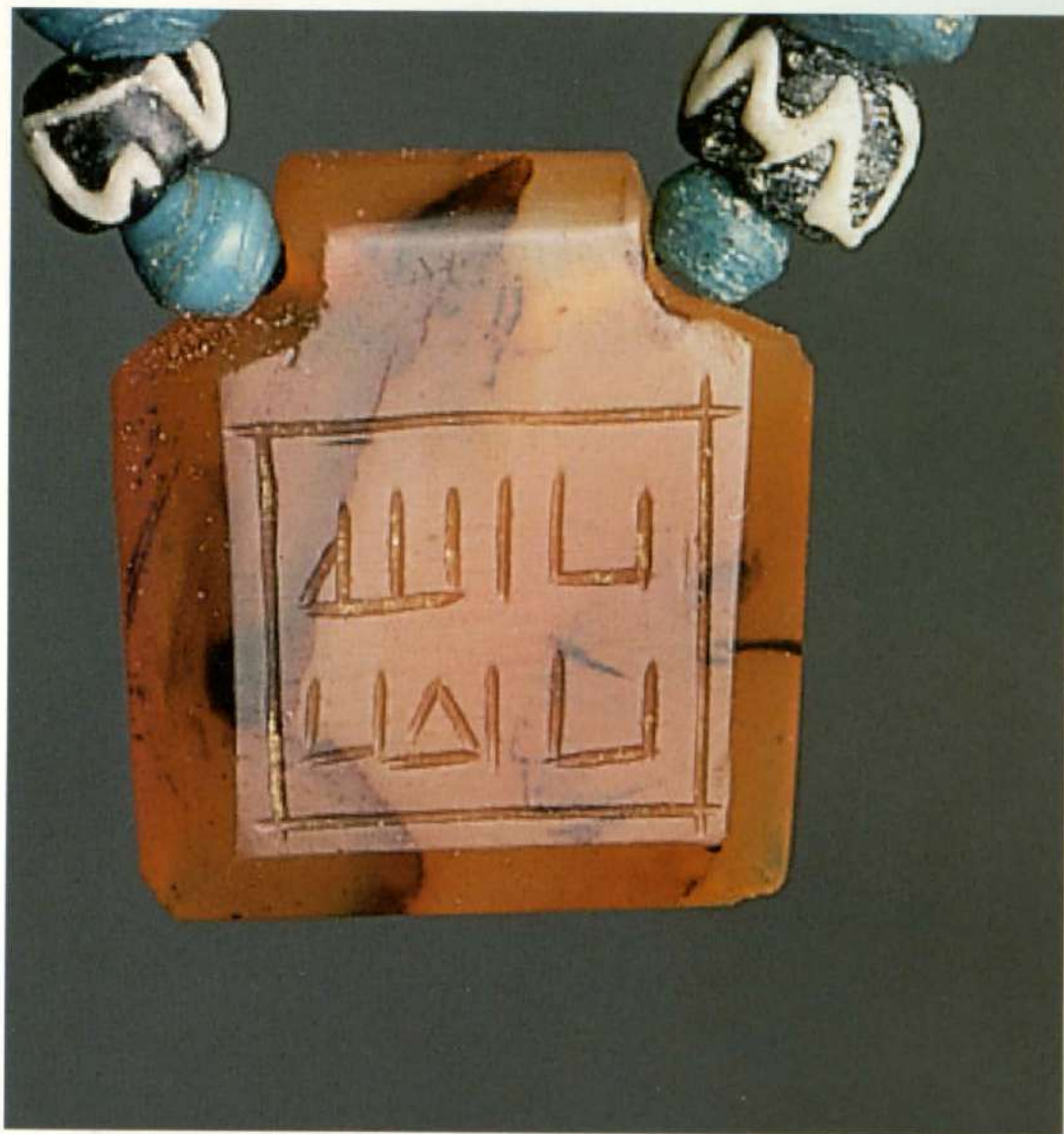

Моншақтар. Шыны, тас. Жазуы бар
сердолик ілдіргі

Necklaces. Glass, stone. A cornelian
pendant with an inscription

Бусы. Стекло, камень. Сердоликовая
подвеска с надписью

Моншақтар
Necklace
Бусы

Моншақтар. Шыны, тас. Жазуы бар
сердолик ілдігі

Necklaces. Glass, stone. A cornelian
pendant with an inscription

Бусы. Стекло, камень. Сердоликовая
подвеска с надписью

Сүйектен жасалган буйым

Bone articles

Изделия из кости

Кашин балшыгынан жасалган
түймелер

Kashin buttons

Кашинные пуговицы

Каури раковинасы. Тас жоне шыны
моншактар

Kauri bowl. Stone and glass necklace

Раковина каури. Каменные
и стеклянные бусы

Сүйектен жасалған ұршықтың басы

Bone spinners

Пряслица костяные

Қола шырақдан

Bronze lamp

Светильник бронзовый

Темірден жасалган
бұйымдар

Articles from iron

Изделия из железа

Темірден жасалган шаруашылык
загтары - балта, тесе

Household equipment from iron - axe,
adzes

Хозяйственный инвентарь из железа
- топор, тесла

283

Күлып
A lock
Замок

Орақ және шалғы
A sickle and a scythe
Серп и коса

Кетпен. XV-XVI ғғ.

А нос. XV-XVI сс.

Кетмень. XV-XVI вв.

Сүйектен жасалган бұйым

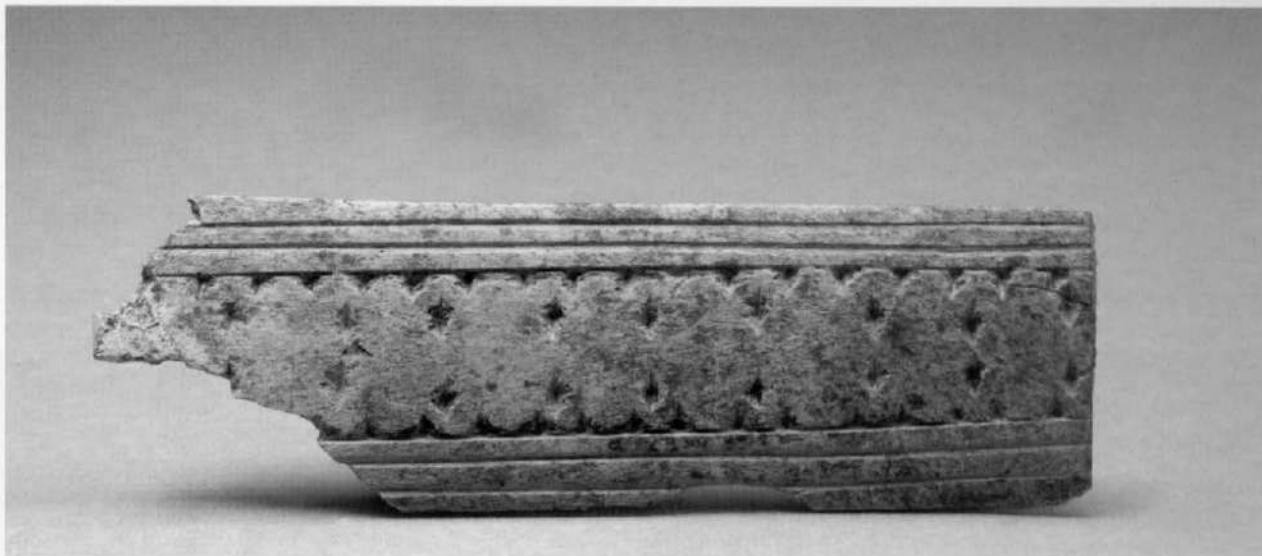
Bone articles

Костяные изделия

Тоқьма станогінің сүйектен жасалған
бөлшегі

A bone part of a spinning loom

Костяная деталь прядильного станка

Өрнектелген сүйек

An ornamented bone plate

Орнаментированная костяная
накладка

Қайрақтар

Grindstones

Точильные камни

289

Сүйектен жасалган буйымдар

Bone articles

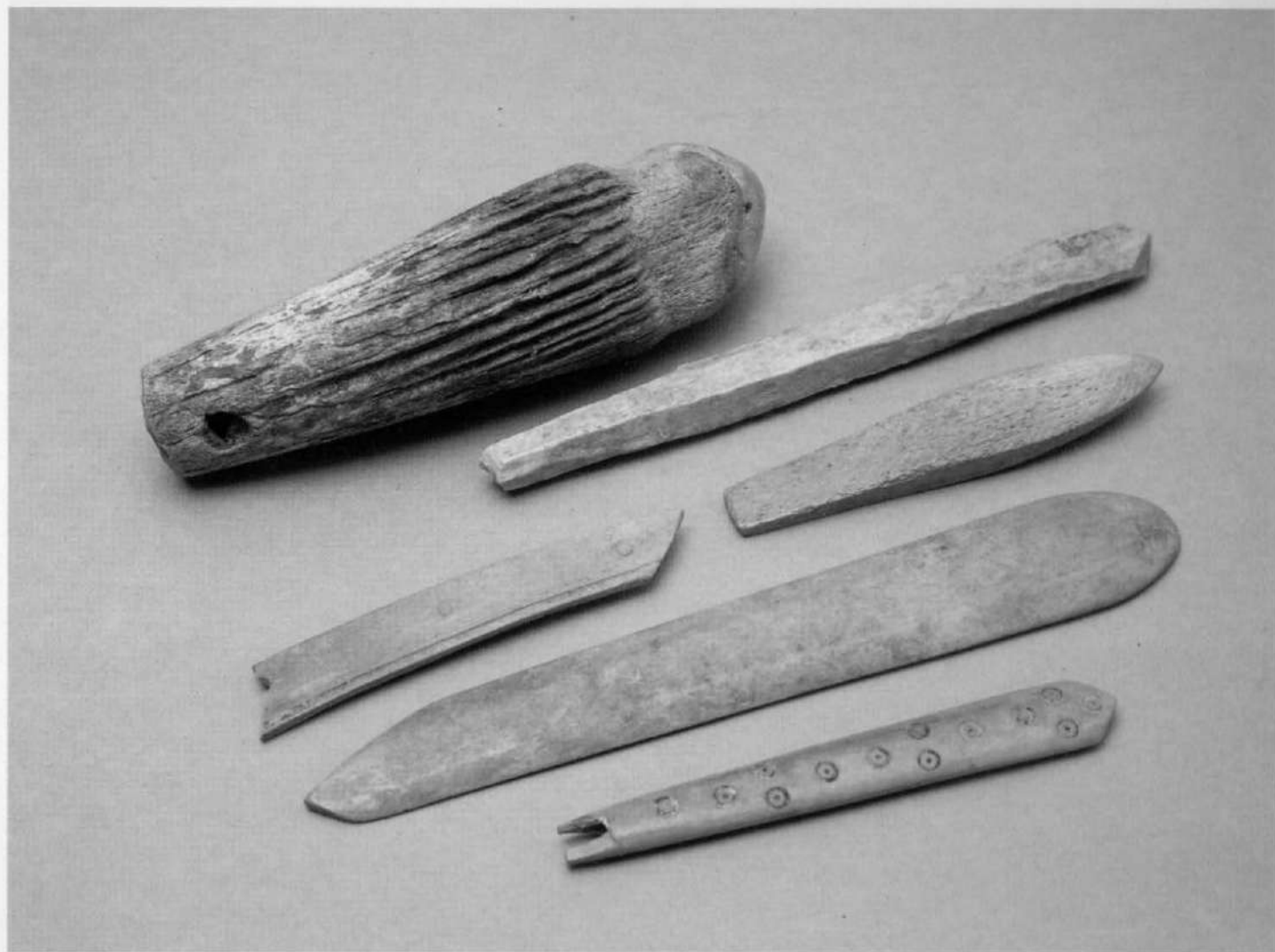
Изделия из кости

Сүйектен жасалган буйымдар

Bone articles

Изделия из кости

Сүйектен жасалган буйымдар

Bone articles

Изделия из кости

Сүйектен жасалган буйым

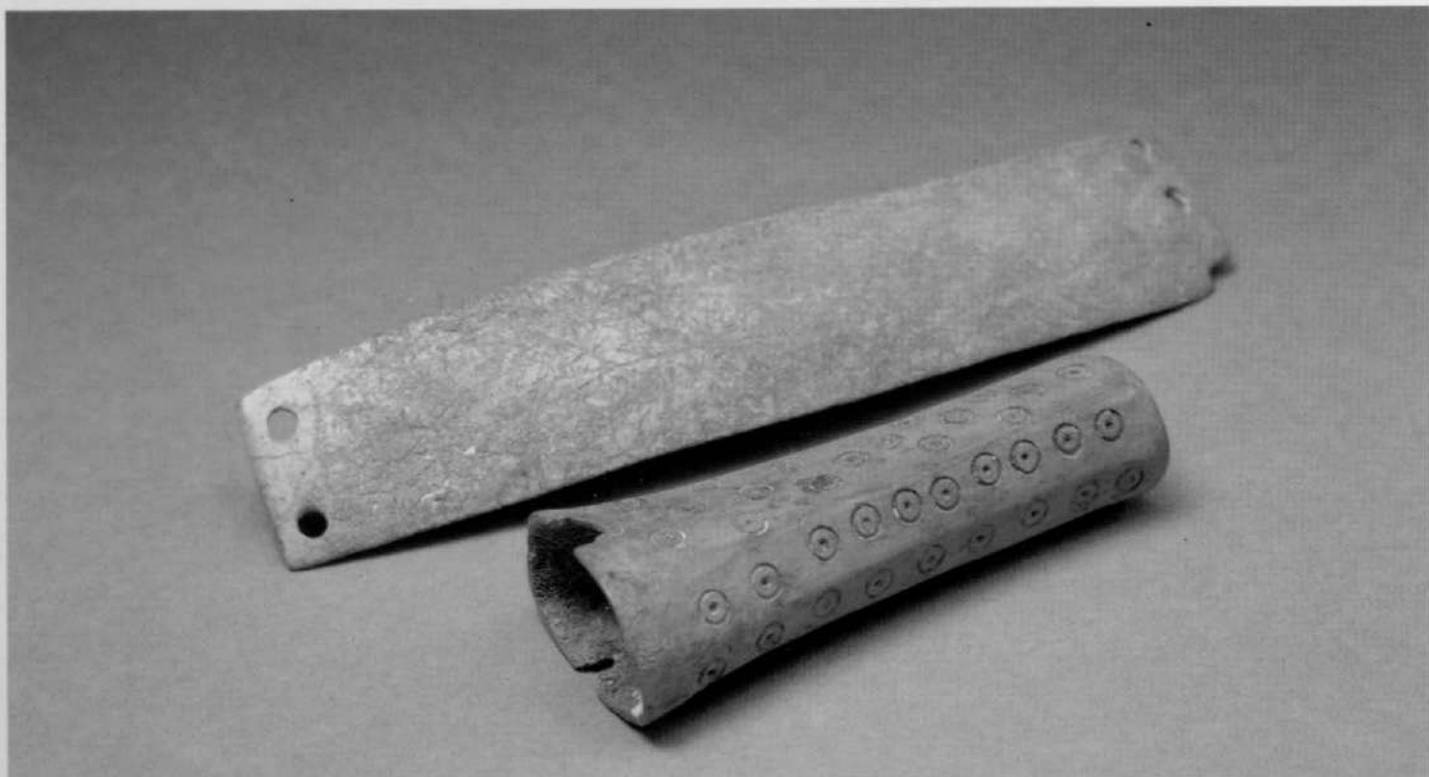
Bone articles

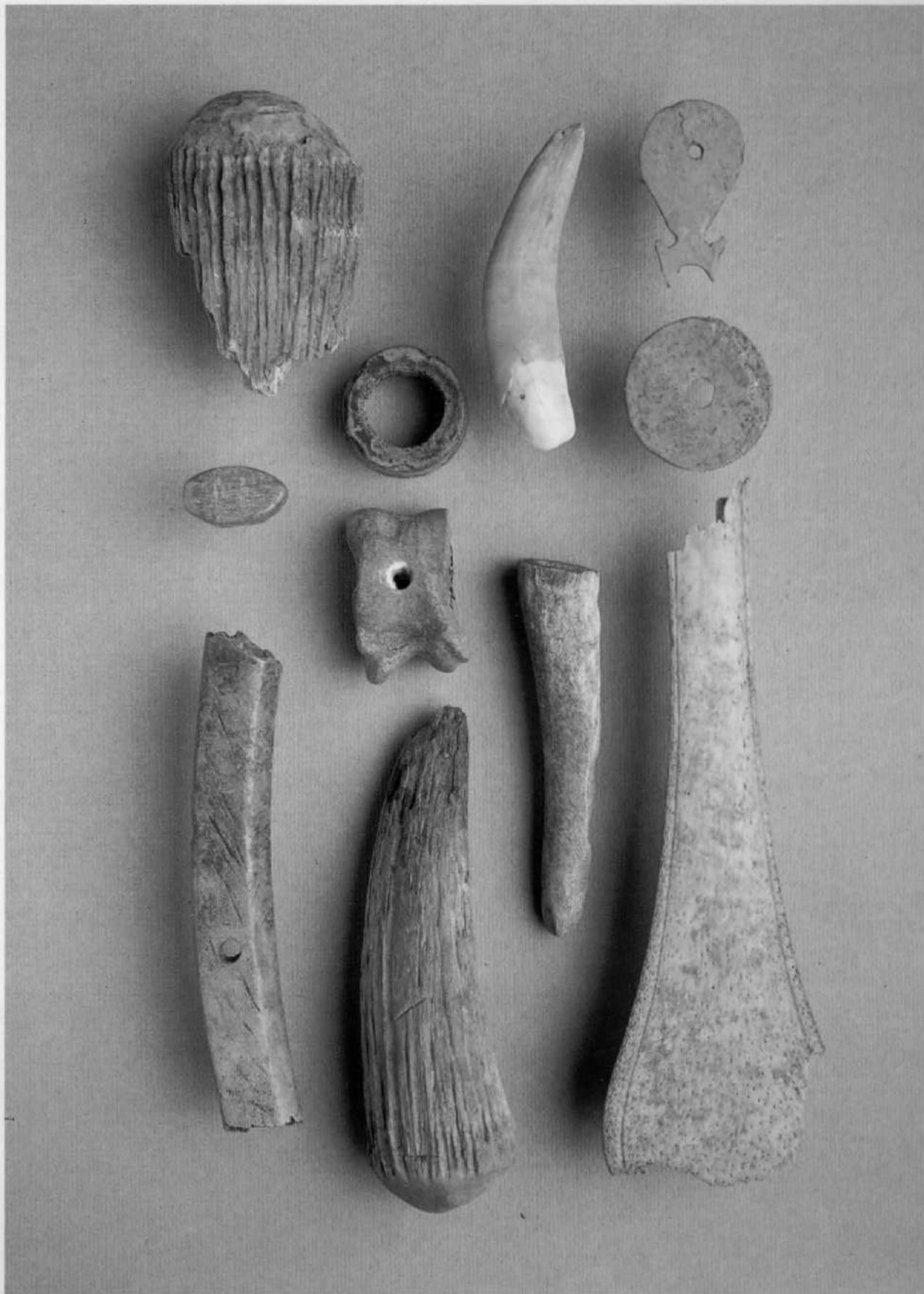
Изделия из кости

Сүйектен жасалган сап

A bone handle and a plate

Костяная ручка и накладка

Сүйектен жасалган бұйымдар

Bone articles

Изделия из кости

Сүйектен жасалган бұйым

Bone cartridge

Костяная обойма

Сүйек сапты пышақтың сынғы

A fragment of knife with bone handle plates

Фрагмент ножа с костяными накладками ручки

Сүйектен жасалган сакина

A bone ring

Кольцо костяное

295

Токыма станогинин бөлшегі. Сүйек

A part of a spinning loom. Bone

Деталь ткацкого станка. Кость

ТУЫНДАР

▪

COINS

▪

МОНЕТЫ

Алтын тиын. Аверс
A gold coin. Face
Золотая монета. Аверс

Алтын тиын. Реверс
A gold coin. Reverse
Золотая монета. Реверс

Алтын тиын. Реверс

A gold coin. Reverse

Золотая монета. Реверс

Күміс дирхемдер. XIV ғ. екінші жартысы. Тоқтамыс, Бердібек, Хызр, Наурыз-бек, Жәнібек, Орыс, Құлпа хандардың соғылымы

Silver dirkhems. Second half of the XIV c. Minted by khans: Tokhtamysh, Berdibek, Khyzr, Nauryzbek, Janibek, Orys, Kulpa

Серебряные дирхемы. Вторая половина XIV в. Чекан ханов: Тохтамышша, Бердибека, Хызра, Наурызбека, Джанибека, Орыса, Кулпы

Күміс дирхемдер. XIV ғ. екінші жартысы Хорезм, Азак, Гүлістан, Сарай-ал-Джадид, Сығанак, Орда Базар қалаларының соғылымы

Silver dirkhems. Second half of the XIV c. Minted in cities: Khoesrn, Azak, Gulustan, Sarai-al-Jadid, Sygnak, Ordu-Bazari

Серебряные дирхемы. Вторая половина XIV в. Чекан городов: Хорезма, Азака, Гюлистана, Сарай-ал-Джадида, Сыгнака, Орду-Базари

Күміс дирхемдер. XIV ғ. екінші жартысы Токтамыс, Бердібек, Хызр, Наурыз-бек, Жәнібек, Орыс, Құлпа хандардың соғылымы

Silver dirkhems. Second half of the XIV c. Minted by khans: Tokhtamysh, Berdibek, Khyzr, Nauryzbek, Janibek, Orys, Kulpa

Серебряные дирхемы. Вторая половина XIV в. Чекан ханов: Тохтамыш, Бердибека, Хызра, Наурызбека, Джанибека, Орыса, Кулпы

Күміс дирхемдер. XIV ғ. екінші жартысы Хорезм, Азак, Гүлістан, Сарай-ал-Джадид, Сығанақ, Орда Базар қалаларының соғылымы

Silver dirkhems. Second half of the XIV c. Minted in cities: Khoesmi, Azak, Gulustan, Sarai-al-Jadid, Sygnak, Ordu-Bazari

Серебряные дирхемы. Вторая половина XIV в. Чекан городов: Хорезма, Азака, Гюлистана, Сарай-ал-Джадида, Сыгнака, Орду-Базари

Күміс дирхемдер. XIV ғ. екінші жартысы Токтамыс, Бердібек, Хызр, Наурыз-бек, Жәнібек, Орыс, Құлпа хандардың соғылымы

Silver dirkhems. Second half of the XIV c. Minted by khans: Tokhtamysh, Berdibek, Khyzr, Nauryzbek, Janibek, Orys, Kulpa

Серебряные дирхемы. Вторая половина XIV в. Чекан ханов: Тохтамышша, Бердибека, Хызра, Наурызбека, Джанибека, Орыса, Кулпы

Күміс дирхемдер. XIV ғ. екінші жартысы Хорезм, Азақ, Гүлістан, Сарай-ал-Джадид, Сығанақ, Орда Базар қалаларының соғылымы

Silver dirkhems. Second half of the XIV c. Minted in cities: Khoresm, Azak, Gulustan, Sarai-al-Jadid, Sygnak, Ordu-Bazari

Серебряные дирхемы. Вторая половина XIV в. Чекан городов: Хорезма, Азака, Гюлистана, Сарай-ал-Джадида, Сыгнака, Орду-Базари

Күміс дирхемдер. XIV ғ. екінші жартысы Токтамыс, Бердібек, Хызр, Наурыз-бек, Жәнібек, Орыс, Құлпа хандардың соғылымы

Silver dirkhems. Second half of the XIV c. Minted by khans: Tokhtamysh, Berdibek, Khyzr, Nauryzbek, Janibek, Orys, Kulpa

Серебряные дирхемы. Вторая половина XIV в. Чекан ханов: Тохтамыш, Бердибека, Хызра, Наурызбека, Джанибека, Орыса, Кулпы

Күміс дирхемдер. XIV ғ. екінші жартысы Хорезм, Азақ, Гүлістан, Сарай-ал-Джалид, Сығанақ, Орда Базар қалаларының соғылымы

Silver dirkhems. Second half of the XIV c. Minted in cities: Khoesrm, Azak, Gulustan, Sarai-al-Jadid, Sygnak, Ordu-Bazari

Серебряные дирхемы. Вторая половина XIV в. Чекан городов: Хорезма, Азака, Гюлистана, Сарай-ал-Джалида, Сыгнака, Орду-Базари

Күміс дирхемдер. XIV ғ. екінші жартысы Токтамыс, Бердібек, Хызр, Наурыз-бек, Жәнібек, Орыс, Құлпа хандардың соғылымы

Silver dirkhems. Second half of the XIV c. Minted by khans: Tokhtamysh, Berdibek, Khyzr, Nauryzbek, Janibek, Orys, Kulpa

Серебряные дирхемы. Вторая половина XIV в. Чекан ханов: Тохтамышша, Бердибека, Хызра, Наурызбека, Джанибека, Орыса, Кулпы

Күміс дирхемдер. XIV ғ. екінші жартысы Хорезм, Азақ, Гүлістан, Сарай-ал-Джадид, Сығанак, Орда Базар қалаларының соғылымы

Silver dirkhems. Second half of the XIV c. Minted in cities: Khoresm, Azak, Gulustan, Sarai-al-Jadid, Sygnak, Ordu-Bazari

Серебряные дирхемы. Вторая половина XIV в. Чекан городов: Хорезма, Азака, Гюлистана, Сарай-ал-Джадида, Сыгнака, Орду-Базари

Тиын. Әмір Темір
Самарканда соқтырған.
XIV ғ. аяғы

A coin. Emir Timur.
Minted in Samarkand.
Late XVI c.

Монета. Әмир Тимур.
Чекан Самарканда.
Конец XIV в.

Күміс дирхемдер. XIV ғ. екінші жартысы Токтамыс, Бердібек, Хызр, Наурыз-бек, Жәнібек, Орыс, Құлпа хандардың соғылымы

Silver dirkhems. Second half of the XIV c. Minted by khans:

Tokhtamysh, Berdibek, Khyzr, Nauryzbek, Janibek, Orys, Kulpa

Серебряные дирхемы. Вторая половина XIV в. Чекан ханов:

Тохтамыш, Бердибека, Хызра, Наурызбека, Джанибека, Орыса, Кулпы

Күміс дирхемдер. XIV ғ. екінші жартысы Хорезм, Азак, Гүлістан, Сарай-ал-Джадид, Сығанақ, Орда Базар қалаларының соғылымы

Silver dirkhems. Second half of the XIV c. Minted in cities: Khoresm, Azak, Gulustan, Sarai-al-Jadid, Sygnak, Ordu-Bazari

Серебряные дирхемы. Вторая половина XIV в. Чекан городов: Хорезма, Азака, Гюлистана, Сарай-ал-Джадида, Сыгнака, Орду-Базари

Тиын. Әмір Темір
Самарканда соқтырған.
XIV ғ. аяғы

A coin. Emir Timur.
Minted in Samarkand.
Late XVI c.

Монета. Эмир Тимур.
Чекан Самарканда.
Конец XIV в.

Жәнібек ханның мыс тиыны
XIV ғ.

Copper coins. The XIV c.

Монеты медные. Хан Жаныбек.
XIV в.

Крымның Гирей тины
XV ғ. мыс

Girey's coin of the Crimea.
The XV c. copper

Гиреевская монета Крыма.
XV в. медь

Мыс тиындар. Сарайшық соғылымы.
XIV ғ. соңы

Copper coins. Minted in Saraijuk. Late
XIV c.

Монеты медные. Чекан Сарайджука.
Конец XIV в.

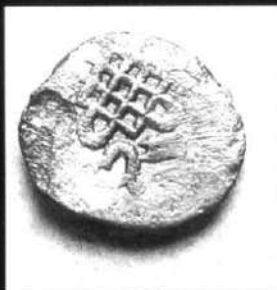
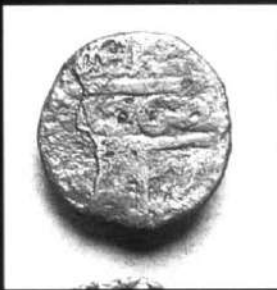

Мыс тиындар. Сарайшык соғылымы.
XIV ғ. соңы - XV ғ. басы

Copper coins. Minted in Saraijuk. Late
XIV- early XV cc.

Монеты медные. Чекан Сарайджука.
Конец XIV-начало XV вв.

Мыс тиындар. XIV г.
 Copper coins. The XIV c.
 Монеты медные. XIV в.

Үш тісті таңбасы бар тиын.
 Қырым соғылымы XIV г.
 A coin with a trident tanga.
 Chekan of the 1370s.
 Монета с трехзубчатой
 тамгой. Чекан 1370-х г.

Иран және Қырым
тиындары. XIV ғ. басы.

Coins from Iran and the
Crimea. Early XIV c.

Монеты Ирана и
Крыма. Начало XIV в.

XIV ғ. басындағы мыс тынға
салынған күн бейнесі мен барыс

A copper coin. Early XIV cc. Face of
sun over snow leopard

Медная монета. Начало XIV вв.
Лик солнца над барсом

Мыс тиындар.
Сарай ал-Жадид,
Сарай-ал-Махрусса:
Хорезм соғылымы.
XIV г.

A copper coins.
Minted in cities
Sarai-al-Jedid, Sarai-
al-Makhruss and
Khoesm. The XIV c.

Монеты медные.
Чекан городов
Сарай-ал-Жадида,
Сарай-ал-Махрусса
и Хорезма. XIV в.

Әмір Темірдің
мыс тиындары.
XIV ғ. соңы

Copper coins. Emir
Timur. Late XIV c.

Монеты медные
эмира Тимура.
Конец XIV в.

Балықтың бейнесі
салынған тиын. XIV ғ.
соңы. Хаджи-Тархан
қаласының соғылымы

A coin with an image of fish.
Late XIV c.

Монета с изображением
рыб. Конец XIV в.

Мыс тиын. Сарай-ал-Жадид қаласы.
1370 жылдар

A copper coin. City of Sarai-al-Sarai-al-
Jedid. The 1370s.

Монета медная г. Сарай-ал-Жадид.
1370-е годы

Жүзіктің жазуы бар қалканы
A panel of a ring with an inscription
Щиток перстня с надписью

Мыс тиындар. Хорезм
соғылымы. XIV ғ. екінші
жартысы

Copper coins. Minted in
Khorasm. Second half of the
XIV c.

Монеты медные. Чекан
Хорезма. Вторая половина
XIV в.

Мыс тын. XIV ғ. соңы
A copper coin. End of XIV c.
Монета медная. Конец XIV в.

Иманғали Тасмағамбетов
Зайнолла Самашев

САРАЙШЫҚ

Imangali Tasmagambetov
Zainolla Samashev

SARAI SHYK

Иманғали Тасмағамбетов
Зайнолла Самашев

САРАЙЧИК

“Берел” ҚҚ баспа тобы

OF “Berel” publishing group

Издательская группа: ОФ “Берел”

Көркемдеуші директор
Асқар Мухамеджанов

Art-director
Askar Mukhamedzhanov

Арт-директор
Асқар Мухамеджанов

Бас редактор
Галина Исходжанова

Editor
Galina Ishkodzhanova

Главный редактор
Галина Исходжанова

Дизайнер
Ирина Мун

Designer
Irina Moon

Дизайн
Ирина Мун

Ағылшын тіліне аударған
Александр Бугаев

Translation
Alexander Bugayev

Перевод на английский язык
Александр Бугаев

Орысша тексттің корректоры
Надежда Гаврилова

Proof-reading
Nadezhda Gavrilova

Корректор русского текста
Надежда Гаврилова

Қазақша тексттің корректоры
Бибихан Нусупбекова

Proof-reading
Bibikhan Nusupbekova

Корректор казахского текста
Бибихан Нусупбекова

Түрлі-түсті басылым
“Таймас Принтхаус”
баспаханасында жүзеге
асырылды

Printed in Almaty, 2001

Цветоделение и печать
выполнены типографией
“Таймас Принтхаус”

